Poštarina plaćena u gotovu.

NARODNA STARINA

ČASOPIS ZA HISTORIJU I ETNOGRAFIJU JUŽNIH SLOVJENA
GLAVNI UREDNIK:
DR. JOSIP MATASOVIĆ, PROF. UNIV. U SKOPLJU
GLASILO MUZEJA GRADA ZAGREBA, UREDNIK: GJURO SZABÓ, RAVNATELJ MUZEJA
GLASILO MUZEJA ZA UMJETNOST I UMJETNIČKI OBRT U ZAGREBU,
UREDNIK: VLADIMIR TKALČIĆ, RAVNATELJ MUZEJA

35

Doštampano g. 1939.

„NARODNA STARINA"

izlazi godišnje u četiri broja. Časopis za povijest i etnografiju južnih Slovjena. Glavni urednik: Dr. Josip Matasović, prof. univ. u Skoplju (Universitet). — Rukopisi, listovi u zamjenu i knjige na recenziju šalju se: Uredništvu „Narodne Starine" Zagreb 6. poštan. pret. 14. — Novac za pretplatu šalje se samo čekom Poštanske Štedionice, podružnice u Zagrebu br. 34.420 ili podružnice u Sarajevu br. 8391. Uprava „Narodne Starine" razašilje čekovne uplatnice besplatno. Adresa uprave: Zagreb 6, pošt. pret. 14. — Knjižarska je kupovna cijena ovomu svesku Din 44·—, a za stalne pretplatnike (i kod povjerenika) Din 36·—. Pretplata se plaća unapred! — Plativo i utuživo u Zagrebu.

SADRŽAJ 35. SVESKA:

	Str.
Klemenc Josip dr.: Predhistorijski i ranohistorijski spomenici na području grada Zagreba (s 3 table) . . .	1
Radojčić Svetozar dr.: Ruganje Hristu na fresci u Starom Nagoričinu (sa 5 slika)	15
Ibrovac Miodrag dr.: Teodor Valerio i Teofil Gotje, slikari naših narodnih tipova (sa 25 slika)	33
Matasović Josip dr.: Knez Lenard, kaptoloma zagrebačkoga kramar (sa 2 slike, nastavak)	59
Makanec Alfred: Kulmerova pisma banu Jelačiću 1848. Bilješke i komentar sastavili dr. Josip Matasović i Mirko Stanisavljević (nastavak)	65
Stanisavljević Mirko: Prof. Gjuro Szabó o šezdesetgodišnjici (sa 1 slikom)	93
Laszowski Emil: Jastrebarsko (sa 4 slike)	99
Čremošnik Gregor dr.: Ko je pisar dubrovačkog »Liber statutorum Doane«? (sa 1 slikom)	103
Bulić Ivan dr.: Neke nejasnoće i nepotpunosti Poljičkog statuta	107
Bučar Franjo dr.: Hrvatski grb u švedskom dvorcu (sa 1 slikom)	109
Mošin Vladimir dr.: Kada je osnovan manastir Vojlovica (sa 1 slikom)	109
Bach Ivan: Iz Muzeja za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu (sa 9 slika)	113
Vukanović Tatomir: Lov na zmije u Jugoslaviji (sa 8 slika)	122
Publikacije	126
Bilješke (sa 3 slike)	144
Darovi Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt	152

Upozorenje pretplatnicima „Narodne Starine":

Svesci 9., 11., 12., 13. i 15. još su u pripremi zbog nedostatnog broja pretplatnika i zaostalih naplata za prijašnje sveske. To je uzrok dosadašnjem zastoju ovog časopisa. Čim se ukaže mogućnost izdat će se napomenuti zaostali brojevi. Reklamacija suvišna, a pretplata je potrebna.

Uprava „Narodne Starine".

Gospodin ministar prosvjete Kraljevine Jugoslavije, uvažio je i preporučio je svojom odlukom od 12. IX. 1930. Pbr. 32472 i 17. VIII. 1933. Pbr. 29.466. naš časopis „Narodnu Starinu" svima školama i prosvjetnim ustanovama u zemlji, te ponovo 31. VII. 1937. Pbr. 27412.

U svakom svesku nalazi se na 2. strani omota naznačena cijena dotičnoga sveska. — Cijene su različne, jer su i pojedini svesci različnoga opsega i opreme.

Iza primitka ovog sveska molimo narednom poštom odmah poslati pretplatu i za 36. svezak (Din 36·— priloženim čekom), jer bez pretplate napred plaćene ne ćemo moći izdati sv. 36.

Naplata se i pretplata vrši samo čekom.

Uprava „NARODNE STARINE" (Zagreb 6, pošt. pret. 14) moli čitaoce časopisa da prošire krug stalnih pretplatnika. Dosadašnji broj i više je nego premalen za uredno izlaženje.

Naši primaoci neka ne čekaju dok im pošaljemo opomene i nove čekovne uplatnice nego ih molimo da naplatu svakog sveska obave, čim prime svoj primjerak. Kad već ne može biti pretplatnika t. j. onih koji unapred plaćaju, neka bude bar urednih platiša. A ko je zbilja pretplatnik neka izvoli sačuvati priloženu čekovnu uplatnicu za kasnije.

Uprava „Narodne Starine"

* Dobivamo suvišne reklamacije: zašto ne izdamo zaostale sveske i zašto izdajemo sveske preko reda? Kad bi interesenti „Narodne Starine", svaki pojedini u krugu svojih znanaca, našli samo po jednog novog pretplatnika, svi bi upiti i (suvišna) čuđenja bila posve izlišna, jer bi se tako našlo bar najpotrebnije pokriće naših troškova i tako časopisu osigurao izlazak. Toliko kao odgovor na reklamacije. **„Uprava Narodne Starine"**

U toku višegodišnjeg izlaženja ovog časopisa uredništvo i uprava »Narodne Starine« češće su upozoravali primaoce i prijatelje lista, da će »Narodna Starina« definitivno morati prestati izlaziti, a poradi teškoga deficita i malobrojnosti pretplatnika zbilja je dospjela ne jednom u zastoj i u veliki vremenski zaostatak. Čini se da će izneseni uzroci a eventualno i najnoviji događaji doista onemogućiti dalje izlaženje. Drugo zasad ovdje ne možemo reći.

U posljednje vrijeme zauzeli su se za napredak i raširenje »Narodne Starine« te je pripomogli:

— Gosp. R. Erber, generalni ravnatelj Gradske štedionice u Zagrebu;
— Gosp. Vl. Kirin, ravnatelj zaklade tiskare »Narodnih Novina« u Zagrebu;
— Gosp. Marin Somborac, profesor u Zagrebu;
— Gosp. Ante E. Brlić, ravnatelj tvornice u Osijeku;
— Gosp. S. Pužar, činovnik Gradskog Muzeja u Zagrebu.

* Bezbroj prijatelja pita nas o zastoju časopisa. Najbolje bi bilo da im ispišemo popis naših fatalnih dužnika, koji su do toga doveli. M. o. napominjemo da su naši najzlosretniji primaoci narodne čitaonice, knjižnice i škole (potonje se već godinama ispričavaju otkad je uvedeno novo računsko poslovanje na »budgetsku nemogućnost«). Ali ipak »čitaonice« su najkurioznije. One jednostavno godinama i godinama primaju časopis i ne plaćaju ga.

Izvjesno vrijeme pred izlazak ovoga sveska »Narodne Starine« većina zagrebačkih dnevnih listova odala je zasluženu pažnju četrdeset-godišnjici rada g. prof. Gjure Szabo-a, ravnatelja Muzeja grada Zagreba i suurednika ovoga časopisa. Međutim je jedan zagrebački dnevnik tim povodom također priopćio jedan članak, ali tako da su mnoge i mnoge alineje doslovno preuzete iz članka našeg suradnika g. Mirka Stanisavljevića koji ga objavljuje upravo sada u ovom svesku »Narodne Starine«, isto u počast g. direktora Gj. Szabo-a (str. 93.). Pri tom preuzimanju doslovnih partija u tom zagrebačkom dnevniku još prije nego je publikovan ovaj naš svezak niti je naveden g. M. Stanisavljević kao pisac članka a niti »Narodna Starina« koju su člankopisci novina uopće u vezi s publikacijama g. direktora Szabo-a karakteristično i dosljedno prešutjeli. Gosp. M. Stanisavljević je dao ispravak u dotični dnevnik, jer, kako je evo 35. svezak »Narodne Starine« izišao poslije 27. kolovoza 1939., moglo je poslije u javnosti nastati mišljenje kao da je članak u našem časopisu u izvjesnim odsjecima doslovno preuzet iz članka tih novina.

Nema pravoga razmjera između opadanja i prinove naših pretplatnika. Jedino povećavanje broja pretplatnika »Narodne Starine« i samostalno proširivanje kruga naših prijatelja može još održati ovaj časopis. U posljednje vrijeme prigodom izlaska pojedinog sveska uvijek broj naših primalaca opada. Nije dosta, napokon, ni uredno pretplaćivanje — a i toga nam u ogromnoj većini nedostaje — nego bi valjalo pokazati nešto bar zanimanja za povećanje broja pretplatnika »Narodne Starine«. Molimo da se ovo uvaži! **Uprava »Narodne Starine«.**

Slobodni smo skrenuti najozbiljniju pažnju svim našim čitaocima, a napose stalnim pretplatnicima kao pravim prijateljima »Narodne Starine« na prvu rubriku prve strane ovoga lista. Već smo preko petnaest odnosno dvanaest godina u zaostatku sa 5 (pet) svezaka, pa se stoga i knjige III.—VI. uopće još ne mogu uvezivati, jer nijesu kompletne. Pitanje je, ko će i kada omogućiti, da se ovi dijelom već složeni svesci jednom otštampaju i da se »Narodna Starina« nađe u redovnoj kolotečini? Sa podrug stotine redovnih pretplatnika, koji su se dosad odzivali na naše brojne pozive, doista to nije moguće učiniti. Ima li dakle uopće načina, da se taj bitni zaostatak u izlaženju »Narodne Starine« nadoknadi u dogledno vrijeme? Prijatelji »Narodne Starine« temeljito bi zadužili ovaj časopis, kada bi pronašli put da se napokon izdadu i svesci 9., 11., 12., 13. i 15.

UPRAVA »NARODNE STARINE« Zagreb 6, pošt. pret. 14.

Dr. JOSIP KLEMENC: PREDHISTORIJSKI I RANOHISTORIJSKI SPOMENICI NA PODRUČJU GRADA ZAGREBA

Zadaća je ove radnje da prikaže sve dosad poznate spomenike t. j. u prvom redu predmete, koji svjedoče, da je na području današnjega Zagreba boravio i stalno stanovao čovjek već davno prije postanka grada ili veće naseobine, preteče sadašnjeg Zagreba. Zagreb najstarijega vremena bio je do danas predmetom mnogim naučnim djelima. Najvažnija je publikacija za ranu povijest Zagreba zbornik građe s izvrsnim uvodima Iv. Krst. Tkalčića »Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba« (Zagreb 1889. i d.). Tkalčić nabraja pod zaglavkom Prapovijest Zagreba (Sp. dj. str. V. slj.) pisce, koji su prije njega pisali o Zagrebu. Među njima spominje Bedekovića,[1] koji je tvrdio, da je Zagreb ili mons Grechensis osnovan već za vrijeme peloponeskog rata! Tomo Mikloušić[2] misli, da je već sv. Marko propovijedao evangjelje na Markovom trgu! Prema mišljenju A. B. Krčelića[3] utemeljio je Zagreb vođa Huna Kutrigura Zaberga već u VI. stoljeću! Sva ova mišljenja dakako da su potpuno bez ikakvoga historijskoga temelja. Vjerojatno je, da se odnosi na već postojeći Zagreb vijest nekoga nepoznatoga pisca[4] iz vremena ugarsko-hrvatskoga kralja Bele II. (III.) (1172.—1196.): »...siluam que dicitur Peturgoz descendentes, iuxta fluuium Culpe castra metati sunt, et transito fluuio illo usque ad Zoua pervenerunt et transito Zoua, castrum Zabrag ceperunt«. Prema mišljenju nekih pisaca morala bi na mjestu današnjeg Zagreba već u rimsko doba postojati neka oveća naseobina. Ovamo su smjestili Sisopu i Quadratu.[5] No u istinu Zagrebu je najbliži rimski poznati grad Andautonia, današnje Šćitarjevo, a na zapadu je bila u Stenjevcu velika naseobina nepoznatog imena. Tkalčić[6] nabraja neke u Zagrebu nađene predmete i novce iz tog doba. Starinske predmete spominje I. Kukuljević Sakcinski,[7] J. Brunšmid,[8] Klaić Vj.[9] U

[1] Bedekovich Jos., Natale solum S. Hieronymi, Neostadii Austriae 1752, str. 28.
[2] Mikloušić T., Izbor dugovanj svakoverstneh, Zagreb, 1821, str. 33.
[3] Kercselich A. B., De regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae notitiae praeliminares, Zagrabiae 1777, str. 30.
[4] Anonymi Belae regiis notarii, Gesta Hungarorum, cap. XLIII.
[5] Tkalčić, Sp. dj. str. VI.
[6] Tkalčić, Sp. dj. str. VII, nap. 2.
[7] Arkiv za povjesnicu jugoslavensku XII, Zagreb, 1875 str. 157 slj.
[8] Dr. Jos. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu,

zadnje vrijeme prilikom Kulturnohistorijske Izložbe godine 1925. popisao je V. Hoffiller[10] takve predmete iz Zagreba i okolice.

Od dosada poznatih predmeta je vjerojatno najstarija kamena probušena sjekira nepravilnog oblika sa 55 mm dugom oštećenom oštricom. Duž. 169 mm. Tež. 1,132 gr. (Sl. 1). Nađena je kod čišćenja i produbljivanja bunara u dvorištu kuće br. 9 na Opatovini. Sada je u Hrvatskom Arheološkom historijskom muzeju u Zagrebu (br. inv. 1798).[11]

Godine 1905, iskopali su Ferkovićevi radnici kod vađenja pijeska na Savskom prudu, Sumorova zemlja u Horvatima više grobova sa posudama i komadićima spaljenih kostiju. Svi su ti predmeti sada u Hrvatskom Arheološko-historijskom muzeju u Zagrebu:

Bikonična urna (žara), smeđesiva, glatka sa istaknutim trbuhom, restaurirana i nadopunjena. Ispod trbuha dvije nasuprot stojeće bradavice. Vis. 150 mm, gornji dio visok 95 mm, donji 55 mm, otvor 205 mm, trbuh 261 mm, dno 80 mm. (Sl. 2).

Urna, glatka, od crvenkastosive ilovače sa koničnim gornjim dijelom, donji trbušasti dio sužuje se prema ravnom dnu; nadopunjena. Vis. 210 mm, otvor 200 mm, trbuh 260 mm, dno 100 mm. (Sl. 3).

Široka, niska, nepotpuna, smeđesiva zdjela bez ručke, rub malko zavinut prema vani manjka. Okolo ramena posude kratki, okomiti prstom utisnuti žljebići. Sačuvana visina 152 mm, trbuh 260 mm, dno 85 mm.

Oštećena zdjela (terrina), crvenkastosmeđa, sa dvije ručke, sužuje se prema ravnom dnu. Djelomično je sačuvana i dopunjena manja u luk zavijena ručka uglastog profila. Druga ručka, vrat i rub nedostaju. Sačuvana vis. 117 mm, trbuh 310 mm, dno 90 mm. Sadržaje kalcinirane kosti.

Smeđesiva plitka zdjelica, glatka sa jednom ručkom; rub urešen sa manjim a rame sa većim utisnutim rupicama. Vis. 65 mm, rub 60 mm.

Dijelovi ruba crvenkaste, široke posude sa dijelovima široke ručke odmah ispod gornjeg ruba, koji je na unutarnjoj strani uglast.

Rbine malog, glatkog lončića od smeđesive fine pečene zemlje sa ručkom. Ramena niska a ručka vani uglasta siže iznad ruba. Otvor cca 100 mm.

Nađene posude pripadaju tipu, koji je karakterističan za takozvanu lužičku kulturu. O tome, tko su nosioci te kulture, bila su mišljenja veoma odvojena. Najvjerojatnije je mišljenje prof. Richthoffena,[12] koji je ustanovio, da su to Iliri. Ovo groblje u Horvatima bit će mu svakako važan član u nizu njegovih dokaza.

Vjerojatno je, da je bilo uz Savu još više grobova i naseobina ove kulture. Koliko mi je poznato, god. 1927. kod gradnje velikih Savskih nasipa kod Strmca pa do Siska našli su radnici na više mjesta »ciganske lonce«, koje su na žalost uništili. Prema samom kazivanju nije moguće odrediti tip posuda.

Zagreb 1904—1911 i u različitim godištima »Vjesnika Hrvatskoga arheološkoga društva u Zagrebu«.

[9] Klaić Vj., Slobodni i kr. glavni grad Zagreb, Zagreb 1913, str. 12 i d.

[10] Katalog Kulturno-historijske izložbe grada Zagreba, prigodom hiljadu-godišnjice Hrvatskog Kraljevstva, Zagreb, 1925, str. 86 i d. (Citiram kao »Katalog«).

[11] Vjesnik H. A. D. N. S. III, 1898, str. 201. Katalog str. 89, br. 72.

[12] Bolko v. Richthoffen. Die Bedeutung der Lausitzer Kultur für die Vorgeschichte der Donauländer und das Illyriertum ihrer Volksgehörigkeit, »Manus« Bd. 27, 65ff. U toj raspravi iznaša i sve druge teorije o nosiocima te kulture.

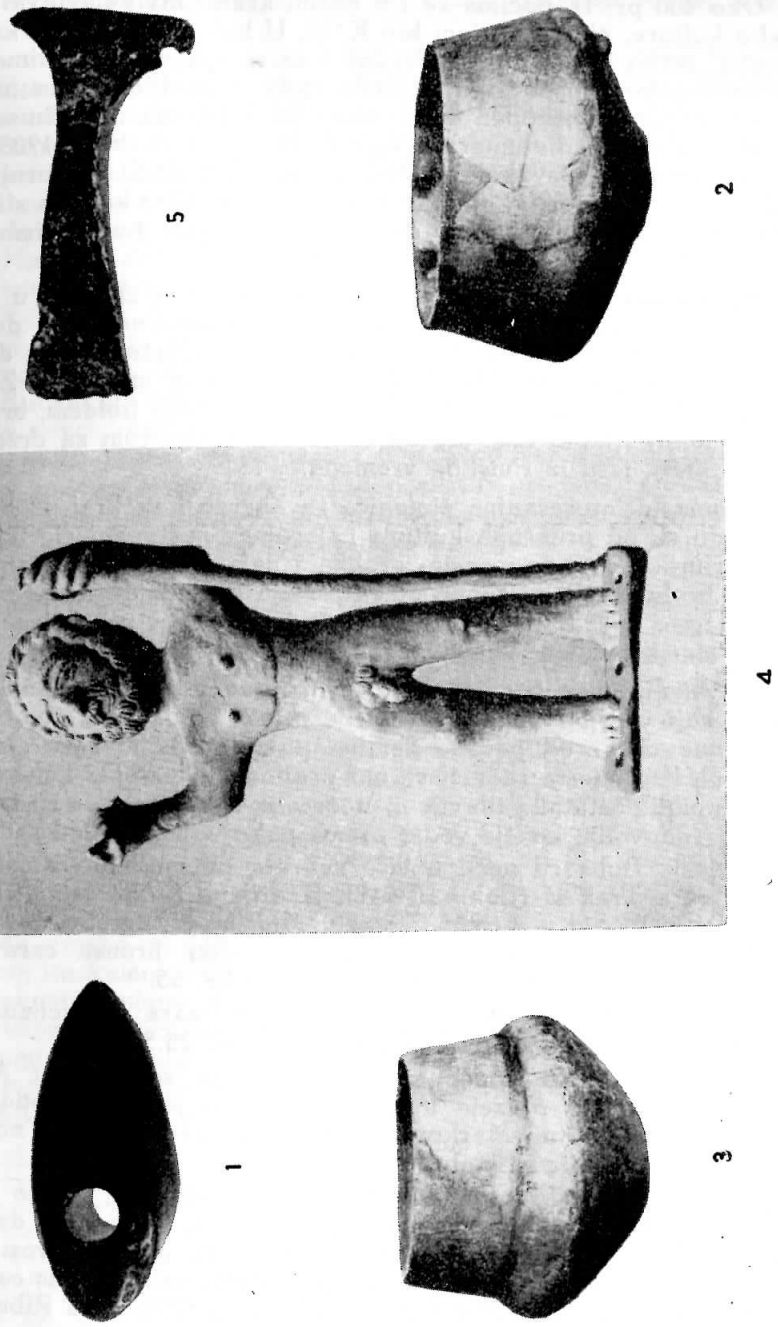

Dr. Klemenc, Prethistorijski itd. spomenici Zagreba I

Oko 400 pr. H. počima se i u našim krajevima pojavljivati uticaj latenske kulture, čiji su nosioci bili Kelti. U koliko su naselili krajeve oko Zagreba, teško je ustanoviti. Svakako se spominju njihova imena daleko u doba rimskog gospodstva u treće stoljeće poslije H. Na nadgrobnom spomeniku koji je iskopan 1885. iznad kamenoloma u Podsusedu imenovan je C. Julius Adietumarus (Vjesnik H. A. D. N. S. X 1908/9, 164 br. 359). Kognomen je svakako keltskog izvora. Keltski kulturni uticaj bio je dosta zamašan, jer na objekte njihove materijalne kulture slijede neposredno rimski predmeti tako, da ne postoji točna granica između jednih i drugih.

Po daljnim predmetima, koji su nađeni istom zgodom u Horvatima možemo zaključivati, da je to mjesto bilo naseljeno dalje do inclusive Rimljana. Iz latena potječe bronsana narukvica. Sačuvana su dva ulomka (Arheološko-historijski odio Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu br. inv. 49).[13] Više rbina od sive, fine pročešćene zemlje (ibidem, br. inv. 47),[14] željezni lokot i tanki dugi srp od željeza sa nastavkom za držak (ibidem, br. inv. 48[15]), jesu iz rimskog vremena.

Veoma je interesantna činjenica za Zagreb i za kraj uz Savu prema Sisku, što su od prijašnjih kultura najbrojnije zastupani rimski predmeti. Ostaci rimskih zgrada i cesta, groblja i nalazi novaca nerazmjerno presižu po broju i veličini slične objekte sviju kultura do kraja prvog tisućgodišta naše ere. Radi toga nije ni čudo, da su i na području Zagreba rimske starine nađene u najvećem broju.

G. A. Jiroušek izjavio mi je, da su radnici kod kopanja odvodnog kanala, koji vodi od Topničke vojarne prema Savi, našli u dubini od 2 m vodovodne cijevi od pečene zemlje, položene istim smjerom. Kada je dospio na lice mjesta radnici su mu protumačili položaj i pokazali nekoliko polupanih ostataka tih cijevi. Veoma je vjerojatno, da su to bili ostaci rimskog vodovoda, koji je vodio prema nekoj vili južno od sadašnje Ilice.

Kod sv. Duha su našli u više navrata po nekoliko rimskih novaca i to od cara Trajana (Coh.[2] II, 618), Hadrijana (Coh.[2] II, 1187 dif.), Pija (Coh.[2] II, 650). Svi u Arh.hist. odjelu Muzeja u Zagrebu, br. inv. 1.453, 1.834, 2.228. Dva veoma loše sačuvana velika bronsa cara Hadrijana nalaze se u rimskoj zbirci istog muzeja pod br. 55.[16]

U Mletačkoj ulici nađen je veliki brons cara Domicijana (Coh.[2] I, 314) Arh.-hist. odio Muzeja u Zagrebu, br. inv. 25.554.

Prema pismu Rikarda pl. Schmigoza, koje se čuva u Arheološko-historijskom odjelu Muzeja u Zagrebu, našao je on prigodom kopanja jaraka za vodovod na Markovom trgu 17 komada rimskih novaca većinom bronsanih a i par srebrenih.

Više kasnorimskih komada iz IV. i V. stoljeća poslije H. bilo je nađeno na vrtu posjednika Ljudevita Hrvoića u Tuškancu, dalje u Opatičkoj ulici, na Opatovini, u vrtu Martina Šege u Novoj vesi. Na Mirogoju u Senftlebenovom vrtu našli su god. 1902. veliki brons cara Trajana (Coh[2] II, 352, Arh.-hist. Muzej Zagreb, br. inv. 1291) a na Ribnjaku bronsani komad cara Valentijana II (Coh[2] VIII, 22, Arh.-hist. Muzej Zagreb, br. inv. 24.767).[17]

[13] Katalog 86, 4.
[14] Katalog 86, 16 i 88, 62.
[15] Katalog 88, 48.
[16] Katalog, 87, 38.

Veoma mnogo starih novaca, u prvom redu rimskih, našli su prigodom kanalizacije potoka Medveščaka god. 1899. na Potoku. Skoro svi su unišli u numismatišku zbirku Arheološko-historijskog Muzeja u Zagrebu. Zastupana su ova vladarska lica iz rimskog doba: Germanicus, Titus, Vespasianus, Faustina starija, Probus, Crispus.[18]

Kod kopanja temelja god. 1888 za Gavellinu kuću na Jelačićevom trgu (sada br. 12.) nađen je mali brons cara Dioklecijana (Coh[2] VII, 541), Arh.-hist. Muzej u Zagrebu, br. inv. 12.703.

Na Zrinjevcu su našli kod gradnje Sudbenog Stola veliki brons cara Hadrijana.[19] Tkalčić spominje, da posjeduje u svojoj zbirci više rimskih novaca, koji su nađeni na »prebendarskoj nekada livadi a sada najnovijem sajmištu kod potoka Medveščaka«.[20] Svakako se radi ovdje o predjelu oko ulice Račkoga i Klaoničke ulice.

Nađeni novci ,osobito njihovi skupni nalazi veoma su važni u vezi sa odgovarajućim terenskim prilikama kod istraživanja starih puteva. Za proučavanje naselja mogu mnogo više poslužiti predmeti pa makar potjecali oni iz grobova. Gdje su grobovi, obično su blizu i obitovališta u normalnim vremenima, izuzevši nomadske narode.

Kada su kopali glavni kanal u Novoj vesi, nađena je željezna sjekira sa dugačkom (144 mm) oštricom. Vis. 240 mm. Tip odgovara potpuno sličnim poznatim rimskim komadima. Arh.-hist. Muz. Zgb., br. inv. 65.

Kod kopanja bunara na dvorištu g. Polišanskog na početku Petrinjske ulice (sada br. 3) našli su radnici na glavu starijeg Rimljanina od bijelog mramora.[21] Vis. 165 mm. Arh.hist. Muz. Zgb., br. inv. 68. Kukuljević[22] misli, da je ova glava donesena iz Siska u Zagreb.

Kod gradnje Žakanjske željezničke pruge god. 1869. iskopali su radnici u polju ispod negdašnje klaonice više rimskih grobova. Nekoji od predmeta nađenih ovom zgodom uvršteni su u zbirku Arh.-hist. muz. u Zagrebu: ulomak rimske čaše od zelenog stakla, br. inv. 56. Luk rimske fibule sa lukovicama, duž. 54 mm, br. inv. 57. Glavica rimske provincijalne fibule od bronse sa dvostrukom spiralom, duž. 20 mm, br. inv. 58. Dva komada rimske ogrlice od dvostruko pletene bronsane žice, br. inv. 61. Stakleno, kockasto, probušeno zrno, duž. 19 mm, br. inv. 60[23]. Moguće, da su spomenuti probovi identični sa onih 14 grobova sa kosturima, koji su nađeni istom zgodom na prebendarskom zemljištu.[24]

Uz prugu malo dalje prema Maksimiru našli su u isto doba vrat rimske amfore od crveno pečene, dobro pročišćene zemlje. Vis. 107 mm, otvor 80 mm, Arh. Muz. Zgb. br. inv. 66[25]

[17] Tkalčić I. sp. dj. VII, nap. 2, »Vjesnik H. A. D.« N. S. III, 1898, 201, Klaić sp. dj. 12.
[18] Brunšmid »Vjesnik H. A. D.« N. S. IV, 1898/99, 217.
[19] »Viestnik Hvr. arheol. dr.« 1879, 94. »Vjesnik« H. A. D. N. S. III, 1898, 200.
[20] Tkalčić I., L. c.
[21] Vjesnik H. A. D. N. S. III, 1898, 200, VIII, 1905, 42, br. 68, sl. 68, Brunšmid Kameni spomenici 38, br. 68, sl. 68, Katalog tab. 3.
[22] Arkiv XII, 1875, 185.
[23] Ljubić S., Popis arkeologičkoga odjela Nar. Muzeja u Zagrebu I, 1, str. 159. Katalog 87, 28.
[24] Kukuljević, Arkiv XII, str. 153. List gradskog načelnika dr. Amruša od 4 jula 1877 (Arh. Muz. Zagreb, Arhiv, fasc. Zagreb).
[25] Katalog, 87, 29 (u katalogu krivo »Bronsane«).

Mjeseca svibnja 1931. god. našli su radnici kod kopanja temelja za kuću br. 3 u Banjavčićevoj ulici u dubini od 2,5—3 m bronsani lijepo patirani kipić boga Zevsa (Sl. br. 4).

Zevs, neodjeven, stojeći, okrenut naprijed, na bronsanoj pločici sa 6 rupa za pričvrćivanje na drvenu podlogu. Lice bradato, brada prelazi neprimjetno u kovrčastu kosu. L. ruka upire se na žezlo, kome gornji dio manjka a u podignutoj desnici drži munju (oštećena). Vis. 195 mm, tež. 960 gr. Slabiji provincijalni posao kasnorimskog carskog doba.

Prema svima okolnostima izgleda, da je ova ukrasna statueta otpala sa rimskih kola u jarak uz rimsku cestu, koja je išla ovim krajem od zapada prema istoku (Arh.-hist. Muz. Zagreb, Arhiv. fasc. Zagreb).

Od Maksimira prema istoku u Gornjem Borongaju između ceste i željezničke pruge na zemljištu Fakultetskog dobra nazvanom Bereg našli su god. 1932 radnici kod dubljeg oranja rimski grob od pet krovnih opeka, nad kojima je ležala ploča od vapnenjaka. U sredini groba je stajala široka zdjelica od tamnosive pročišćene zemlje sa 1 cm visokim plastičnim kolutom kao nožicom. Ures: dva reda okomitih, utisnutih, tankih crtica. Vis. 130 mm. Otvor 180 mm. Pokraj ove zdjele stajala je druga slična samo od crveno pečene zemlje, pomiješane sa pijeskom. Ures: dva reda ubodenih točaka. Vis. 87 mm. Otvor 140 mm. Dno 60 mm. Nadalje čaša od svijetle žućkaste pečene zemlje. Vis 110 mm. (Otvor 75 mm. Dno 33 mm) i trbušast vrč od žute pečene zemlje (Gornji dio mu nedostaje. Dno 45 mm). Sve su četiri posude u Arheološko-historijskom muzeja u Zagrebu, inv. br. 21—24. Uz to je bilo još nekoliko ostataka spaljenih kostiju.

Kraj ovoga groba nailaze radnici još uvijek na rbine, komade opeka i crne zemlje, što bi govorilo zato, da je bilo ovdje manje rimsko groblje.[26] Vjerojatno je da je ovo groblje u Borongaju vidio god. 1873, Ivan Kukuljević,[27] koji spominje također dva raskopana rimska groba uz samu sadašnju cestu. Istom zgodom našao je na umjetno nanešenom humku kod predija kanonika Gašparića tragove starom zidu, opekama i crijepovlju. Moguće, da su ovo ostaci manjega rimskog naselja uz spomenute grobove.

Težaci su presjekli rimski grob god. 1904 kada su kopali kanal Lašćinščak blizu njegova izljeva u Kanal Žitnjak. U ovom grobu sa kosturom nađena je zdjelica iz pročišćene, sivo pečene zemlje, urešene 10 mm ispod gornjeg ruba sa redom tankih, utisnutih vertikalnih crtica. Vis. 77 mm, otvor 156 mm, Arh.-hist. Muz. Zgb., br. inv. 62[28] i nadalje rbine raznih posuda od sive, pročišćene ilovače. Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 54[29] te zaponac od okrugle željezne žice sa jezičcem, duž. 37 mm, Arh.-hist. muz. Zagreb, br. inv. 62.[30]

Iz dosadašnjega opisa rimskih predmeta slijedi, da su nađeni pojedinačno (novci) ili potječu iz grobova. Tragove moguće rimskih zgrada primjetili smo dosad jedino kod Gornjeg Borongaja. Veoma važan dokaz za naseljenost nekog kraja nedvojbeno su zdenci. Prvi je uvjet svakog naselja dobra voda. Rimljani su se znali veoma dobro prilagoditi prilikama, koje su našli u zemlji, i u ovom pogledu, pa su svakako već postojeće zdence (bunare) poboljšali; kopali su nove ili su u većim gradovima

[26] »Vjesnik H. A. D.« N. S. XV, str. 126.
[27] Kukuljević I., Sp. dj. str. 159.
[28] Katalog 88, 52.
[29] Katalog 86, 17 i 88, 39.
[30] Katalog 87, 21.

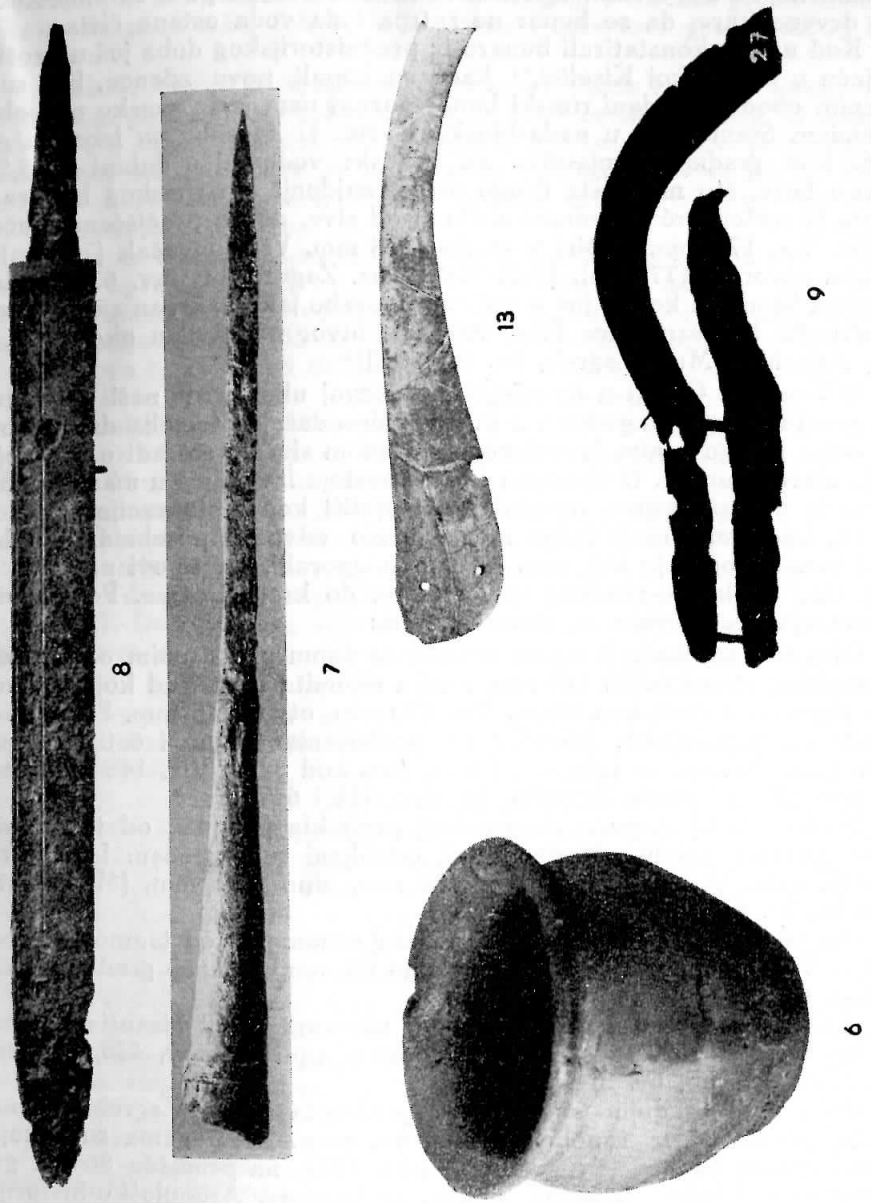

Dr. Klemenc, Prethistorijski itd. spomenici Zagreba II

izgradili čitave vodovode. U nekim sistematski istraženim predjelima (Saalburg)[31] mogao se skoro za svaku kuću konstatirati i poseban zdenac. Djelomično su bili zidani, djelomično drveni. Mnogo puta su smjestili na dno drveno bure, da se bunar ne zatrpa i da voda ostane čista.

Kod nas su konstatirali bunare iz predhistorijskog doba još u prošlom stoljeću u Jamničkoj Kiselici,[32] kada su kopali nove zdence. Bili su sa drvenim obodom. Zidani rimski bunar poznat nam je iz rimske naseobine u Donjem Stenjevcu[33] u nadarbinskom vrtu. U Zagrebu su iskopali god. 1896. kod gradnje strojarnice za gradski vodovod u dubini od 5,5 m drveno bure, što nije ništa drugo nego najdonji dio rimskog bunara. U buretu je nađen vrč sa jednom ručkom od sive, dobro pročišćene, pečene zemlje. Vis. 178 mm, najširi u sredini 178 mm. Vrat dugačak (76 mm) sa širokim otvorom (77 mm), (Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 63.), nadalje oštećeni bronsani kotao, još u vrijeme uporabe jako zakrpan sa povrazom od okrugle bronsane žice (Vis. 160 mm, otvor nepravilan oko 160×180 mm, Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 64.)[34]

U Gornjem Gradu u današnjoj Matoševoj ulici br. 9. našli su radnici kod pregrađivanja Magistrata 3 m ispod dosadašnjeg temelja drveno bure sa veoma mnogovrsnim inventarom. I u ovom slučaju se radi o najdonjem dijelu starog bunara. U Gornjem Gradu postoje izvori još u manjoj dubini, što se je moglo veoma neugodno primijetiti kod restauracije crkve sv. Marka, kada su morali jedno manje vrelo odvoditi posebnim kanalom. Ovaj bunar morao je biti veoma dugo u uporabi, jer tipovi nađenih posuda sižu od kasno-rimskog vremena pa do kraja Gotike. Po tipovima odgovaraju predmetima iz rimskog doba:

Okrugla, zdjelasta kamena posuda sa dnom probušenim od uporabe. Na vanjskoj strani četiri 115 mm visoka okomita rebra, od kojih je jedan gore žlijebast i služi kao izljev. Vis. 170 mm, otvor 145 mm. Prvoj slična posuda od vapnenjaka, također sa probušenim dnom i četiri okomita rebra (Vis. 65 mm) sa izljevom i t. d., kao kod prve. Vis. 148 mm, otvor 140 mm, (Muzej grada Zagreba, br. inv. 644 i 645.)

Sredovječnog moguće slovjenskog porijekla je lonac od tamno-sive, grube pečene zemlje. Horizontalni, odebljani rub oštećen. Ispod vrata valovita crta. Vis. 140 mm, otvor 130 mm, dno 135 mm, (Muzej grada Zagreba, br. inv. 642).

Gornjemu sličan lonac, ali bez svakog ornamenta od tamnosive grube zemlje. Vis. 160 mm, otvor 135 mm, dno 65 mm, (Muzej grada Zagreba, br. inv. 643).

U Gornjem Gradu nađen je također bronsani novac bizantinskog cara Justina II (518.—527. poslije H.). Odgovara tipu Tolstoy, 435, 81, Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 534.

Osim ovih zadnjih spomenutih predmeta nije u Zagrebu poznato mnogo predmeta iz ranohistorijskog vremena. U Krugama su otkopali radnici Josipa Severa (Kruge br. 4) god. 1911. na prudišću Štrbca grob sa kosturom i jednu željeznu sjekiru za bacanje. Arheološko-historijski

[31] N. pr. u Saalburgu (Westdeutsche Zeitschrift XXIII, tabl. I, 1 i tekst str 344) i u Strassburgu (Forrer, Elz. Anz. IX, 1918, str. 941, sl. XIV, 1923, str. 120 slj.).

[32] Mich. v. Kunitsch, Jamnica im Königreiche Kroatien, Agram 1831, Anm. S. 2, 8, Gundrum Fr. S. dr., Jamnička kiselica, Zagreb, 1905 str. 10.

[33] »Vjesnik H. A. D.« N. S. III, 1898, 212.

[34] »Vjesnik H. A. D.« N. S. VII, 122, sl. 8; Katalog 88, 54.

odio Hrvatskog narodnog muzeja poduzeo je tamo daljne iskapanje, pa su tom zgodom otkopali svega 4 groba sa čovječim kosturima. U zadnjem je nađen još konjski kostur. Kosturi u drugom i trećem grobu nisu imali nikakovih predmeta, dok se je u prvom i četvrtom grobu našao i ovaj inventar:

Grob 1. Već prije spomenuta, francisci slična željezna sjekira (sl. 5) sa tuljasto produljenom ušicom. Oštrica lako zavinuta, duga 55 mm. Duž. sjekire 183 mm (Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 36.) Uz to lončić[35] bez ornamenta od sive grube pečene zemlje, na rubu oštećen (sl. 6). Vis. 100 mm, otvor 57 mm, Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 37. Komadić crveno pečene zemljane posude.

Grob 4. U ovom konjaničkom grobu nađeno je konjanikovo oružje i dijelovi opreme. Koplje (sl. 7) za bacanje od željeza sa dugačkim četverobridnim šiljkom, veoma dobro sačuvano još sa komadima drva u okrugloj tuljavi. Dulj. 345 mm. Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 29. Ravan dugački mač (sl. 8) od dobrog kovana željeza sa jezičcem za drveni držak, koji je djelomično sačuvan. Oštrica, široka kod balčaka 50 mm, svršava dolje u šiljak oštar na obje strane. Gornji rub mača odebljan a paralelno š njim 15 mm široka udubina (Blutrinne). Duž. 720 mm. Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 28. Ravni nož od željeza slomljen u dva komada sa nastavkom za drveni držak. Ostaci drvenih korica priljepljeni uz nož. Duž. 186 mm Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 38. Dva plosna okova od željeznog lima međusobno vezana šipkama (sl. 9) za pojačanje prednjeg a dva za pojačanje stražnjeg dijela sedla. Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 27. Dva komada željeznih stremena[36] (sl. 10.). Gore četverouglasti otvor za provlačenje remena, na kojem su visjeli. Lukovi od željeznih šipki (profil ◇) prelaze u svedenu pločicu za upiranje (107×45 mm), koja je pojačana na vanjskim rubovima. Vis. 190 mm (Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 26.) Jedne žvale[37] (sl. 11) od dviju okruglih po 11 cm dugih željeznih motkica, koje se među sobom u sredini vežu petljom a prema vani svršavaju na svaku stranu sa dvije karike (jednom stalnom i jednom pomičnom). U prvoj od njih pričvršćen je malom karičicom željezna poprečna 125 mm duga šipka, koja se sužuje prema svome oktogonalnom kraju. Iznad otvora na poprečnoj šipki četverouglasti otvor (17×9 mm) za podbradni remen. Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 25. Šuplje šilo od kosti (sl. 12.) urešeno sa cik-cak-crtama. Na donjem kraju sačuvane 4 rupe za provlačenje uzice od kože. Donji dio djelomično oštećen. Duž. 100 mm. Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 30. Svedena ploča od kosti (sl. 13), koja je služila za pojačanje kraja od luka,[38] slomljena u 6 komada (sada sastavljena). Rub užeg kraja oštećen a na širem ima dvije rupice za čavle. Na strani je izrezana u obliku polu-

[35] Veoma je sličan loncu iz Avarskog groblja u Orehgégy-ju. Vidi, A. Marosi et N. Fettich, Trouvailles Avares de Dunapentele str. 24, sl. 9. Izašlo u »Archaelogia Hungarica, XVIII, Budapest.

[36] Ova dva stremena donekle odgovaraju jednome komadu iz Szirák-a (Hampel, Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig 1905, str, 232, sl. 531).

[37] Naš komad je veoma sličan franačkim žvalama iz groba u Heidesheimu (Forrer, Die Pferdetrense... Berlin 1893, str. 9, tabl. VIII, sl 2) a i jednim iz groba Karos-u (Hampel s. dj. I, 249, sl. 591).

[38] Koštane pločice za obloženje luka veoma se često nalaze u avarskim grobovima n. p. u Üllö, u grobu br. 2, 19, 36, 153 i t. d. (Horvath T., Die avarischen Gräberfelder von Üllö und Kiskörös, Arheologia Hungarica XIX, Budapest).

kruga za tetivu. Šir. na širem kraju ca 37 mm, na užem 15 mm. Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 31. Tri manje četverouglaste (30×28 mm) pređice[39] od bronsane žice sa plosnatim prema dolje zavinutim trnom (sl. 14). Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 32. Jedna četverouglasta pređica (50×48 mm) od okrugle željezne žice (sl. 15). Arh.-hist. Muz, Zagreb, br. inv. 33. Bronsana pločica[40] kao okov za okrajak remena (sl. 16), ornamentovana sa dvojnim spiralama, kuglicama, i sl. Duž. 78 mm. Arh.-hist. Muz. Zagreb, br. inv. 34.

Ovi grobovi potječu iz vremena oko 800. g. poslije H. Svakako su iz doba malo prije nego što je Karlo Veliki uništio Avarsku državu. Koji od nađenih četiriju kostura pripadaju Avarima a koji Slovjenima, teško je sigurno reći, jer nijesu obavljena nikakva kraniološka mjerenja. Vjerojatno je, da je kostur u četvrtom grobu pripadao Avarskom konjaniku.

Potrebno je, da spomenem još jednu vrstu građevnih spomenika; to su žile kucavice svakog naselja, ceste. Obzirom na razvitak razlikuju se dvije vrste cesta. Prvo one, koje se svojim smjerom tijesno prilagođuju terenskim formacijama. To su u prvom redu skoro svi predhistorijski putevi, koji vode uz doline rijeka ili po njihovom razvođu. Ove su ceste našli Rimljani u našim krajevima, pa su ih zadržali, nekoje dalje izgrađivali a služile su im dalje kroz čitavo njihovo vrijeme i postojale su više ili manje kroz srednji vijek do današnjih dana. Rimljani su kadikad iz važnih, osobito strateških, razloga napustili ove ceste pa su gradili drugu vrstu. Vodili su ceste najkraćim smjerom od jednoga grada do drugog bez obzira na terenske poteškoće, preko močvara i voda, teško prolaznih brda i sutjeska. Ovakvu dobro izgrađenu mrežu cesta i puteva nijesu napustili ni ljudi srednjega vijeka, nego se dalje služili njima. Svakako je mnogo cesta propalo, ali se u listinama XII. i XIII. stoljeća, pa i kasnije, spominju kao »starinske ceste« pod različnim značajnim imenima, kao n. pr.: Magna via, Via antiqua i t. d.

Na području grada Zagreba nije se dosad primjetilo nigdje tragova starih cesta, ali se na to i nije polagala dosad nikakva važnost u dosadašnjim istraživanjima. Svakako je ovim krajem vodila u predrimsko. rimsko i poslijerimsko doba cesta smjerom od zapada prema istoku. Već u predhistorijsko doba postoji kod Stenjevačkog Goljaka naselje. Još veća rimska naseobina poznata je u Donjem Stenjevcu. Od ovih zapadno od Zagreba ležećih krajeva vodila je cesta do kraja, važnog već u ilirsko doba, do mjesta Andautonia,[41] koje je imalo u rimsko doba još znatniju ulogu. Ova veza između ovih naseobina svakako je išla preko područja današnjeg Zagreba približno ovim smjerom: paralelno s Ilicom na sjevernoj strani do Jelačićeva trga, dalje prema palači Sudbenog Stola, uz staru klaonicu sjeverno od željezničke pruge, Banjavčićevom ulicom do današnjeg Aerodroma i dalje prema Resničkoj Trnavi. Dio ove stare ceste iz Stenjevca prema Zagrebu spominje se u listini iz god. 1367.,[42] kod diobe posjeda između Nikola Thouta de Zomzed i Nikole sina Arlandova

[39] Slično u Üllö (Horvath T. s. dj. tabl. XIII, sl. 14).

[40] Slično vidi Hampel, sp. dj. I, 536, sl. 1628, Svi u Krugama nađeni predmeti opisani su i u Katalogu 89, 61.

[41] Točnije podatke o ovim mjestima vidi Klemenc J. Archaelogische Karte von Jugoslavien, Blatt Zagreb, Zagreb.

[42] Ivančan Lj., Iskapanje u rimskom groblju u Stenjevcu »Vjesnik H. A. D.« N. S. III, 1898/99, str. 213.

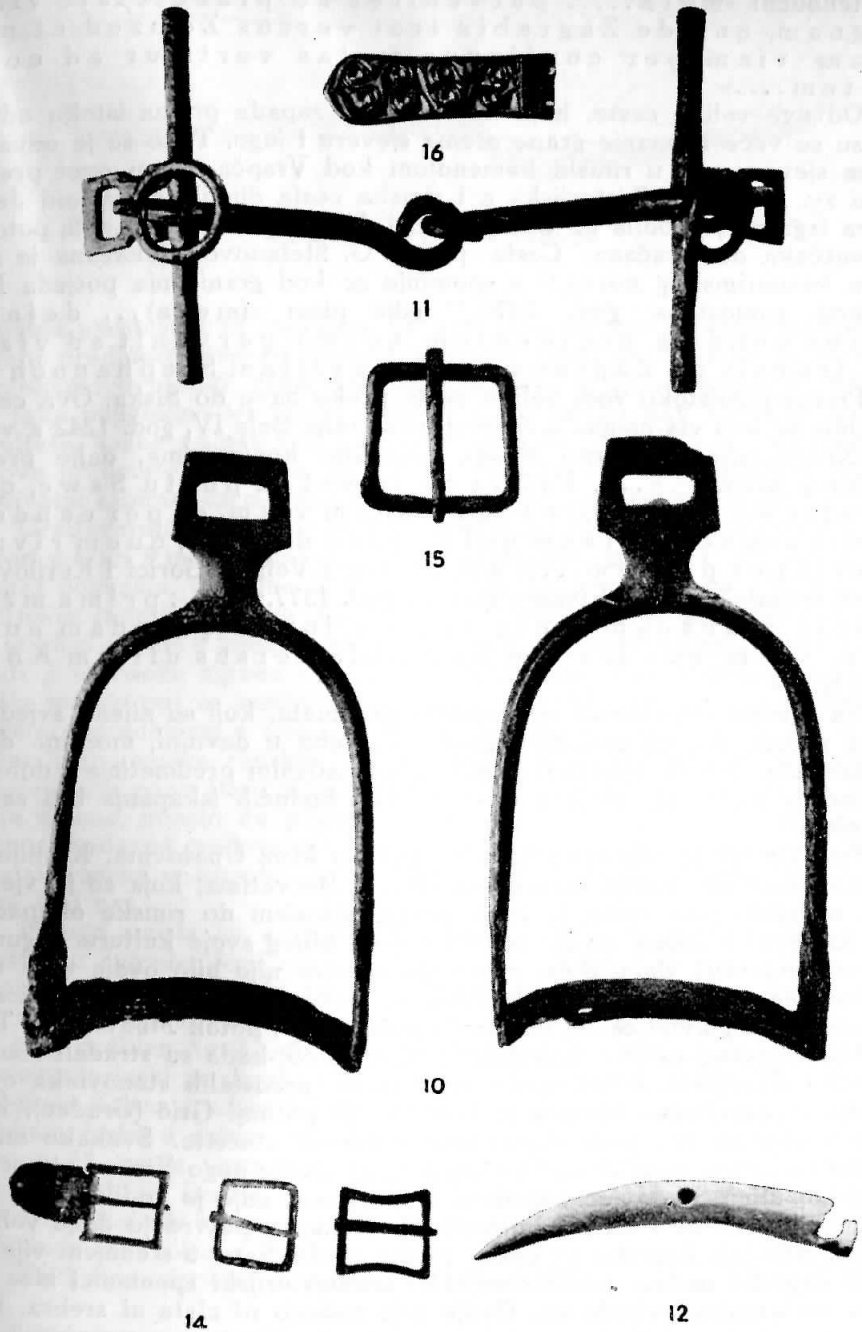

Dr. Klemenc, Prethistorijski itd. spomenici Zagreba III

de Stenouch: »meta..... perveniret ad praedictam viam magnam, que de Zagrabia iret versus Zomzed et pe ipsam viam per continuas metas vertitur ad occidentem....«

Od ove velike ceste, koja je vodila od zapada prema istoku odvajale su se veće ili manje grane prema sjeveru i jugu. Tako se je odvajao prema sjeveru put u rimski kamenolom kod Vrapča, drugi opet prema visini sv. Duha. Predhistorijska a i rimska cesta dijelila se je kod Jelačićeva trga pa je vodila uz Gornji grad i dalje zapadnom stranom potoka Medveščaka do Gračana. Cesta prema G. Štefanovcu dokazana je nalazom kasnorimskog novca,[43] a spominje se kod graničenja posjeda Remetskog samostana god. 1376.,[44] gdje piše: »(meta)... deinde versus eundem occidentem eundo pervenit ad viam, que transit de Zagrabya versus villam Stephanoch ...

Prema jugoistoku vodi velika cesta preko Save do Siska. Ova cesta spominje se kao via magna u Zlatnoj buli kralja Bele IV, god. 1242 a vodi kraj Kruga, gdje je sigurno služila avarskim konjanicima, dalje preko Kraljevog broda:[45] »..... Prima meta est in portu Sawe, qui Kyralrewy dicitur, iuxta magnam viam, et per eandem tendit usque ad rivum qui Zoysca dicitur, quem rivum transit per pontem....« a dalje prema Velikoj Gorici i Kurilovcu, gdje se spominje kod opisivanja granica god. 1377.:[46] »... prima meta incipit a quadam meta terrea iuxta quandam antiquam viam, que itur de Zagrabia uersus uillam Korilouch...«

Na osnovu sviju dosad spomenutih predmeta, koji su nijemi svjedoci života stanovnika na području grada Zagreba u davnini, možemo doći do rezultata, koji će eventualno naknadno nađenim predmetima i dobrim opažanjem kulturnih slojeva u zemlji kod budućih iskapanja biti samo popunjeni.

Prvi čovjek je stanovao ili samo prošao kroz Opatovinu. Kasnije je sigurno postojala manja naseobina Ilira u Horvatima, koja se je vjerojatno uzdržala pod dosta jakim keltskim uticajem do rimske okupacije ovih krajeva; Rimljani su im udarili najjači biljeg svoje kulture. Sigurno možemo ustvrditi, da u doba rimskoga carstva nije bilo ovdje veće naseobine nego samo pojedina obitavališta, možda rimske »villae rusticae« uz spomenutu glavnu cestu, uz manje puteve i uz potok Medveščak. Tek pod kraj rimskog carstva najranije u V. stoljeću, kada su stradali rimski gradovi u Stenjevcu i Šćitarjevu, neki su od preostalih stanovnika ovih gradova i zagrebačke okolice stalno naselili potonji Grič (Gradec), koji im je vjerojatno već prije služio kao utvrđeno utočište. Svakako mi je vjerojatnije, da je naselje na Gradcu (Griču) starije nego Vicus Latinorum u Vlaškoj ulici. Sredovječni grobovi u Krugama, gdje je vodila cesta još od rimskih, ako ne i od predhistorijskih vremena, potvrđuju dalje veliku važnost položaja Zagreba uz dobar prelaz preko Save u srednjem vijeku.

U Zagrebu nađeni predhistorijski i ranohistorijski spomenici nisu od velike materijalne vrijednosti. Ovdje nije nađeno ni zlata ni srebra, niti

[43] »Numismatika« II—IV, Zagreb, 128, 17.
[44] Tkalčić I.. Sp. dj. I, 252.
[45] Tkalčić I. Sp. dj. I, 17.
[46] Laszowsky E., Codex Turopoljensis I, 93, 98.

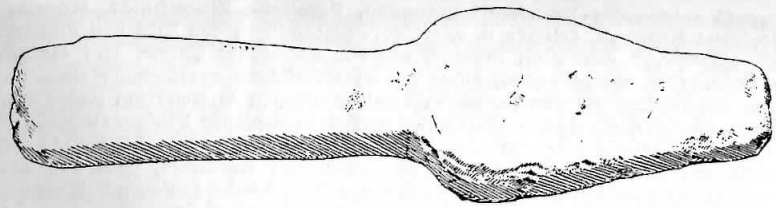

17. Prethistorijska broncana pločica u obliku koplja nađena 1928. g. u Barutanskom jarku u Zagrebu

ruševinâ amfiteatra ili kupališta, ali nam ipak na oko najneznatniji pomno čuvani predmeti otvaraju pogled u davnu prošlost. Naša je dužnost da sakupljamo u prvom redu predmete nađene u našoj zemlji, pa bili oni još tako neugledni, jer mogu u rukama stručnjaka dati zamašne naučne rezultate, važne za nas kao i za opću znanost. Poradi toga treba da baš takove predmete sabiremo, da ih što više čuvamo, upoznajemo i volimo, a privatni sabirači da o njima izvijeste najbliže im stručne ustanove.

Građevinski zakon od god. 193e predviđa u § 6 građevni pravilnik, koji govori u tošci 5 među ostalim i o zaštiti nalazaka (iskopina). Dosadašnja je praksa pokazala, da samo mrtvo slovo zakona nema nikakvog utjecaja na pažljivost radnika i drugih lica kod raznih nalaza, pa je baš stoga potrebno, da se i širi slojevi u tome smislu odgoje. Sada se osobito u gradovima mnogo gradi ,i to visoke zgrade sa dubokim temeljima. Kod kopanja takvih temelja mnogo put se naišlo na predmete muzejske važnosti, a mnogo put osobito u gradovima s rimskom tradicijom (na pr. Sisak, Senj i t. d.) na zidine i spomenike rimskog doba. Temelji modernih zgrada sižu mnogo dublje a otkopane stare zidine smetaju graditelje pa ovi nastoje da ih što prije uklone, mjesto da pozovu stručnjake, koji bi mogli naučno odrediti važnost nađenog građevnog objekta. Kad bi se kod nalaza sviju građevnih ostataka ovako postupalo, naskoro bi biil gotovi nacrti mnogih rimskih gradova kod nas.

Mnogo smisla za sakupljanje starine imadu članovi Numismatičkog društva u Zagrebu, koji sakupljaju u prvom redu stare novce, pa kad se namjere na koji starinski predmet, obavijeste o tome muzej. Tako na pr. baš njima moramo zahvaliti za nekoliko dragocjenih podataka, a naknadno me je g. Božidar Amšl, odbornik toga društva upozorio na ovaj dosada nepoznati starinski predmet sa područja grada Zagreba. God. 1928 našao je g. Nikola Zebec, gradski hidrantar, kada je grad polagao vodovod u Barutanskom jarku u dubini od tri i pol metra na prostoru između javnoga zdenca do mosta veoma lijepo patinirani komad neizrađene broncane pločice u obliku koplja (sl. 17). Dulj. 150 mm, deblj. 9 mm, tež. 270 gr. Komad potječe iz broncanog doba, pa je služio ili kao novac ili kao votivni dar. Sada je u zbirci g. Amšla.

Zaključna vignetta je povećanje slike br. 16.

Zusammenfassung. Zagreb mit den hier gefundenen Altertümern war schon lange ein dankbares Objekt verschiedener Abhandlungen, die in der Einleitung erwähnt sind. Die hier angeführten Gegenstände reichen vom Neolithicum bis 800 n. Chr. Neben den Gegenständen werden, wo möglich, auch Fundumstände berücksichtigt. Aus dem Neolithicum ist nur eine Schaftlochhammeraxt bekannt, in Horvati sind Urnengräber, Laten-

scherben und solche der Römerzeit gefunden. Römische Einzelfunde, Münzen und Gegenstände, zwei Brunnen, Gräber u. s. w. vervollständigen das Bild der Römerherrschaft. Zu Kruge wurden an der alten Strasse, die zur Savefuhrt führte, vier Gräber aus der Zeit um 800 n. Chr. ausgegraben, eines davon ist sicher avarisch. Weiters wird auch Erwähnung getan, dass Zagreb zwischen zwei römischen Ortschaften liege, Stenjevec im Westen, Šćitarjevo (Andautonia) im Osten und dass die, die beiden Ortschaften verbindenden Verkehrswege, sicher das Gebiet von Zagreb durchquert haben. Auf Grund des vorhererwähnten Materials kommt der Verfasser zum Resultate, dass auf dem Gebiete von Zagreb in vorgeschichtlicher und römischer Zeit keine grosse geschlossene Siedlung zu suchen ist, sondern einzelne Häuser oder Villae rusticae bestanden. Nach Zerstörung der röm. Siedlungen in Stenjevec und Šćitarjevo flüchteten die übriggebliebenen Einwohner auf Grič (heute Gornji Grad in Zagreb), das so ständig besiedelt wurde. Diese geschlossene Siedlung bestand weiter bis zur heutigen Zeit.

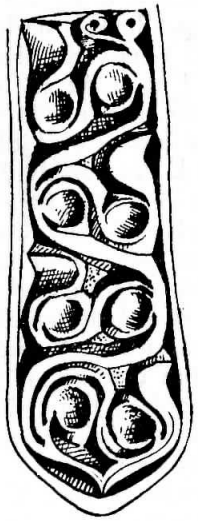

Dr. SVETOZAR RADOJČIĆ: RUGANJE HRISTU NA FRESCI U STAROM NAGORIČINU

Opisi Hristovih muka izazivaju i danas kod vernika iskreno sažaljenje i pobožne misli. Zato, odmah na početku, moram napomenuti, da ova analiza istoriskog događaja i njegovog ikonografskog motiva ni u kom slučaju nema nameru da umanji uzvišene trenutke koji su se događali pred Hristovu smrt.

Pilat je — prema rečima jevangjelista — posle suđenja predao Hrista vojnicima: »Tada vojnici sudijini uzeše Isusa u sudnicu i skupiše na nj svu četu vojnika. I svukavši ga obukoše mu skerletnu kabanicu. I opletavši vijenac od trnja metnuše mu na glavu, i dadoše mu trsku u desnicu; i kleknuvši na koljena pred njim rugahu mu se govoreći: zdravo care Judejski. I pljunuvši na nj uzeše trsku i biše ga po glavi«.[1]

Ima množina slika i po srpskim srednjevekovnim crkvama koje ilustruju ovaj događaj. Najzanimljivija freska Ruganja Hristu, kod nas, nalazi se u Starom Nagoričinu.[2] Kompozicija je naslikana na severnom zidu centralnog dela hrama, u trećem pojasu fresaka. Prizor je opširno prikazan. U sredini stoji Hristos ogrnut skerletnom kabanicom. Na glavi mu je trnov venac, u desnici trska; levu ruku metnuo je na prsa. Dva čoveka naročito se ističu svojom grubošću, obojica hvataju Spasitelja za ramena, levi kao da pljuje. Iza ovih glavnih mučitelja stoji sa svake strane grupa posmatrača. Ispred Hrista vidi se čudnovata scena: četiri golobrada mladića u svetlim odećama izvode neku groteskn igru. Dvojica imaju duge rukave koji im u igri vihore po zraku.[3] Dvojica su klekla, desni se

[1] Jevangjelje po Mateju 27, 27—30

[2] O slikama Ruganja Hristu, u srpskoj umetnosti, upor.: G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris, 1916, 640 et passim, fig. 636—639; N. L. Okunev, Lesnovo (L'art byzantin chez les Slaves II, Paris 1930, 228—247).). U navedenim radovima spominju se glavni tipovi ovog ikonografskog motiva kod nas. Zna se, međutim, da su nekoje freske Hristovih muka u srednjevekovnim crkvama Južne Srbije propale tek u novije doba, na pr. u sv. Arhanđelu u Prilepu (Upor.: Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, Zagreb, t. IV, 1857, 165).

[3] Na fresci izgleda kao da su rukavi dosta duži od ruku, no možda je to samo slikarska nespretnost. Čini mi se, da se htelo prikazati kako je igrač uvukao ruke u rukave koji su inače normalne dužine. Na ovu pomisao upućuju kompozicije Lazarevog vaskrsenja. Tako, na pr., u palermskoj Palatini čovek koji pridržava Lazara ima oba rukava duga (cf. Ch. Diehl, La peinture byzantine, Paris 1933, pl. XXXVI). Međutim,

porugljivo klanja Hristu, levi, u uglu, lupa u neke kastanjete. Igrače prate muzikanti: jedan bubnjar i jedan svirač u frulu; obojica su na levom kraju slike. U zadnjem planu stoje dva herolda sa ogromnim trubama. Događaj se odigrava pred zidom koji ima jednostavne male prozore. Gornja ivica zida ukrašena je na desnom i na levom kraju sa jednim zupcem. Iza zida proviruju vrhovi drveća. Na tamnoplavom nebu iznad Hristove glave stoji natpis: Ὁ ΕΜΠΕΓΜΟC — Ruganje.

Nema, dakle, nikakve sumnje, natpis potvrđuje, da slika predstavlja scenu koja je opisana u navedenom tekstu iz jevangjelja. Razlika između opisa jevangjelista i ove slike nije mala. Upozoravam samo na ono što je najvažnije. Po rečima Sv. Pisma Hristu se rugaju vojnici, a u nagoričkoj kompoziciji Ruganja međutim, nema ni jednog vojnika. Grubu scenu s Hristom izvode muzikanti i igrači.[4] Na prvi pogled jasno je da se slikar opisujući muke Hristove nije držao Sv. Pisma. U ovom slučaju izvori umetničke inspiracije stajali su dosta daleko od jevangjelja.

*

Podaci i kod Mateja i kod Marka i kod Jovana potpuno se slažu.[5] Iz pričanja jevangjelista dobija se utisak kao da je jeziva, dželatska šala s Hristom pala iznenada vojnicima na pamet. Čini se, kao da su vojnici celi prizor sa krunisanjem improvizirali. A nije bilo tako. Grubu porugu sa krunisanjem bednog i poniženog nisu izmislili Pilatovi vojnici.

Philon, najvažniji jevrejski helenista, u svom spisu In Flaccum, opisuje ovaj zanimljivi događaj:[6] car Kaligula je, odmah posle stupanja na presto, proglasio svoga druga iz mladosti Agripu (potomka Irodovog) za kralja Judeje. Agripa I, i pored svih opomena, krenuo je u Aleksandriju, gde je stanovništvo bilo vrlo rđavo raspoloženo prema Jevrejima. Kad se Agripa pojavio u Aleksandriji, mržnja protiv Jevreja postala je još žešća. Rimski prefekt Flaccus nije činio ništa da se suzbiju demonstracije protiv novog jevrejskog kralja. Aleksandrinci su Agripu ismejavali na svakom koraku. Kad se jednom pojavio u gimnazionu, mladići koji su se tamo zatekli pronađu nekog suhog polugolog suludog čovjeka, koji je služio za podsmeh uličnoj deci i proglase ga za »kralja«. Tog bednika, zvao se Karabas, podignu demonstranti na podij, naprave mu od papira dijadem, ogrnu ga ćilimom, a u ruke mu utrape komad papirusove trske. Sve su

u istoj sceni u Mistri u Pantanasi isti čovek ima samo jedan dug rukav (Ch. Diehl, o. c., pl. XLVII). Tu se jasno vidi, da je on samo uvukao ruku, da sa slobodnim delom rukava zapuši sebi nos. Prema tome moglo bi se diskutovati da li je termin »Le danseur au longues manches« uvek tačan. Ja ću se držati uobičajenog naziva, jer u poznatom firentinskom rukopisu iz XI stoleća (Cod. Laur. VI, 23, fol. 56) igrač u sceni »Poruganija« zaista ima duge rukave.

[4] U Matejči je scena prikazana istorijski tačno. Sa Hristom se ismejavaju vojnici. (Upor. sliku: G. Millet, Recherches, fig. 638). Kao najizrazitiji primjer potpunog udaljavanja od teksta u Sv. Pismu navodim jako oštećenu fresku Ruganja u sv. Nikiti (Skopska Crna Gora). Oko Spasitelja prikazani su samo muzikanti i igrači. Scena je niskom arhitektonskom kulisom podeljena na dva pojasa. U prvom planu stoji Hristos između dvojice igrača koji izvode neku grotesknu igru sa maramicama. U pozadini, na uzvišenom podiju, koji je ograđen nekom čudnovatom balustradom, stoje četvorica: dva trubača i dva komedijanta, jedan sa kastanjetima a drugi s bubnjem.

[5] Matej 27, 27—30; Marko 15, 17—20; Jovan 19, 2—3.

[6] H. Reich, Der König mit der Dornenkrone, Neue Jahrbücher für das klassische Altertum XIII, 1904, 726—728; Th. Birt, Griechisch-römischer Mummenschanz und die Verhöhnung Christi. Aus dem Leben der Antike, Lpz. 1919, 194—196.

to, priča Philon, činili mladići onako kao što čine glumci, mimi, u pozorištu, jer oni nisu bili otmeno obrazovani, jedino što su znali da podražavaju prostačke lakrdije mima.[7] Jadni Karabas imao je krunu od papira, skiptar od trske, bila je čak improvizovana i svita za novoga »kralja«. Svi su ga svečano pozdravili i počeli ga moliti, da im saopšti svoje »kraljevske« odluke. Publika je bedniku živo dovikivala: »Maris« — to sirski znači: »Gospodaru«. Philon ističe, da mladići u toj gruboj šali nisu pokazivali naročitu inventivnost. Izvodili su lakrdiju koja se mogla videti u pozorištu.

Ismejavanje Karabasa potpuno liči na ruganje Hristu. Paralela je sasvim jasna. A iz nje se može doći do zaključka koji je još zanimljiviji. Vidi se, da je Hristos ismejan kao žrtva neke pozorišne predstave. Mi danas ne znamo tačno kakva je bila sadržina tih grubih lakrdija u kojima je glavnu ulogu imao groteskni »kralj«. Philon samo jasno veli, da su takve predstave postojale. Očuvani su fragmenti jedne antičke komedije u kojoj se javlja kao smešna figura »indijski kralj«.[8] Nekoji su pomišljali da su vojnici, sećajući se te predstave, izvodili šale s Hristom. Groteskni kralj opisan je u tom komadu kao tip egzotičnog vladara koga Grci varaju. Smešni kralj prikazan je kao nesrećni, namagarčeni, zaljubljenik — on je tipični stupidus iz galerije ljubavnih komedija. Parodija kraljevstva u tom stilu nije mogla inspirisati ni Pilatove vojnike ni spomenute demonstrante u Aleksandriji. »Indijski kralj« pojavljuje se sa svečanom, neukusnom, rasipničkom pompom, a kralj mimusa, na koji Philon misli, morao je izgledati mnogo mizernije, sa žezlom od trske. U grčkoj i rimskoj dramskoj književnosti nije se, izgleda, sačuvao ni jedan fragmenat neke komedije u kojoj ulogu kralja nosi bednik-siromah. No, zato je u istorijskoj antičkoj literaturi ostalo dosta spomena o temi koju tražimo. Da spomenem samo starca Alynomosa, o kome se pričalo kako je, po milosti Aleksandra Velikog, postao »kralj ostrva Paphosa«.[9] Iz cele epizode izbija, jedva na kraju, blaga ironija, ali jezgro motiva već i tu postoji: kraljevstvo kao san siromašnih. Iz toga se dalo lako otisnuti dalje u žešću satiru. Sluga-rob izgledao je kao »kralj« još smešniji. A i robove su, radi šale, proglašavali kraljevima. U Rimu su jednu sedmicu (u decembru) sužnji bili slobodni. Tih veselih dana, na praznik Saturnalija, vladao je naročiti »kralj«: Saturnus rex, kockom izabrani sužanj.[10] Ovaj princ Karneval birao se po varošima, logorima i kasarnama, on je bio popularna

[7] H. Reich, o. c. 728, n. I. Zanimljivo je da su Srbi u Srednjem veku mima zvali nemačkim izrazom špilman (cf. Jagić, Starine VI, 81; Rad XXXVIII, 1876, 73.)

[8] H. Reich, o. c. 728 n. 2.

[9] Rursus in Papho rege ob flagitia ab Alexandro eiecto quum rex alter non reperiretur, quod Cinyradarum gens funditus deleta existimaretur, unum tandem tradunt inventum inopem, ultimique nominis hominem in hortulo quondam neglectum, vixque se ex eo tolerantem. Ad hunc qui missi erant venissent, aquam elicibus deducentem offenderunt. Terore vero perculsus est, militibus manum in eum iniicientibus, praeireque porro iubentibus, quoad ad Alexandrum deductus, obsoleta plagula amictus, rex est pronunciatus, assumptaque purpura unus eorum esse coepit qui regis sodales vocitabantur. Erat tum ei nomen Alynomo. Sic reges efficiunt fortunae beneficia, ad nova honorum insignia promoventia nec opinantes, celeriterque transcribentia nihil minus quam id sperantes. — Plutarchi De Alexandri fortuna vel virtute II, 9.

[10] 1898 god. Paul Wendland publikovao je članak »Jesus als Saturnalienkönig« (Hermes XXXIII, 175 sqq.) koji je tada izazvao veliki interes. W. je zastupao mišljenje da su se Pilatovi vojnici ismejavali sa Hristom kao sa karnevalskim kraljem. Međutim, podatak iz Philona više upućuje da se paralela traži u mimusu.

ličnost. Zato nije nikakvo čudo što se ta komična figura prenela u komediju.

Ismejavanje bednog Aleksandrinca imalo je jasnu tendenciju. Građani su odvratnu scenu izveli pred Agripom da mu pokažu kako ni on nije bolji od suludog siromaška, kako i on liči na grotesknog kralja iz komedije. Upoređivanje mizernog glupaka sa kraljem imalo je dvostruku oštricu moglo se upotrebiti za ismevanje robova i bednih no moglo se odnositi i na omraženog vladara. Seneka pravi zajedljive aluzije u ovom stilu na račun cara Klaudija.[11]

Ruganje Hristu sasvim liči na ismejavanje sa jadnim aleksandriskim siromahom. Po onome što Philon priča kako su demonstranti protiv Agripe I improvizirali neku pozorišnu predstavu, jasno je, da je i Hristos bio žrtva možda iste — a svakako slične — komedije. Poniženje je bilo strahovito. Pilatovi vojnici vide u Hristu samo bednog Jevrejina, koji im liči na komičnu figuru kralja u tadašnjim predstavama mima.[12]

Mimus, najgrublji i najnepristojniji ogranak antičke dramske umetnosti, bio je omiljena duhovna hrana rimskom vojniku. U tome svetu sa pozornice koja je bila zaista podražavanje života,[13] glavnu reč vode neverna žena (»Callida nupta«) i njen blesavi prevareni muž (»Stupidus«). Njih dvoje okruženi su horom odvratnih tipova: podvodačica, prostitutki, prepredenih parazita, smešnih starih ljubavnika i njihovih dosetljivih robova. U taj haos karikiranih likova rimski vojnik trpao je sve, čak i one kojih se najviše bojao. Cezaru su kao triumfatoru legionari u povorci pravili dosta nepristojne komplimente. Dovikivali su publici: »Građani, čuvajte žene, dovodimo vam ćelavog brakolomnika«.[14] Ćelavi »moechus« bio je popularna figura iz mimusa. Cezaru su se njegovi vojnici rugali da liči na komičnu figuru sa pozornice. August je sam sebe uporedio sa glumcem. U poslednjim časovima pred smrt pitao je svoje da li je dobro odglumio ulogu; dodao je ironično: »Ako je predstava uspjela — tapšite«.[15] Nije verovatno da se August u poslednjim momentima setio neke pozorišne parodije vladarskog poziva. Pre će biti da je caru pala na pamet misao o »farsi života« (mimus vitae). To je bila omiljena tema tadašnje popularne filosofije.

Šala Pilatovih vojnika sa Hristom počela je u stilu grube pozorišne parodije, ali se ruganje nije na tome završilo. Aleksandriska publika brzo se zadovoljila sa svojom žrtvom. Bedni ludak Karabas ostao je ponižen i ismejan, njega nisu mučili. Hristos je pretrpeo i poniženje i muke. Rimska soldateska bila je krvoločnija. Zato se i paralela između Philonovog teksta i jevangjelja može pratiti samo do jednog momenta, do trenutka koji Luka sasvim jednostavno opisuje: »I pljunuvši na nj uzeše trsku i biše ga po glavi«. Tu prestaje pozorišna lakrdija i počinju dželatske šale. A i u tome su rimski vojnici bili veštaci, naročito, ako je osuđeni bio proglašen kao pretendent. Nekoliko decenija posle muka Hristovih odigrava se u Rimu jezovita tragikomedija s Vitelijem. Mizerni kraj ovoga

[11] Birt, o. c. 265, n. 22, 23.

[12] O Hristu kao žrtvi antičkog mimusa cf. J. Geffcken, Hermes XLI, 220. Francusku literaturu o ovom pitanju nisam mogao nabaviti (dva članka S. Reinacha u L'Anthropologie 1902; Cultes, mythes et réligions I, Paris, 1905).

[13] Reich, o. c. 714.

[14] Suetonius, Divus Iulius 51, ed. Teubn. 26.

[15] Suetonius, Divus Augustus, 99, 107.

Staro Nagoričino. Crkva sv. Georgija. Freska Ruganje Hristu.

cara pokazuje kakvim je poniženjima i fizičkim zlostavljanjima bio izložen zbačeni vladar, koji je nekada zaista sedeo na prestolu.[16] Mučenje Vitelija u opisu Svetonija pruža nam paralelu za drugi još suroviji deo ruganja Hristu, za ona nedela koja nisu više imala nikakve veze sa glumačkim šalama, no to nas sada ne zanima.

Krunisanje Hrista trnovim vencem izvedeno je prema režiji antičkih glumaca komičara. Mogla bi se izneti hipoteza, da su tu parodiju dvorske ceremonije izveli sami glumci, jer, zna se, da su glumci putovali s legijama.[17] Šta više, poznato je da je i među vojnicima bilo bivših pozorišnih ljudi. Tako je u vojničkoj buni u Nauportusu (današnjoj Vrhniki) glavni kolovođa i smutljivac bio neki »Percennius, dux olim theatralium ope-

[16] Suetontus, Vitellius 17, ed. Teubn. 292.

[17] Eunapii Fragmenta, 22 ed. Teubn. Historici graeci minores I, 226.

rarum, dein gregarius miles, procax lingua et miscere coetus histrionali studio doctus.«[18]

U Starom Nagoričinu, na slici Ruganja Hristu glavnu reč vode igrači komedijanti. U celoj kompoziciji nema ni jednog vojnika. U Svetom Pismu stoji: »I kleknuvši na koljena (sc. vojnici sudijini) pred njim rugahu mu se . . .« U Starom Nagoričinu mesto vojnika kleče dva igrača. Da li su to možda glumci koji su pratili Pilatove vojnike? Ja ne vjerujem. Sa sigurnošću može se tvrditi, da je Hristos ismejan kao groteskni kralj u mimusu, no ne može se pretpostaviti da je to srednjevekovni slikar znao. Komedijanti na našoj fresci imaju veze sa antičkim glumcima — ali ta veza nije direktna.

Hristos nije ismejan samo jednom. Njemu su se protivnici rugali i posle smrti. Sa istim sredstvima kao i prvi put — sa pozorištem. U istoriskom događaju, pre raspeća, ruganje Hristu improvizovano je prema ulozi groteskog kralja. Kasnije se izvodi i sama ličnost Hristova na komičnu pozornicu.

U antičkom pozorištu mnogo se ismejavala stara religija. U mitoloških parodijama terala se šala i sa najpoštovanijim bogovima. Nije zato nikakvo čudo da su se na komičnoj pozornici pojavili komadi u kojima su ismejavani hrišćani. Grgur iz Nazijanca resignirano priznaje: »Postali smo novo pozorište«.[19] Izgleda da je za komičare bila naročito zahvalna scena hrišćanskog krštenja. Parodija se tačno izvodila prema originalnom obredu. Na scenu je izvođen episkop sa pratnjom. Čitane su i originalne molitve. Glumac je na pozornici skidan nag i posle su ga uvijali u belu odeću, kao i prave krštene.[20]

Mnogo dramatičnija parodija hrišćanskih svetinja prikazivala se na antičkim pozornicama u ironičnim inscenacijama Hristovih muka. Drastičan primer ismejavanja Hristove patnje na krstu sačuvao se na Palatinu. Na zidu jedne sobe koja je nekada pripadala carskom dvoru izgrebao je neki vojnik ili neko od dvorske posluge, karikaturu raspeća: na krstu je razapet čovek sa magarećom glavom, a pred njim stoji manja figura u stavu adoranta. Nespretno naškrabani natpis tumači sliku: Alexamenos se moli Bogu.[21] Tendencija natpisa je jasna. Neki Alexamenov poznanik ruga mu se što je hrišćanin, što poštuje čoveka s magarećom glavom. Sa hrišćanima su se ismejavali i drugi da poštuju boga s magarećom glavom; na to se tužio i Tertulian.[22] Čini se, da to ismejavanje nije bilo bez povoda. Među hrišćanima u ono doba verskog sinkretizma bilo je možda i takvih koji su bili ranije poštovaoci Seta, egipatskog boga sa magarećom glavom.[23]

[18] Taciti Annalium L. I, cap. XVI.

[19] Or. II c. 84, ed. Migne s. g. 35, 489.

[20] Mart. s. Porphyrii, ed. Migne, s. g., 117, 144.

[21] Reich, o. c. 707. Ovaj čuveni graffito nalazi se sada u Museo Nazionale Romano u Rimu (Antikvarij, sala XXXIX, br. 1209 (67630). O literaturi cf. R. Paribeni, Le terme di Diocleziano e il Museo Nazionale Romano, Roma 1932, 331—332. Ima autora koji veruju da crtež predstavlja Seta, cf. Cibulka, Strena Buliciana, Zagreb, 1924, 729.

[22] Adversus Valentinianos I, 14; prema citatu u članku Reich-a.

[23] Čak i u hrišćanskoj ikonografiji ima slika svetaca sa životinjskom glavom. Cf. Didron-Schäfer 316, 2; Künstle, Ikonographie d. Heiligen, s. v. Christophorus. Veoma zanimljiv članak o kinokefalima i ikonama Sv. Hristofora dao je A. N. Veselovski, Iz istoriji romana i povjesti, I, Sanktpeterburg, 1886, pag. 453: Hananei-Kinokefali i ikonografičeskija izobraženija Sv. Hristofora.

Palatinska karikatura raspetoga Hrista sigurno je samo nabačena sličica neke pozorišne parodije hrišćanskog raspeća.

Raspinjanje Hrista na krst, na pozornici, nije predstavljalo za antičke posetioce pozorišta nikakvu naročitu novost. Taj način smrti prikazivan je i u komadima koji nemaju nikakve veze s hrišćanima. Smrt na krstu bila je normalna kazna za razbojnike. U popularnom komadu mimografa Katula o čuvenom razbojniku Laureolu glavni junak završuje na krstu. Na svečanim predstavama prilikom otvaranja flavijskog amfiteatra na kraju ovoga komada zaista je prikovan na krst jedan pravi razbojnik, koji je na taj način u groznim mukama ubijen na pozornici.[24] Tendenciozne ironične predstave protiv hrišćana nisu mogle da spreče širenje nove vere. Dogodilo se obratno. Čak i glumci koji su glumili u tim komadima postajali su hrišćani. U kasnijoj tradiciji spominje se, da je bilo ljudi koji su postali hrišćani gledajući muke Hristove. U opisu mučenja sv. Kalistrata priča se, da je ded Kalistratov Neokoros video muke Hristove i prišao mu.[25] Postoji i naročiti tip svetitelja-glumaca, to su »mimi et martyres«, koji su se na početku svoje karijere ismejavali na najgrublji način sa hrišćanskim svetinjama, a kasnije, već kako se u žitijima priča, opomenuti od Boga, prilazili su sami hrišćanstvu. Tipična biografija ove vrste sačuvala se u opisu muka sv. Genezija. Sv. Genezije bio je glumac i igrao je u komadima gdje se ismejavalo sa hrišćanima. Na pozornici dobije epileptični napad. Glumac to shvati kao kaznu Božju i pređe u hrišćanstvo. Protivnici ga tuže i on bude prisiljen da umre mučeničkom smrću — na onaj način kao što je bilo predviđeno u komadu gde se ismejavala mučenička smrt hrišćana.[26]

Na pozornicama rimskog carstva muke hrišćana upoređivane su sa smrću običnih razbojnika. I Tertulijan spominje tu sličnost. Obarajući se na svoje verske protivnike (hrišćane jeretike), veli za njih da njihovo shvatanje Hristovih muka mnogo liči na Katulovu dramu o razbojniku Laureolu.[27]

Mimske predstave pre pobede hrišćanstva nanosile su najteže uvrede i crkvi i obredima i samom Hristu. Kasnije se ta antihrišćanska tendencija pozorišta napustila i zaboravila, bar u širokim masama naroda, koji je i dalje jurio na predstave mima. Sveti oci grmeli su protiv pozorišta, naročito sv. Jovan Zlatousti.[28] Ali sva borba crkve protiv mimičnih predstava bila je uzaludna.[29] Posle pobede hrišćanstva brzo se prešlo preko uvreda.

[24] Sedmi Martialov epigram, koji se odnosi na svečanosti god. 80 posle Hrista, opisuje tu krvavu scenu:

Qualiter in Scythica religatus rupe Prometheus
Assiduam nimio pectore pavit avem,
Nuda Caledonio sic viscera praebuit urso
Non falsa pendens in cruce Laureolus.

M. Val. Martialis, Epigramaton libri, ed. Teubn., Epigr. VII, 2, 3. Po stihovima se vidi da je to bilo kombinovano mučenje. Razbojnik je bio osuđen i na raspinjanje na krst i »ad bestias«. O antičkim ilustracijama ovih mučenja cf. H. Th. Bossert, Hellas und Rom, Taf. 317.

[25] Symeonis Logothetae cognomento Metaphrastae Opera omnia II, Migne s. g. 115, col. 881—900.

[26] Cabrol. Dictionaire d'archeologie chretienne, s. v. Genès le comedien gde je kritično pretreseno celo pitanje o legendama glumaca mučenika.

[27] Reich, o. c. 717 n. I.

[28] Jovan Zlatousti u celoj jednoj propovedi govori samo protiv predstava. Migne, s. g. 56, 263 sqq.

[29] I Srbima Dušanovog doba crkva je zabranjivala da gledaju pozorišne i akrobatske

I glumci su postali dobri hrišćani. Bilo je među njima nekoliko ljudi koji su zbog nove vere pretrpeli mučeničku smrt na pozornici. Sv. Genezije, glumac mučenik, postao je zaštitnik glumačkog staleža. Sv. Pelagija, nekadašnja balerina, postala je uzor svete glumice pokajnice[30].

Antičke mimske predstave prešle su zajedno sa mnogobrojnim ostalim elementima klasične kulture i u vizantinsko hrišćansko carstvo. Čini se, da je u Vizantiji od nastarijih vremena mimična burleska uticala znatno i na crkveno pesništvo. Za nekoje crkvene pesme znamo pouzdano, da su stvarane pod uticajem pozorišne literature. Sv. Grigoriju iz Nazijanca prebacivali su da je jednu svoju himnu komponovao u ritmu kupleta mimografa Sofrona.[31] To su razumljive, nehotične, pogreške ako se to uopšte i sme nazivati greškom. Zvuk i ritam lake pozorišne poezije mogao je dopreti i do ušiju crkvenih pesnika koji pri tome nisu imali sigurno nikakve zle namere. Mnogo je gore ono što su činili nekoji vizantinski carevi. Nama je poznato da su se na carigradskom dvoru — u pijanom društvu — izvodile najnepristojnije šale na račun hrišćanstva. Mihailo III Pijanica imao je u dvoru naročite miljenike, nekog pijanog Gryllosa i još dvanaest njemu jednakih drugova. Taj hor razvratnika oblačio se u svešteničke odela: Gryllos kao patrijarh, ostali kao mitropoliti; car je bio kao predsednik »proedros kolonije«. U pesmama uz kitaru imitirali su crkvene obrede. Pravili su odvratne parodije sa pričešćem. Jednom prilikom Gryllos je na najdrskiji način izvrgao ruglu patrijarha grubim pesmana i obscenim ponašanjem. Pijani Mihailo III nije u tim šalama štedeo ni patrijarha ni svoju majku Teodoru.[32]

Glumci cara Mihaila III Pijanice ismejavaju na ulici carigradskog patrijarha. Crtež prema minijaturi u madridskom rukopisu Jovana Skilice. (Slika uzeta iz: L. de Beylié, L' Habitation byzantine, Paris, 1902, 91.)

Sve što priča Skilica o Mihailu III neobično potseća na terevenke cara Augusta; samo, Suetonius opisuje »Augustove božanske skupove« nešto kraće.[33] Sličnost je tolika da nas dovodi u nedoumicu: da li je

predstave. Cf. S. Novaković, Matije Vlastara Sintagmat Beograd 1907, 320—22. O predstavama u srednjevekovnoj Srbiji: St. Stanojević, Iz istorije umetnosti kod nas u Srednjem veku, Iz naše prošlosti I, 1934, 61—9.

[30] O svetim Pelagijama Cf.: H. Usener, Legenden der Heiligen Pelagia, Bonn, 1879; H. Delehaye, Les légendes hagiographiques Bruxelles 1906², 223. Istog dana (8. oktobra) praznuju se dve sv. Pelagije; tako su i naslikane u Starom Nagoričinu.

[31] Reich, o. c. 713, 3.

[32] Dosta da navedem samo ovaj primer: Michaelus porro matrem suam Theodoram adhuc in palatio degentem aliquando ad se vocauit, quasi fausta ei precaturo Ignatio patriarcha, quem adesse finxerat. Ut ergo sanctissima mulier venit et religiose se in solum prostravit, vota pro se concipi petens, ut quae nihil sinistri suspicaretur, cum impurus Gryllus eatenus barbam ocultasset, Gryllus surgens crepitum ventris emisit et quaedam ore suo digna blateravti. (Zbog tehničkih razloga donosim samo latinski prevod). — Georgius Cedrenus Joannis Scylicae ope, ed. I. Bekker II, Bonnae, 1839, 176-8.

[33] Cena quoque eius secretior in fabulis fuit quae vulgo dodekatheos vocabatur; in

skandalozna priča o ludostima Mihaila III istiniti opis njegovih manira, ili je sve to samo literarna pozajmica Skilicina iz nekog starijeg autora. Ove sumnje naročito pobudjuje Skilicin naziv Mihailovog društva: »bratstvo Kineda-razvratnika«. Za cara Augusta, veli Suetonius, govorili su njegovi podanici isto: »Videsne, ut cinaedus orbem digito temperat?«[34] Ali za nas taj filološki problem nema neke naročite važnosti. Sigurno je, da se u doba Skilicino znalo za glumačke parodije najvećih hrišćanskih svetinja; te parodije ličile su mnogo na antičke pozorišne komedije i vrlo je verovatno da su se u Carigradu i izvodile, razume se, ne na javnim predstavama, već u pijanom društvu.[35]

Te »predstave« nastale su verovatno pod uticajem sličnih starijih komedija u kojima su ismejavani bogovi s Olimpa. Još u XI-om stoleću postojali su u Vizantiji mimični komadi koji su na neobično ironičan način tumačili staru mitologiju. Očuvan je jedan scenario te vrste iz pera poznatog vizantinskog polygrapha Konstantina (Mihaila) Psellosa (cca 1018—1078). Ceo komad bio je udešen za program nekog music-halla nižeg stepena. Već sam početak morao je iznenaditi gledaoce svojom nepristojnošću. Posle su se redale komične i baletne tačke, a kraj je bio začinjen sasvim indecentnom šalom.[36] Koliko su razni paganski elementi polu-ritualni, polu-glumački uticali na vizantinski klir vidi se i po tome što se na saboru u Trulu naročito raspravljalo o suzbijanju nepristojnosti u raznim crkvenim običajima. Kanon 62 spomenutog carigradskog sabora zabranjuje proslave Kalenda, Vota, Brumalia i prvog marta. Inače što se sve na tim proslavama izvodilo — i to u samoj crkvi Sv. Sofije — nemoguće je opisati. Patrijarh Teofilakt, sin Romana Lakapena, naročito se istakao svojim nemarom u tome pitanju. Za njegovih dana dospele su čak i ulične pesme i kupleti iz javnih kuća u crkvu.[37]

qua Apolline ornatum, non Antoni modo epistulae singulorum nomina amarissime enumerantis exprobrant, sed sine auctore notissimi versus:

Cum primum istorum conduxit mensa choragum,
Sexque deos vidit Mallia sexque deas,
impia dum Phoebi caesar mendacia ludit,
dum nova divorum cenat adulteria:
omnia se a terris tunc numina declinarunt,
fugit et auratos Iuppiter ipse thronos.

Auxit cenae rumorem summa tunc in civitate penuria ac fames, adclamatumque est postridie: omne frumentum deos comedisse et caesarem esse plane Apollinem, sed Tortorem... C. Suetonius, Divus Augustus, 70 ed. Teubn. 87—88.

[34] »versus in scaena pronuntiatus«, Suetonius, Augustus 68, ed. Teubn. 87.

[35] Za ismejavanje sa patrijarhom, sa klirom i sa crkvenim saborima ne može se reći da su to bili neki veliki gresi. Poznato je da su u crkvenom živopisu na slikama sabora verski protivnici često uvredljivo predstavljeni. O slikama ove vrste cf.: Jul. v. Schlosser, Beiträge zur Kunstgeschichte aus den Schriftquellen des frühen Mittelalters. Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse d. kais. Akad. d. Wiss. Band CXXII, II, Wien, 1891, 17—18. A. Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie Paris, 1928, 240 n. 4. Isti, Seminarium Kondakovianum VII, 1935, 110—111.

[36] Sal. Reinach, Un mime byzantin ou Baubo à Byzance, Cultes, Mythes et Religions, tome V, Paris, 1923, 103—113.

[37] Komentar Theodora Balsamona uz kanone Trulskog sabora. Migne, S. G. 137, col. 501 sqq, naročito 725, 727-28. O pogreškama patrijarha Teofilakta cf.: Georgius Cedrenus Joannis Scylitzae ope, ed. Bonn, II, 1839, 388: ...quin et hunc morem introduxit, qui hodieque obtinet, quod in splendidis atque solennibus festivitatibus deo et sanctorum recordationi fit contumelia per foedas cantilenas ac risus et insanos clamores, quibus adhibitis sancti himni cantantur, quos a nobis oportebat corda compunctis atque contritis pro nostra salute deo offeri at ille coetu flagitiosorum hominum coacto, iisque

Bogohulne nepristojnosti iz okoline najviših krugova sigurno nisu uticale na crkvenu ikonografiju. Ali nekoji zaostali elementi antičkih komedija, naročito parodija protiv hrišćana, mogli su preći u vizantinske duhovne drame. Prvo ruganje Hristu — u kasarni — izveli su Pilatovi vojnici prema nekoj komediji o siromašnom kralju. Kasnije se rugalo Hristu i hrišćanima u komedijama koje su specijalno protiv njih pisane. Krunisanje Hrista režirano je kao parodija pravog carskog krunisanja. Za kompoziciju Ruganja u staronagoričkoj crkvi može se jasno dokazati da je zamišljena i izvedena kao parodija vizantinskog carskog ceremonijala. Hristos stoji u svečanoj pozi vizantinskog cara.[38] U istom stavu portretisani su i naši vladari. Trubači, koji na našoj fresci ruganja stoje u poslednjem planu, slikaju se na istom mestu i na ilustracijama carskog krunisanja.[39] I groteksna igra pred Hristom može se shvatiti kao parodija dvorskog ceremonijala. Svečano pojavljivanje vizantinskog cara pred publikom nije bilo praćeno samo svirkom. U raskošnom dekoru pojavljivale su se i igračice, koje su svojim igranjem potencirale svečano raspoloženje celokupnog prizora. Na bazi carigradskog Teodosijevog obeliska vidi se kako je izgledao taj pompezni balet pred carem.[40] Da nije grupa igrača pred Hristom u Starom Nagoričinu parodija ozbiljne, svečane, igre u dvorskim ceremonijama? Na to pomišlja i A. Grabar; i zaista je to najverovatnije. Na nagoričkoj fresci dva igrača imaju sakrivene ruke u rukavima. I to je donekle parodija ceremonijalnog propisa prema kome podanik pred vladarom ne sme da pokaže svoje ruke.[41]

Pored ozbiljnih igara koje su izvođene pred carem bilo je i šaljivih. Poznata Gotska igra više je ličila na maskeradu nego na dvorsku ceremoniju. »Goti« su nosili izvrnute kožuhe, maske, štitove i koplja kojima su lupali po štitovima i vikali nerazumljive reči: tul, tul. Još veću galamu dizali su gajdaši koji su stajali ispred »Gota«.

Zanimljivo je da se u najdužoj pesmi koja je tom prilikom pevana spominje, odmah na početku, carevo krunisanje. Bilo bi veoma smelo tvrditi da je baš sama gotska igra uticala na ikonografski izgled ruganja Hristu, no veoma je verovatno da su takve i slične predstave delovale na crkvene živopisce.[42]

U burnom političkom životu Vizantije ironične predstave carskog krunisanja nisu bile retkost. I u Srednjem veku ismejavali su se podanici sa omraženim vladarima, kao i u Starom veku. Godine 601 posle Hr. pri-

praefecto Euthymio quodam, quem cognomine Casnen appellabant, et ab isto est domesticus templi constitutus, diabolicas istas saltationes, obscuras vociferationes, cantilenasque e triviis et lupanaribus petitas adhiberi instituit.

[38] Način držanja žezla, upravo trske, nije tipičan za XIV. stol., nego za starije doba. Cf. D. Ajnalov, Zapiski imperatorskago ruskago arh. abšč. XII, 3—4, nova serija S. Peterburg, 1901, tabla I.

[39] U madridskom rukopisu Skilice — Ch. Diehl, Manuel, fig. 430.

[40] A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris, 1936, 66, n. 2, pl. XI.

[41] A. Alföldi, Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniels am römischen Kaiserhofe. (Sonderabdruck aus: Mitteil. des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung, 49, 1934, »Manus velatae« — str. 35.

[42] Const. Porphyrogeniti de cerimoniis aulae byzantinae I, c. 83, ed. Bonn. 381 sqq. nemački prevod sa pokušajem rekonstrukcije pesama: K. Dietrich, Hofleben in Byzanz: Das sogenannte gotische Weihnachtsspiel, Voigtländers Quellenbücher, B. 19, pag. 63—65. Ruska literatura o gotskoj igri kod E. Anjičkova, Zimski praznici i običaji, obzirom na ulogu današnje J. Srbije u njihovoj evoluciji. Glasnik skopskog Naučn. Društva Knj. XV—XVI 208—239, naročito 237 sqq.

ređena je protiv cara Maurikija jedna demonstracija koja sasvim liči na one vesele scene iz aleksandrinskih uličnih političkih nereda. Demonstranti, protivnici cara Maurikija, pronašli su nekog čoveka koji je ličio na cara i sa njim su izveli čitav niz nepristojnih šala. Prvo su mu dali neki bedni ogrtač a posle toga obavljeno je krunisanje — sa vencem belog luka. Po šalama koje je čovek sličan Maurikiju kasnije izvodio vidi se da je on bio mimični glumac; on je sa svojom partnerkom prikazivao izvesnu nepristojnu šaljivu igru koja se i danas vidja na pozornicama najnižeg ranga.[43] Teophanov opis ove demonstracije protiv Maurikija jasno svedoči da su Vizantinci, još početkom VII stoleća, dobro znali da izvedu pravu pozorišnu lakrdiju kad je — prema njihovom mišljenju — bilo potrebno da se izvrgne ruglu najsvečaniji državni akt u monarhiji: carsko krunisanje. Drugo je pitanje da li su te parodije krunisanja u VII stoleću stajale u direktnoj vezi baš sa onom mimičnom predstavom o bednom kralju od koje su stradali Hristos i suludi Aleksandrinac. U taj problem mi ne moramo zalaziti. Dosta nam je što se iz Theophanovog pričanja može vidjeti da je parodija Maurikijevog krunisanja bila izvedena u stilu mimične predstave.

Vizantinske dvorske svečanosti imaju mnogo teatralnih elemenata. Zato se i parodije tih ceremonija lako pretvaraju u komične pozorišne predstave. Ovde se sada samo nameće pitanje: Da li je ruganje Hristu u Starom Nagoričinu nastalo kao slikana karikatura vizantinske dvorske svečanosti, ili je nastalo pod uticajem nekih dramskih predstava, gde je scena sa ruganjem bila režirana kao parodija carskog krunisanja?

Ikonografija Hristovih muka u pravoslavnom živopisu odavno se dovodi u vezu sa vizantinskim crkvenim dramama. Postoji dosta opširna literatura o ovom problemu; to su većinom polemike. No u tom kompleksu pitanja o odnošaju ikonografije prema drami ima — pored množine hipoteza — i nekoliko sigurno utvrđenih činjenica.[44]

Vizantinci su imali pobožne drame u kojima su prikazivane muke Hristove. Sačuvani su i scenariji za te predstave.[45] Čini se da su drame

[43] at forte plebs hominem quendam Mauricio similem inveniens, hunc nigri coloris sagula indutum et corona ex alliis intexta redimitum in asinum imposuit, sedentique locosis illudebat vocibus. teneram iuvenculam invenit, et velut exoriens gallulus in eam insiliit: ac procreavit filios instar ligneorum crepitaculorum. — Theophanis, Chronographia, ed. Bonn. 1839, 437.

[44] K. N. Sathas je prvi pokušao da dokaže kako je u Vizantiji postojala živa dramska umetnost, no njegova knjiga o tom problemu, izdana u Mlecima 1878, dočekana je od kritike nepovoljno. G. 1894 izišla je studija Paula Webera (Geistliches Schauspiel und Kirchliche Kunst), koju je Millet (Récherches sur l' Iconographie, Le drame sacré 610-24), u koliko se tiče vizantinske umetnosti, potpuno odbacio. Novija literatura o odnošaju istočno-hrišćanske ikonografije prema crkvenim dramama dosta je bogata: L. Bréhier, Byzance, L' Orient et L' Occident (Revue archéól. janv.—avril 1918, 23 sqq.); Isti, Les miniatures des Homélies du moine Jacques et le théatre réligieux a Byzance (Monuments Piot, t. XXIV, 1920, 101 sqq.); Obe studije ostale su mi, na žalost, nepristupačne. Knjige V. Cottas o vizantiskoj drami sasvim su neuspele: Le théatre a Byzance, Paris, 1931, ocenjena veoma nepovoljno (Byzantinische Zeitschrift XXXII, 1932, 395—6), a isto tako oštro je kritikovana i njena knjiga: L' influence du drame du Christos Paschon sur l'art chrétien d'Orient, Paris 1931 (A. Vogt, Revue quest. hist. LXII, 1934, Das sogenannte gotische Weihnachtsspiel, Voigtländers Quellenbücher, B. 19, pag. 63—65. 505—8), nepovoljno o radovima V. Cottas i L. Bréhier-a: S. Baud-Bovy, Sur un »Sacrifice d'Abraham« de Romanos. Byzantion XIII 321—334.

[45] A. Vogt, Etudes sur le théatre byzantin I. Un mystère de la Passion, Byzantion VI, 1931, 37—74.

izvođene u crkvi. Liutprand prebacuje Grcima da Sv. Iliju slave u pozorištu, a Simeon Solunski opet pogrđuje Latine što na raskršćima i trgovima glume misterije.[46]

Po detaljima vidi se da je i vizantinska pobožna drama sačuvala neke elemente antičkog mimusa. Na primer, u scenariju koji je nedavno publikovao A. Vogt stoji ova uputa o prikazivanju Hrista i Magdalene kod Simona: »qu'elle (sc. la prostituée) aille chez le parfumeur pour acheter le parfum parlant avec le parfumeur, faisant les demandes et les réponses nécessaires«.[47] Reč je o Mariji Magdaleni koja je prosula miris na Hristove noge. U Sv. Pismu, međutim, nije opisana kupovina mirisa i razgovor grešnice sa trgovcem. To je u scenariju dodano; isti dodatak postoji i u tekstovima latinskih misterija. Odavno je poznato odakle je dospeo u dramu taj trgovac koji se u Sv. Pismu ne spominje, to je tipični »bakalin«, komična figura varalice i špekulanta iz mimusa.[48] U spomenutom grčkom scenariju (on je iz XI ili XII stoleća) naročito se traži od režisera da budu dialozi ozbiljni: »qu'il ne se dise rien qui puisse porter les spectateurs au rire.«[49] Prema tome verovatno je, da se scena između bludnice i trgovca — u ono doba — izvodila decentno, iako je to pozajmica iz antičke komedije.

U vizantinskom carstvu očuvao se kasnoantički običaj da se narod sa carem ismejava u pozorištu. Ta javna ruganja vladaru u hipodromu bila su slična starim veselim upadicama u komediji.[50] Caru Foki »Zeleni« su dovikivali: »Opet si u čašu virio, opet si pame tpopio«.[51] Poznato je da je Justinijanu publika u pozorištu dobacivala da je magarac. Ismejavanje sa Maurikijem već sam ranije spomenuo. No sve su to bile nevine šale prema onim dželatskim ceremonijama kojima su ponižavani i mučeni zbačeni carevi u hipodromu pred narodom. Pogubljenje zbačenog cara prikazivano je kao pozorišna senzacija. Da bi zabava duže trajala, izmišljana su odvratna mučenja. Justinijan II (705) izvodi u hipodrom svoje takmace, oborene careve Leontija i Tiberija III, i grozno ih muči i ponižava pre pogubljenja.[52] Ubijanja, sakaćenja i ruganja u hipodromu nisu imala samo jedan cilj, da zadovolje mračne strasti naroda — to su bile i državne svečane egzekucije. Mučenje i smrt Andronika Kommena pokazuje do kakvih su se odvratnosti spuštali instinkti: »Cara posadiše na šugavu kamilu i unakažena vodahu ga Carigradom ... žene su u mučenju odnele pobedu nad ljudima. Bacale su se na Andronika čim su stigle gadnim, polevale su ga ključalom vodom, zube mu izbijale, a on je trpeo mirno i dostojanstveno; smireno je samo govorio: Gospodi pomiluj. Zašto mrskate razbijenu trsku? ... u hipodromu obesiše Andronika unatraške i Latini su u mržnji i besu kušali na njemu mačeve ... Unakaženo telo baciše

[46] Liutprand, Relatio de legatione, Mon. Germ. Hist., t. V, Scriptores t. III, p. 353—354. Migne s. g. 155, col. 113.

[47] Vogt o. c. 67.

[48] Reich, o. c. 722.

[49] A. Vogt, o. c. 64. I kod nas u Dubrovniku, 1331 g. ima »dominus comes« dužnost da pazi o uskršnjim pokladama, ili predstavama (?), ut dictus ludus fiat sine scandalo et rumore-Mon. Rag. II,332,333.

[50] Alföldi, o. c. Kollektive Begrüssung des Kaisers, 79-118.

[51] G. Manojlović, Carigradski narod (»Demos«) od god. 400 do 800. Nastavni Vjesnik II, 1904, 73.

[52] Ibid, 74.

posle gde se zveri u hipodromu bacaju.«[53] Andronik kao da se u teškim časovima sećao Hristovih muka; careve reči potsećaju na jedno mesto iz Mateja (12, 20). Ubistvo praćeno zajedljivim poniženjima i parodijama dobijalo je još strahovitiji izgled. Sve je to moglo uticati i na režisere duhovnih drama. Autor palatinskog scenarija Hristovih muka ističe u uvodu kako režiser mora da izazove svojom predstavom kod gledalaca čudjenje i užas »Mais que toute chose se fasse en vue d'admiration ou de l'effroi«.[54] Opisani prizori u hipodromu davali su dovoljno uputstva kojim se sredstvima izazivaju i ta osećanja.

U palatinskom scenariju je ruganje Hristu opisano sasvim tačno prema Sv. Pismu.[55] Sa Hristom se ismejavaju vojnici. Nema nigde ni spomena o igračima. A baš na ilustracijama Hristovih muka iz XI stoleća pojavljuju se žongleri sa dugim rukavima. U četverojevandjelju Laurentianae (Laur. VI, 23) čovek u kratkoj tunici sa dugim rukavima stupa ispred Hrista.[56] U Nagoričinu žongleri zauzimaju celi prvi plan slike. Da li bi u kompoziciji mogao da zauzima tako važno mesto neki elemenat koji je slikaru malo poznat ili čak nerazumljiv? To je teško verovati. Mi smo već ranije spomenuli da ima na nagoričkoj fresci mnogo detalja koji upućuju na pozorište i na parodije vizantinskog dvorskog ceremonijala. Da li sve to znači da je naš motiv uzet iz neke crkvene drame u kojoj su porugu s Hristom glumili igrači a ne vojnici?

Ima nekoliko dubrovačkih izvora po kojima bi se dalo zaključiti da su u Primorju već početkom XIV stoleća prikazivane pobožne drame. J. Tadić u nedavno izašloj knjizi o dubrovačkim Jevrejima spominje odluke Maloga veća po kojima se vidi da su se Dubrovčani o uskršnjim pokladama rado prerušavali u Jevreje. J. Tadić odmah zaključuje: »To je stajalo u vezi sa srednjevekovnim crkvenim prikazivanjima i igrama«.[57] U navedenim izvorima nigde se ne spominje da su to misterije — na tu pretpostavku donekle upućuje izraz ludus (u odluci od 13 marta 1331), jer ludus je zaista termin za prikazivanje; i režiser se na zapadu obično zove regens ludi. Tadićevu hipotezu podupire i jedan zanimljiv podatak iz istorije stare nemačke drame. God. 1338 u Freiburgu im Breisgau donesena je odluka da se niko ne sme ismejavati sa Jevrejima. Ta zabrana sigurno stoji u vezi sa prikazivanjima Hristovih muka, u kojima su naročito nesimpatičnu ulogu igrali Jevreji.[58] »Jevreji«, preobučeni Nemci, u srednjevekovnim dramama ističu se naročito u scenama pred samo raspinjanje Hrista. Najfanatičnije mrze Spasitelja četvorica koji predvode masu prilikom ruganja. Sudeći po grubom tekstu uloge, verovatno su te Jevreje glumili odrasli. Međutim, kod nas u Dubrovniku spominju se kao maskirani Jevreji i deca. Marta 28. 1331 god. Malo Veće donosi odluku ... quod aliqua persona omnis aetatis a XII annis supra non possit se facere carbonezum seu Judeum ...[59] dakle mogu se maskirati samo deca do dvanaest godina. Ovaj podatak približuje nas Italiji. U firentinskim po-

[53] Radojčić, Dva poslednja Komnena na carigradskom prijestolju, Zagreb, 1907, 94.

[54] A. Vogt, o. c. 64.

[55] Ibid, 59—60, 72.

[56] Millet, Récherches fig. 636.

[57] Jorjo Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoleća, Sarajevo, str. 19.

[58] Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Tübingen 1913, IV, s. v. Passionsspiele, col. 1247.

[59] Mon. Rag. II, 332—33.

Staro Nagoričino, crkva Sv. Georgija, zadužbina kralja Milutina, podignuta na starijim temeljima. Živopisana 1317-18 godine od slikara Mihaila i Eutihija. Freska na unutrašnjoj strani luka u severnom delu narteksa: portreti Svetih Pelagija iz ciklusa Kalendara (8 oktobar). O ilustracijama iz nagoričkog kalendara cf.: V. R. Petković, Kalendar u starom živopisu srpskom, Starinar, III serija, knj. 1 (1922), Beograd, 1923, 3—18 i: Staro Nagoričino, Psača, Kalenić, izd. Srpske Kralj. Akademije, Stari srpski umetnički spomenici knjiga I, Beograd 1933, 7.

božnim predstavama glavnu reč vode deca. U prologu tih drama mali glumci se izvinjavaju:

Giovani siamo, a questo poco usati;
e siam pur giovanetti:
però scusate e' nostri teneri anni
s'e' versi non son buoni ovver ben detti:
nè sanno de Signor vestire i panni
o vecchi o donne esprimer fanciuletti.

Ta firentinska deca glumci u suviše prostranim haljinama odraslih svojom igrom, pesmama i muzikom neobično mnogo liče na naše dečake igrače u Starom Nagoričinu. U talijanskim didaskalijama verskih drama stalno se naglašuje svirka i igra.[60] To je glavno zanimanje i malih žonglera pred Hristom u Starom Nagoričinu. Bilo bi i suviše smelo tvrditi da su figure na prvom planu staronagoričkog Ruganja naslikane pod uticajem umetnosti Zapadne Evrope. Scenska oprema najstarijih talijanskih crkvenih drama mnogo je zavisila od ikonografije koja je tada bila još sasvim u tradicijama vizantinskog slikarstva.[61] Prema tome, u našem slučaju, paralelne pojave u Italiji više upućuju na Istok nego na Zapad.

Vizantinske pobožne predstave nisu imale uvek oblik pravih drama. Krajem VI stoleća pojavile su se prvo liturgične predstave u kojima je

[60] V. G. Garrone, L' apparato scenico del dramma sacro in Italia, Torino, 1935, 68, 110.

[61] L' apparato scenico, 26 sqq.

sveštenstvo predstavljalo sveta lica. Tek u X stol. nastaju prave scenske drame sa glumcima. Palatinski scenario u rukopisu XIII stol. pokazuje kako su bile te misterije režirane. U XV. stol. vizantinska crkvena dramska umetnost opet je u regresiji.[62] Misterija »O trojici otroka u peći«, koju je gledao Bertrandon de la Broquière u Carigradu (1432), spada u liturgične drame koje se daju u crkvi i u kojima glume sveštenici.[63] Tako se postojanje pravog vizantinskog pobožnog pozorišta može ograničiti na doba između X i XIV-og stoleća.

Simeon Solunski, na početku XV stol. sa revoltom opisuje latinske predstave Hristovih muka. Naročito prebacuje katolicima što glume raspeće. Vređa ga što Spasitelja predstavlja čovek (glumac) namazan životinjskom krvlju. Ljuti se na apokrifne detalje u dramama, na podatke koji ne postoje u Sv. Pismu. Predstavljati na pozornici: raspeće, Bogorodicu, Svetog Duha, nije samo protivno tradicijama, veli Simeon, nego je i besmisleno i sasvim neumesno.[64] Simeon Solunski prebacuje Latinima da čine greh izvodeći Hrista na pozornicu — no Grci su činili isto, ako ne u XV, ono sigurno u XIII stol. Spomenuti palatinski rukopis pokazuje da su vizantinske inscenacije bile istina ozbiljne i svečane, samo, ni one nisu bile sastavljene jedino prema tekstu Sv. Pisma; bilo je tu i dosta dodataka iz apokrifa (naročito iz Acta Pilati),[65] pa čak i reminiscencija na mimične predstave.[66]

Freske u Starom Nagoričinu radili su Grci: Mihailo i Euthiije, 1317—1318 god.[67] G. Millet naročito ističe, da se na njima oseća uticaj Carigrada.[68] Na drugom mestu Millet naglašava da »vojnici« sa dugim rukavima upućuju na helenistički prototip. Isto ponavlja i iznosi nove dokaze A. Grabar.[69] Oba autora dolaze do istih rezultata pomoću komparativnog materijala. Međutim, jedan detalj na odelu nagoričkih igrača direktno upućuje na njihovo helenističko poreklo. Tunike žonglera ukrašene su starim motivima »paragaude«. Taj je ornamenat bio naročito raširen u helenističkoj umetnosti Sirije i Egipta.[70] Postoji, dakle, mnogo razloga koji govore za to da je nagorički tip Ruganja Hristu helenističkog porekla. To nam može poslužiti kao najsigurniji oslonac za rešavanje našeg glavnog pitanja: otkuda pred Hristom igrači? Helenistički Istok bio je

[62] L. Bréhier, Revue historique CLXXV, III, 1935, 506—546.

[63] Bréhier, l. c. Cf, i: Symeonis Thessalonic., Dialogus contra haereses, cap. XXIII. Migne s. g. 155, col. 111—112.

[64] Sym. Thessalonic, o. c. col. 115—116.

[65] A. Vogt, o. c. 44—5.

[66] U našim ćirilskim tekstovima nisu očuvani jasni tragovi dramske književnosti. Prema ljubaznom saopštenju g. d-ra Petra Kolendića postoje u ćirilskoj literaturi spomenici koji donekle liče na dramski scenarij. Tako je naročito zanimljiva beseda: »Slovo prepodobnago oca našego Jevsevija Aleksandrskago o sašastvi Joana Predteče va ad«. Iz besede su izvađeni skoro sami citati pojedinih osoba. Tekstove koji se čuvaju u Bečkoj narodnoj biblioteci izdao je Lj. Stojanović u Glasniku srp. učenog društva knj. 63, 1885, 42, 43, 78—88.

[67] Staro Nagoričino, Psača Kalenić, izd. Srp. Kr. Akademije str. 23, tab. XXX.

[68] G. Millet, Récherches 642, 643.

[69] A. Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie 240 n. 1 i 4.

[70] N. M. Bjeljajev, Ukrašenija pozdne-antičnoj i rane-vizantijskoj odeždi (Recueil de N. P. Kondakov Prague, 1926, 218 sqq.). Svetla boja glumačkih tunika nije slučajno izabrana. Bela boja je najkarakterističnija za odelo komičara. Već u antičkom mimusu postoji »mimus albus« (H. Reich, o. c. 725), prethodnik kasnijih »Graciosa« i »Pantalona« iz španskih i talijanskih lakrdija. Kod nas klasičnu belu boju ludačkog kostima imaju igrači u sceni Ruganja u Markovom manastiru.

domovina i najomiljenija sredina kasno-antičkog mimusa.[71] U krajevima gde su tradicije ovih klasičnih lakrdija bile najjače mogla se i formirati takva ikonografska tema Ruganja kakva nam se očuvala u Starom Nagoričinu. U tim krajevima najlakše su se igrači i mogli uplesti u pobožne drame.

U Nagoričkom ruganju igrači sa dugim rukavima svakako su preneseni iz neke dramske inscenacije Hristovih muka. Režija ovoga prizora mogla se izvesti kao parodija dvorske ceremonije, svečane igre pred carem.[72]

Poznati francuski istoričar umetnosti E. Mâle opisao je opširno u svome delu L'art réligieux de la fin du Moyen âge en France, proces koji se dogodio krajem XIV stoleća u francuskoj ikonografiji: u crkvenom slikarstvu Francuske stvoreni su u to doba novi motivi pod uticajem pobožne dramske umetnosti, koja se neobično brzo rascvetala u severo-zapadnoj Evropi, u severnoj Francuskoj, u Nizozemskoj i Nemačkoj. E. Male bio je ubeđen da se isti dominantni uticaj misterija na ikonografiju kasnijeg Srednjeg veka oseća i u Italiji. Novija istraživanja istoričara talijanske crkvene drame pokazala su da je Mâle suviše generalizovao. »U Italiji figurativna umetnost nije bila sluškinja dramske umetnosti.«[73] Talijansko slikarstvo Trecenta i Quatrocenta razvijalo se bez znatnog učešća tadašnjih misterija i »pohvala«. Može se reći da se samo u izvesnim, usamljenim, slučajevima iz fresaka može razabrati kakva je izgledala scenska oprema talijanskih svetih predstava. Sličan proces dogodio se i u istočno-hrišćanskom slikarstvu.

Pojava vizantinske crkvene drame i pojava našeg ikonografskog motiva sasvim se hronološki poklapaju. U Vizantiji je nastala prava pobožna drama tek u X stol., a najstariji nama poznati motiv Ruganja, u kome učestvuju igrači, slikan je u XI stol. Tu je uticaj pozorišta na ikonografiju svakako postojao. Vizantinska pobožna drama bila je kratkog veka. Scenska umetnost brzo se pretopila u teatralne crkvene ceremonije, zato ona nije ni mogla uticati u onolikoj meri na ikonografiju kako je to pokušavala da dokaže V. Cottas-ova. No, i iz doba cvetanja, iz XI, XII i XIII stoleća, vizantinske »misterije« ostavile su tragove svoga uticaja na crkveno slikarstvo. Primer toga uticaja sačuvao se u nagoričkoj kompoziciji Ruganja. Crkvena dramska umetnost, koja je stvorila ovaj zanimljivi motiv, pala je kasnije u zaborav, a ikonografska tema zadržala se pod okriljem tradicije još stolećima u crkvenom živopisu.[74]

Na kompozicijama Ruganja Hristu u kasnijem živopisu, iz doba turske vladavine, viđaju se često mladići koji pred Spasiteljem igraju neku igru držeći u rukama maramice. Ta igra na freskama XVI i XVII stoleća mnogo liči na današnji način igranja po selima Južne Srbije. Na slikama prizora iz Svetog pisma jasno se vidi da je u živopisu seoskih crkava XVI

[71] A. Vogt, o. c. 44, misli da i sačuvani tekst scenarija Hristovih muka ima veze sa sirskom literaturom. Vogt spominje u prvom redu Antiohiju iz koje su odavno izlazili čuveni glumci. Antiohiju zove »la mère de l'art dramatique au debut du Moyen âge.«

[72] A. Grabar, L' empereur dans l' art byzantin 66 n. 2.

[73] V. G. Garrone, o. c. 2, 79 n. 2.

[74] Od mlađih slika Ruganja (sa igračima mesto vojnika) spominjem samo kao primere freske u Studenici, u Hilandaru (V. Cottas, L' influence du drame... pl. V, fig. 14) i minijaturu iz beogradskog psaltira, slika u: J. Strzygowski, Die Miniaturen des serbischen Psalters, Wien, 1906, 21. sl. 13.

i XVII stoleća mnogo detalja uzeto iz svakodnevnog života. Anahronizmi se naročito opažaju u oblicima pokućstva, posuđa, nošnje i oružja. Uporednim ispitivanjem detalja kasnijeg crkvenog slikarstva i današnjih narodnih igara moglo bi se utvrditi da li su i neki narodni običaji uticali na noviju ikonografiju.

Slika Ruganja stajala je u Srednjem veku pod uticajem scena iz uličnog života građana. U starom ikonografskom motivu krunisanja Hristovog sačuvao se bez sumnje trag mimičnih predstava i parodija dvorskog ceremonijala. Verovatno se sličan proces dogodio i u slikarstvu kasnijeg doba. Prizor Ruganja Hristu u poseljačenom živopisu XVI i XVII stoleća dobio je izgled seoske vesele igranke. Teško je odgovoriti da li je i u ovom slučaju smešna ceremonija bila parodija kakvih seoskih svečanosti ili ilustracija šaljivih ruganja seoskim prvacima. To pitanje mogli bi rešiti jedino poznavaoci naših seoskih običaja, igara i pesama. U sretnom slučaju mogli bi na ovaj način da se upoznamo i sa kasnim varijantama pesama i igara koje su nekada inspirisale srednjevekovne slikare. Jer, stari mimus više je pripadao životu nego književnosti. Ova grana dramske umetnosti, kao »diuturna imitatio uilium rerum et leuium personarum«, sasvim se slabo očuvala u starim tekstovima.[75] Njeni tragovi žive, to je već odavno primećeno, u improvizacijama vašarskih komičara, a sadržina tih predstava pamtila se i podražavala u selima.

Komedija rimskih vojnika sa Hristom bila je u istočnohrišćanskom živopisu samo delimično ilustrovana. Poniženi Spasitelj pretstavljan je redovno kao pravi vladar. Svi raznoliki realistički prikazi ruganja, svi pokreti i grubi izrazi osoba oko Hrista još su više isticali mirnu uzvišenost Spasitelja. Hristos kao centralna figura kompozicije stajao je stolećima nepromenljiv.

Zusammenfassung. Dr. S. Radojčić, Museums-Kustos u. hon. Doc. an der Philosophischen Fakultät in Skoplje: »Die Verspottung Christi«, dargestellt auf einer Freske in der Kirche des heiligen Georg in Staro Nagoričino (bei Kumanovo)«.

In der Kirche des heiligen Georg zu Staro Nagoričino befinden sich einige sehr gut erhaltene Bilder, das Leiden Christi darstellend, deren Entstehung in die Zeit von 1317/1318 fällt. Die interessanteste Komposition dieses Passionszyklus ist jedenfalls die »Verspottung Christi«: vier Jünglinge führen vor Jesus mit der Dornenkrone einen grotesken Tanz auf. Diese Szene mit den Tänzern, der wir sonst häufig in der serbischen Kirchenmalerei des XIV. Jahrhundert begegnen, hat keinerlei Beziehung zum Text der heiligen Schrift. Im oben ausgeführten Artikel werden zahlreiche Angaben angeführt, die auf die Möglichkeit hinweisen, dass dieses interessante ikonographische Detail von den Passionsspielen in die Freskenmalerei übertragen wurde. Die Darstellung der Leiden Christi vom Palatin, die kürzlich von A. Vogt veröffentlicht worden ist, zeigt, dass es auch in Byzanz Dramen gab, die die kirchliche Ikonographie beeinflussen konnten. Schon A. Grabar hat darauf aufmerksam gemacht, dass die Tänzer in der Komposition mit der »Verspottung Christi« Beziehungen zu mimischen Aufführungen haben. Grabar meint, dass dieses Detail eine Parodie des Festballetes bilde, dass nach dem byzantinischen Hofzeremoniell vor dem Kaiser aufgeführt wurde. Im vorstehenden Artikel wird auch auf andere Gebräuche aus dem byzantinischen Theater- und Strassenleben hingewiesen, die auf die Gestaltung dieser interessanten ikonographischen Szene eingewirkt haben können. In erster Linie wird hervorgehoben, dass vor allem Parodien der Kaiserkrönung die Maler dazu inspiriert haben können, dass sie Szenen aus dem damaligen politischen Leben zur Illustration der Evangelien herangezogen haben. Aus der Beschreibung einer Strassenszene, in der auf sehr unwürdige Art die Krönung des Kaisers Mauritius verspottet wurde, sieht man, dass diese improvisierten Darstellungen in Kon-

[75] J. Arbuthnot Nairn et Louis Laloy, Hérondas, Mimes, Paris, 1928, 11.

stantinopel von Schauspielern niedrigster Klasse aufgeführt worden sind. In der orthodoxen Kirchenkunst werden regelmässig auf allen Bildern der Verspottung Christi ganz junge Tänzer dargestellt, Kinder oder unerwachsene Burschen. Diese Erscheinung weist vielleicht auf Beziehungen zu kirchlichen Dramen hin. Aus der Geschichte des mittelalterlichen italienischen Theaters wissen wir, dass an den Aufführungen der Leiden Christ, oft Kinder teilgenommen haben. Derselbe Brauch herrschte auch bei uns in Dubrovnik.

Die Untersuchung dieses Problems ist sehr erschwert, weil wir über dramatische Aufführungen im christlichen Osten sehr wenig wissen. Die kirchliche dramatische Kunst, die zweifellos die Entstehung dieses interessanten Motivs beeinflusst hat, geriet später in Vergessenheit, das ikonographische Thema hielt sich jedoch noch Jahrhunderte in der kirchlichen Malerei.

Die Bilder: Kopfleiste: Ornament aus der Kirche des heil. Georg in Staro Nagoričino. 1. Bild: »Verspottung Christi« aus derselben Kirche. 2. Bild: Zwei heilige Schauspielerinnen: Die heil. Pelagia; Fresken aus dem Kalendariumzyklus (9. Oktober) aus derselben Kirche. 3. Bild: Die Zechbrüder Michaels III verspotten den Patriarchen (Aus der Chronik des Scylitzes, Madrid). 4. Bild: Eine Patene mit dem Brustbild der Muttergottes-Orans, aus der Schatzkammer des Klosters Dečani.

MIODRAG IBROVAC: TEODOR VALERIO I TEOFIL GOTJE, SLIKARI NAŠIH NARODNIH TIPOVA

Pojam koji je Zapad imao o našem narodu bio je oduvek izopačen i površan. Tome su, pored političkih razloga, često doprinosili i sami »putnici« koji su se predstavljali kao njegovi poznavaoci. U tom pogledu, na žalost, ni dan-danas nije mnogo bolje. Sredinom prošloga stoleća po gotovu. Za jednog umetničkog kritičara ugledne pariske G a z e t t e d e s B e a u x - A r t s iz 1867, na primer, naš narod predstavlja »one još divlje rase, razbacane tamo-amo po našoj civilizovanoj Evropi: lutalički [!] i izumirući [!] živalj koji se sve više gubi ili postupno pretapa u krilu modernog sveta, odnoseći sa svojim izrazitim tipovima tajnu jednog života i jedne poezije kojima uskoro neće više biti mesta pod našim suncem«. Nije prilika da se ovde raspravlja o uzrocima tako nevernih, tako smešnih sudova; ali će svakako biti da je tome prvi uzrok neznanje, a zatim ono kratkovido gledište da je sve što se razlikuje od nas niže od nas. To ne znači međutim da nije bilo verodostojnih glasova o pravom biću našeg naroda. Dovoljno je samo pomenuti vidovitog Lamartina. Pri svem tom svedočanstva većine putopisaca, zvaničnih ili nezvaničnih, dobronamernih ili zlonamernih, kipte zabludama svake vrste. Može nas jedino »tešiti« što je to slučaj i sa ostalim Slovenima.

Jedna vrsta tih svedočanstava dosada je vrlo retko, i samo uzgred, proučavana: slikarski, grafički dokumenti iz naših krajeva, ilustracije naših predela i naselja, naših tipova i našeg narodnog života. O njima je još ponajviše bilo reči u ovom časopisu. Baš zato što su takvi dokumenti retki, njihov je značaj tim veći. Bez obzira na svoju umetničku vrednost, oni su davali mogućnosti zapadnom svetu da »vidi« našu zemlju i naše ljude, da bar donekle oseti svu veličinu otporne snage koju je naš narod kroz vekove pokazivao i kojoj ima da zahvali za svoj nacionalni opstanak.

Mi ovde dajemo samo jedno poglavlje iz knjige čiji bi naslov bio »J u g o s l a v i j a u o č i m a f r a n c u s k i h u m e t n i k a«. Reč je ovoga puta o velikoj i značajnoj zbirci slika, akvarela i bakroreza Teodora Valerio, zbirci koja predstavlja jedan od najizrazitijih dokumenata te vrste o nama na Zapadu. I od naših umetnika, jedini koji bi se, posle Valvasora a pre Tomislava Krizmana i Ljube Ivanovića, mogao meriti sa Valeriom, to je njegov savremenik, rodoljubivi i zaslužni Anastas Jovanović (1817—1899), čija bi galerija portreta velikih Jugoslovena krasila naše Narodne Muzeje.

Vrednost Teodora Valerio isticana je ne samo u Francuskoj nego i u drugim zemljama. Njegove su zbirke prodavane u Parizu, Brislu, Liežu, Drezdi, Lajpcigu, Manhajmu, Beču (kod Artarie). Još na početku njegove kariere, zapazio ga je i ohrabrio Aleksandar Humbolt. O njemu je pisano

više puta, naročito u Gazette des Beaux-Arts. Tu mu je L. de Ronšo (Ronchaud) posvetio duži prikaz[1], u kome nalazi da su njegovi izraziti crteži, »rađeni vičnom i lakom rukom«, delo »posebnog dara umetnikovog da oseti i prikaže ljudske tipove strane našoj evropskoj civilizaciji [opet! to je isti hroničar koga smo maločas naveli] i tako-reći zalutale u nju«. Ali niko o Valeriu nije govorio sa toliko prodirnosti kao Teofil Gotje.

Pre nego što čujemo Gotjeov laskavi sud o nošnji i o fizionomiji naših narodnih tipova, upoznajmo se sa slikarom koji ih je tako dugo i tako predano proučavao, i koji je zaslužio da bude poznat kod nas.

I.

Teodor Valerio (Valerio), rođen 1819 u livnici Herseranž, blizu Lonvia (Longwy), u departmanu Mozel, odao se rano umetnosti i postao, već u petnaestoj godini, djak čuvenog slikara Šarlea. Sa njim je 1836 obišao Nemačku, Švajcarsku, Italiju, Siciliju, i otuda doneo crteže i akvarele koje je sa uspehom izlagao u Salonu 1838. 1842 zapažen je Valeriov portret Šarlea i njegove kćeri. Do 1851 izlagao je mahom predmete u genre'u.

Među tim početničkim radovima Teodora Valerio nalaze se već motivi iz naših krajeva. U njegovim zbirkama koje se čuvaju u grafičkom odeljenju pariske Narodne Biblioteke, u serijama modela rađenih za učenike umetničkih škola, ima više predmeta iz ribarskog života, datovanih 1843 i 1845 godine, iz Zadra, iz Bosne, iz Istre[2]. Ali to su mahom konvencionalni, proizvoljni crteži.

Željan egzotičnih utisaka, Valerio je dobio od Ministarstva Prosvete jednu umetničku i naučnu misiju, i čitave dve godine, 1851 i 1852, proveo je na putu po Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, Bosni, duž Vojničke Granice. Za vreme krimskog rata, 1854, uspeo je, uprkos zaraze i ruskih kuršuma, da uđe u opsednutu Silistriju. Nadao se — kako priča Teofil Gotje po kazivanju samog Valeria — da će tamo među dobrovoljcima naići na tipove iz Azije i Afrike do kojih bi inače teško došao. I nije se prevario: u turskoj vojsci, koju je kosila kolera, bilo je Arnauta, Zebecks (?), Anatolaca, Kurda, Arabljana iz Damaska, Egipćana, egipatskih crnaca, stanovnika Jemena, i čak Indusa. Kao nekada slikar Dekan (Descamps) po tesnim ulicama Smirne, tako je i Valerio obilazio zagađene silistriske sokake, snimajući olovkom niz jezivo živopisnih prizora i tipova, pored svih teškoća i opasnosti kojima je bio izložen. Poznato je da Koran ne dopušta slikanje ljudskog lika, i da prost muslimanski svet veruje da će onaj koga naslikaju umreti iste godine. Ovi istočnjaci pitali su zabrinuto

[1] XXII, 1867, 300-304 str.

[2] 1843, u seriji »Suite de grands croquis composés pour l'étude de la mine de plomb«, bez naslova: n° 11 (mladić, ribar, zaogrnut kabanicom, sa kukuljačom preko glave, i u glomaznim plitkim cipelama; pored njega krčag za vodu; u pozadini barka i deo krševa), n° 13 (predeo i grupa ličnosti iz Dalmacije); zatim u nekoliko serija njegovih »Études de genre«, od kojih neke »retouchées à l'aquarelle«, jedna »Uspomena iz Bosne« (n° 175: mala pastirka sa fesom, među ovcama i kozama), više drugih iz Istre: ribari i njihove žene koje predu i pletu mrežu, iz Pirana, Izole, Kapodistrije (Kopra); iz 1845: n° 16, sa natpisom »Mali putnici« (dva dečka, od kojih jedan jaši osamarenog magarca a drugi ga goni, sa psom u sredini; u pozadini morski pejzaž zaliva sa ruševinama na brežuljku); n° 18, sa natpisom »Mornarev obed« (starac s lulom kome unuka donosi ručak).

slikara: »Šta ćeš raditi na dan strašnog suda, kada ti sva ta tela zatraže dušu?«

Pre nego što je stigao u Silistriju, Valerio se zadržao u Beogradu i u Bugarskoj, a pri povratku, u Rumuniji i u našim krajevima preko Dunava i Save. Sa ovoga pohoda doneo je u Pariz, pored bezbroj skica, četrdesetak velikih akvarela i toliko isto crteža, koji su privukli pažnju u pariskom Salonu i na Svetskoj izložbi slikarstva i vajarstva 1855[3], i u Salonu 1857[4] i 1859[5].

Svoje akvarele i crteže Valerio je zatim izdao kao bakroreze, u nekoliko serija, pod naslovima: Souvenirs de la Monarchie autrichienne[6]; — Croatie, Slavonie, Frontières militaires[7]; — Les Populations des Provinces danubiennes en 1854[8]. Pored motiva iz Italije (iz Siene i Asize), izlagao je 1861 još tri bakroreza iz te serije, i tom prilikom dobio krst Legije Časti, pošto je ranije u tri maha bivao odlikovan medaljama.

1864 Valerio je duže vremena proveo obilazeći Dalmaciju i Crnu Goru, i izložio niz akvarela i crteža, koje je iste godine izdao kao bakroreze u dvema novim serijama, pod naslovom: La Dalmatie[9], i Le Montenegro[10].

Mnogi od ovih crteža iz Dalmacije i Crne Gore objavljeni su 1878 godine — sa nekoliko novih skica — u velikom ilustrovanom delu Šarla Iriarta (Yriarte) Les Bords de l'Adriatique et le Monténégro (Venise, l'Istrie, le Quarnero, la Dalmatie, le

[3] Pored magjarskih tipova, te godine su se nalazili među izloženim akvarelima: Ciganka iz Srbije, Srpkinja iz Beograda (v. prilog br. 3), Hrvatica sa bosanske granice, a među bakrorezima: Serežanin iz Otočca, Serežanin iz Huma.

[4] Pored ostalog, dva akvarela pod istim imenom: Srpski seljak; Gavaz srpskoga Kneza (prilog br. 2); Hercegovački pandur.

[5] Akvarel: Devojka iz Beograda; bakrorezi: Srpski guslari (prilog br. 1), Serežanin sa Vojničke Granice.

[6] Od trideset bakroreza iz Ugarske, izdatih u tri serije, trinaest imaju za predmet Slovake i Cigane.

[7] Pod naslovima: Serežanin iz graničarskog puka u Slunju, Udata žena iz sela Skrada (prilog br. 8), Serežanin iz graničarskog puka u Otočcu, Žena pravoslavne vere iz okoline Zavalja (prilog br. 4), Božo Ratić (Božo Raatić) oberbaša slunjskih serežana (prilog br. 6). Uspomena na »Rastel« u Zavalju (prilog br. 5), Tri Bosanske katolikinje, Arambaša serežana iz Ogulina.

[8] Pored četiri bakroreza iz opsednute Silistrije i iz Kalafata, tu su: Gavaz srpskoga Kneza (prilog br. 2), Udata Beograđanka (prilog br. 3), Srpski guslari (prilog br. 1), Srpski pandur; zatim još: Sami-paša iz Vidina, Derviche-tourneur, Serežanin sa vlaške granice, Vlaški dorobanc. Naknadno je uneta u ovu seriju Jevrejka iz Beograda (koje nema u zbirci pariske Narodne Biblioteke).

[9] »Morlački« seljaci iz okoline Splita, »Morlačka« seljanka iz okoline Splita (prilog br. 11), Devojka iz Šibenika, Gradski stražar iz Šibenika (prilog br. 9 i 10), »Morlački« seljak iz okoline Splita, »Morlački« gajdaši iz Solina (prilog br. 13).

[10] Čuvarka oružja, lulâ i kolevki pred cetinjskim manastirom (prilog br 20), Crnogorski senator (prilog br. 18), Devojka iz Njeguša (prilog br. 15), Sveštenik sa crkvenim barjakom (prilog br. 16), Pastirka sa albanske granice, Odlazak na trg u Kotor (prilozi 22 i 14), Garda crnogorskog Kneza, Unutrašnjost crnogorske kuće (crnogorska porodica), Crnogorski stražar, Brđanka (prilog br. 17), Naricanje pred cetinjskim manastirom (prilog br. 23), S trga na Cetinju. — Te i idućih godina izlagao je Valerio još akvarele: Crnogorac sa hercegovačke granice, Crnogorska porodica oplakuje svoje poginule pred cetinjskim manastirom, dve Bosanske Ciganke, Bosanska igračica, Crnogorke na Cetinjskom bunaru. — U knjizi Šarla Iriarta (v. dalje) objavio je, pored drugih drvoreza, i Dečka iz Njeguša, Crnogorca iz Grahovca, Mladu Crnogorku iz Riječke Nahije.

Monténégro, et la rive italienne)[11], jednoj od najvećih i najlepših francuskih knjiga o našem Primorju (vidi priloge uzete iz toga dela: br. 11, 12, 14-15, 16).

Pored toga, mnogi crteži Valeriovi ilustruju Uspomene s puta među Južne Slovene, od Žorža Pero, objavljene 1870 godine u popularnom časopisu Le Tour du Monde[12]. Pored pejzaža mađjarske puste i ciganskih tipova, tu su: skice seljanki i seljaka iz okoline Osijeka; jedan portret Štrosmajerov i »biskupska rezidencija« u Osijeku (oba crteža prema fotografiji); iz Bosne: jedan mali grad, muški i ženski tipovi hrišćana i muslimana; Hrvatice sa vojničke granice, jedna zadrugarska kuća; zatim: izgled Zagreba, jezero i švajcarski chalet u Maksimiru (prema fotografijama), seljak i seljanke iz okoline Zagreba; jedna peć; povratak s paše; rastel u Zavalju, gledan sa bosanske strane.

Najzad, u knjizi Viktora Tiso (Tissot) La Hongrie de l'Adriatique au Danube, impressions de voyage[13], ima deset heliogravira od Valeria, koje prikazuju Mađjare, Slovake i Cigane, pored nekoliko Poarsonovih crteža iz Hrvatske i Bosne. — Neke od Valeriovih crteža objavio je i poznati umetnički časopis L'Artiste.

Posle 1870, on izlaže mahom motive iz Bretanje. U Salonu za 1877 i 1878 mogao se ipak videti po jedan njegov akvarel iz Crne Gore[14].

Teodor Valerio umro je 14 septembra 1879, u Višiu. Njegove akvarele i skice otkupila je francuska država još pre 1870, i oni se sada nalaze u Biblioteci Lepih Veština (Ecole nationale supérieure des Beaux-Arts, 14, rue Bonaparte), u dosjeu »Etudes sur les populations hongroises, slaves et valaques«[15].

Njegova uljana slika »Crnogorska porodica oplakuje svoje mrtve« nalazi se u muzeju u Mecu, a jedan »Bugarski vojnik« u muzeju u Ruanu.

[11] Ouvrage contenant 257 gravures sur bois et 7 cartes. Paris, Hachette, 4°, 639 p. Valeriovih: 22 iz Dalmacije, 26 iz Crne Gore.

[12] Souvenirs d'un voyage chez les Slaves du Sud en 1868 par Georges Perrot, Dessins par M. Th. Valerio. Le Tour du Monde, 1870, t. XXI, Ier semestre, pp. 241-320. Ukupno 54 crteža.

[13] Paris, Plon, 1883. 4°, 412 p.

[14] Dictionnaire général des Artistes de l'Ecole française. T. II, Paris, 1885.

[15] Od tih akvarela, osamdeset su iz 1851 i 1852, a četiri poslednja lista, sa deset portreta, iz 1854 godine. Od njih je četrdesetak posvećeno mađjarskim tipovima, desetak Slovacima i Rusinima, trinaest Ciganima, sedam Rumunima; ima pored toga jedan Arnautin (datovan: »1854, Belgrad«), jedan Arabljanin, i jedan Kurd. Našem narodu pripada serija pod naslovom: »Populations slaves des frontières militaires et de Bosnie«, i to: n° 67, Božo Raatić ober bacha du régiment de Sluin (v. prilog br. 6); 68, Femme croate de Kerniak; 69, Serrechaner de Zavaglié; 70, Serschaner d'Ottochacz; 73, Berger des environs de Malyevacz; 74, Serrechaner de Malyevacz; 75, Femme grecque de Ségar. Bosnie; 76, Jeune fille grecque de Bosnie; 77, Jeune fille grecque de Bosnie; 78, Turc slave de Bosnie; 79, Femme catholique de Bosnie; 80, Chrétien de Bosnie; — 81, Prêtre serbe (1854, Belgrad): mlad sveštenik, gologlav, zamišljen, blagog izraza lica; 84, Mlada Beogradanka u libadetu, s fesom (prilog br. 3).

Pored akvarela, ima dosje sa stotinu skica iz 1851-1852, od kojih polovina pripada našim narodnim tipovima. Mnoge od njih nisu izdavane kao bakrorezi, na primer: n° 41 do 43. Seljak i seljanke iz Zagreba; 46 i 47. Seljak i seljanka iz Drežnika; 48. Seljak iz Trnovca (Ternovacz); 50, Serežanin iz Maljevca (Malyevacz); 51, Seljak iz Petrovog Sela; 56 itd., panduri, hrišćani, muslimani (»Turc«), oficiri i vojnici, trgovci, deca iz Bosne; 85 i 98, Bosanske kuće; 100, Bosansko selo.

Dva Valeriova akvarela ima Muzej u Banjeru (Bagnères).

Danas se po umetničkim antikvarijatima retko nalazi po koji od njegovih bakroreza. Ima ih desetak zagrebački Arheološko-historijski Muzej i zagrebačka grafička zbirka Sveučilišne Biblioteke, dvadesetak potpisani u svojoj zbirci, nekoliko G. Dr. Milan Radosavljević, guverner Narodne Banke. Svaki od tih bakroreza (čiji ukupan broj ne prelazi stotinu) otisnut je u svega sto pedeset primeraka, pa je kliše »brisan«.

Valerio je još za života uživao lep glas. Žorž Pero kaže: »Niko bolje od G. Valeria ne poznaje i niko duže nije obilazio unakrst dunavski basen«; a Šarl Iriart: »G. Valerio, svojim dugim boravkom po slovenskim krajevima, jedan je od retkih umetnika koji su iskoristili ovaj bogati majdan«. Odista, najbolje Valeriove stvari, one kojima je stekao ime, pripadaju serijama crteža iz naših zemalja. Ovaj zanimljivi petit-maître romantique može se smatrati kao najplodniji i najuspeliji strani slikar naših narodnih tipova.

Rađeni »s prirode«, na licu mesta, sa velikom savesnošću i ljubavlju, njegovi portreti govore u isti mah oku i srcu. Jer pod izrazitim crtama ovih lica, pod živopisnom nošnjom, umetnik je težio, i uspevao, da otkrije njihovu dušu, onu prisnu poeziju kojom je nadahnut svaki njihov stav. Koliko je on tu ulagao truda, svedoče mnogobrojne studije, skice, koje su mu služile za kompozicije, i o kojima govore hroničari njegovih izložaba[16]. Valerio je, pored portreta, davao i vernu sliku predelâ, grupâ (ljudi, ženâ, dece), nošnje, oružja, konjâ, stadâ. Modeli su mu uvek bili stvarne ličnosti. Za mladog crnogorskog popa-barjaktara kaže Ronšo da se odlikovao u više bitaka i bivao tri puta ranjavan (prilog br. 16). Ispod skica dvojice muslimana zabeležena su imena: »Meho Mičić, Turc aus Bihać und mein Arendator«; »Useinaga Kurtagić, Mohamedaner«, uz imena turskom azbukom. Izvesne tipove, naročito ženske, izgleda da je slikar malo idealizovao, ali ostajući pri tom uvek u tonu. Na to ga je, u ostalom, navodila lepota naših žena, naročito u Crnoj Gori, klasična pravilnost njihovih crta i patriarhalna otmenost njihovog držanja. Za »Čuvarku oružja pred cetinjskim manastirom« (prilog br. 20) Ronšo nalazi da »rezimuje ceo život ovoga plemena«; a za pratioce crnogorskog senatora, da »u svojim traljama izgledaju još ponosniji nego i sam senator«. Nije čudo što se, ovde-onde, nazire i naličje naše patriarhalnosti, na primer u grupi koja silazi sa crnogorskih krševa na trg u Kotor: dok čovek mirno korača sa zabačenom puškom iza vrata, žena pored njega, »kao domaća životinja«, posrće pod svojim teretom (prilog br. 14).

Sa kakvim su zadovoljstvom gledani ovi gordi predstavnici naše zemlje, najbolje pokazuju oduševljene hronike koje im je u dva maha posvetio Teofil Gotje.

II.

Književna istorija smatra Teofila Gotje kao jednoga od najranijih i najpotpunijih predstavnika teorije umetnosti radi umetnosti. Njemu je Bodler posvetio svoje Cveće zločesti kao »nepogrešnom pesniku, savršenom čarobniku francuske književnosti«. Njegova zbirka Emaux

[16] Pored Gotjea, L. de Ronšo u Gazette des Beaux-Arts, 1867, XXII, str. 300-304.

Théophile Gautier (1811—1872)

et Caméés jedna je od najlepših u francuskoj poeziji XIX stoleća. Gotjeov interes za naš narod povećava naš interes za njega.

Ovaj umetnik, koji je dao čuvenu izjavu da za njega »vidljivi svet postoji«, bio je ne samo pesnik nego i slikar. Iz ranog detinjstva pohodio je ateljee, i celoga veka pisao izveštaje o slikarskim izložbama.

Pišući o akvarelima i crtežima Teodora Valerio, posredno je govorio i o našim narodnim tipovima koje oni predstavljaju. Jer, ma da je dosta putovao, Gotje nije nikad dolazio u našu zemlju. Bio je u Španiji, Italiji, Africi, Engleskoj, Belgiji, Holandiji, Nemačkoj, Švajcarskoj, Rusiji. Za Carigrad je putovao, 1851, morem, preko Malte i Grčke. Njegovo veliko interesovanje za Istok, daljni i bliski, ogleda se u njegovoj poeziji, zatim u jednoj dramskoj sceni, pa u putopisima, naročito u knjizi Constantinople (1853, u dve sveske), u predgovorima Doketovoj Živopisnoj Turskoj[17] i Nervalovom Putu na Istok, najzad u prikazima Valerievih akvarela. Godila mu je ta zemlja sunca, sfinga i himera. Carigrad mu je izgledao lepši od Napulja. U njegovoj prirodi bilo je nečega fatalističkog. Poznata je Nadarova karikatura »Gotje-paša«, gde pesnik, sa fesom na glavi, puši, okružen svojim omiljenim mačkama. U toj umetničkoj ljubavi za Turke (i za mačke), on je preteča Pjera Lotia.

Gotjeovi su putopisi možda najlepše strane njegove obilne proze. Neobičan putnik, on se interesovao samo za spoljni izgled, za živopisnu crtu, potpuno ravnodušan za svu sociologiju i politiku. »Uvek sam žalio, — piše on sa svog puta s one strane Pireneja, — što Mavri nisu ostali gospodari Španije, koja je svakako izgubila njihovim progonstvom«. U Granadi je izmolio dopuštenje da stanuje u Alhambri, gde je proveo četiri

[17] W.-A. Duckett, La Turquie pittoresque (histoire, moeurs et description), Paris, 1855.

dana i četiri noći, za koje kaže da su »najslađi časovi u njegovom životu«. Razume se da je bio oduševljen koridama. Plakao je pri povratku u Francusku, »zemlju izgnanstva«. Kad ga je Delfina Gej (Gđa Žirarden) pakosno naivno zapitala: »Teo, zar u Španiji nema Španjolaca?«, on je odgovorio sasvim ozbiljno: »Ja putujem da ostvarim svoj san, da promenim kožu . . . Putovao sam u Carigrad da bih na tenane postao musliman; u Grčku, radi Partenona i Fidije; u Rusiju, radi snega, ajvara i vizantiske umetnosti; u Egipat, radi Nila i Kleopatre; u Napulj, radi zaliva i Pompeje; u Veneciju, radi Svetog Marka i duždeve palate«. A drugom prilikom: »Kažu mi: »U vašoj Rusiji nema Rusa!« A što će, koga vraga? Zar sam ja video Ruse? I ja sam bio Rus u Sankt-Petersburgu, kao što sam Parižanin na bulevarima! . . . Čovek je, u ostalom, svuda čovek, i na svima geografskim širinama jede ustima a uzima prstima; u svima zemljama jači ubija mačem slabijega a ljubavna veština ne menja se od severnog pola do južnoga«.

Da je video našu zemlju, i naše stare crkve, ne bi nas svakako pomenuo samo među primitivcima kao što čini u jednom pismu iz Venecije, gde kaže oduševljavajući se Atinom: »Atina me je zanela. Pored Partenona, sve izgleda varvarsko i grubo. Čovek se oseća kao Muskogulg (Muscogulge), Uskok i Mohikanac pred ovim mermernim kipovima tako čistim i tako zračno vedrim«. Teši nas što dodaje: »Na povratku iz Atine, Venecija mi se učinila trivialna i smešno dekadentna«.

Među Gotjeovim pesmama nalaze se dve, objavljene pod naslovom Guzla u listu La Presse 1845[18], i namenjene kompozitoru Felisjenu Davidu, koji ih je stavio u muziku, kao i mnogi drugi kompozitori posle njega. Jedna od njih opeva ljubav odaliske prema đaurinu:

J'aime un fez écarlate
De sequins frémissant,
Où partout l'or éclate,
Où reluit le croissant:
La fontaine où l'eau cause;
L'arbre en fleur où se pose
L'oiseau cher à la rose
Pour conter son amour;
Mais au ciel ou sur terre,
Le trésor que préfère
Mon coeur jeune et sincère,
C'est ton coeur, blond giaour!

Nekoliko godina posle ovih bajronovskih prisećanja, Gotje se prvi put bavi nama, prikazujući, u istom listu, 2 aprila 1849, komičnu operu Žerara de Nervala Crnogorci. Smatrajući Nervalov fantastični libreto kao istinit, ne samo kao verovatan, on živopisno i sa simpatijom tumači tobožnje crnogorske tipove. Jedan od njih, po imenu Ziska (!), kome vise gusle na plećima, podseća ga »na pesnike pevače kao što je Hiacint Maglanović čije je balade i improvizacije prikupio (!) Merime, i koji u modernoj školi pokazuje kakvi su mogli biti nekada bardi i truveri«. »Crna Gora, Bosna, Hercegovina — objašnjava ozbiljno »dobri Teo« — prepune su utvari, vampira, Aspiola, vukodlaka: verovanje u urokljive oči vlada tamo bez pogovora. . .«

[18] 28 aprila. I iste godine u Poésies complètes, sa drugim naslovima.

Ostavljajući za drugu priliku da se bliže upoznamo sa Nervalovim Crnogorcima, o kojima je, u ostalom, već pisano[19], zadržaćemo se na Gotjeovom prikazu akvarelâ Teodora Valerio.

O njemu je Gotje pisao u dva maha, 1854 i 1855, u listu Moniteur universel[20], i te članke je preštampao 1856 u drugoj svesci svoga izveštaja sa pariske Svetske izložbe slikarstva i vajarstva: Les Beaux-Arts en Europe, i 1877 u prvoj svesci svoje knjige L'Orient[21].

On prvo hvali Valerija što se nije, kao drugi umetnici, ograničio na Italiju i Španiju, nego se »hrabro uputio kao eksplorator kroz krajeve tako-reći isto toliko nepoznate [vierges] kao što su američke prašume, ma da zauzimaju veliku površinu Evrope i čine sastavni deo jedne civilizovane carevine«. Posle dvogodišnjeg bavljenja, Valerio je doneo »celu Ugarsku u svom portfelju, u akvarelima retko verodostojnim i nenadmašno izrađenim«.

Dok je Gotje sa uživanjem razgledao bogati album iz ovih »polu-istočnjačkih krajeva austriske monarhije«, Valerio mu je pričao svoj put, tako da je pesnik »iz tih jasnih i živih primedaba« sastavio »jednu vrstu teksta potrebnog za dobro razumevanje figura«.

Najpre opisuje Ugarsku i njenu pûstu, sa đermovima, sa baruštinama, koje se sijaju na suncu i iznad kojih preleću barske ptice, pûstu koju poredi sa Saharom; zatim posebice »Ribare na Tisi«, »Magjarskog pastira«, »Cigane svirače«, druge magjarske tipove.

Prelazeći sa magjarskih ravničara na Slovene, Gotje nam prvo predstavlja jednog «šerežanina« [sergent], podoficira iz Otočca, koji mu izgleda »melez hrišćanina i muslimanina«: »Ugasito crven turski grudnjak, crven burnus [ogrtač sa kukuljačom], prugasti silav nadeven arsenalom jatagana i noževa [na slici se vide samo jedan jatagan i dva pištolja], mamelučke [široke] čakšire, opanci, o ramenu karabin sa ukrašenim kundakom — čine njegovu opremu; glava, sa crvenom kapom, preplanula je, smela i ponosita«[22].

Drugi serežanin izgleda mu pravi Turčin, riđih brkova, »sa izrazom mirne svireposti i fatalističke hrabrosti«, kao Ali-pašini Arnauti (prilog br. 5, leva figura?).

»A sad — nastavlja Gotje — evo Stane Popović (Popovic), iz sela Skrada[23] (prilog br. 8), snažne i stamene lepotice koja vas gleda u lice svojim vodeno-zelenim očima sa dugim crnim povijenim trepavicama, razastirući preko bujnih grudi svoju opletenu kosu koja izbija iz njene bele povezače; istočnjački pojas ukrašen pucetima steže joj stas, a ruka joj je uvučena u nabor pregače [kecelje], debele kao kakav ćilim i ukrašene dugim rojtama. Bela suknja, neka vrsta tunike od maslinastog tkiva, opšivene crvenim gajtanom, nekoliko nizova đinđuva i amajlija, dopunjuju

[19] Voyslav M. Yovanovitch, »La Guzla« de Prosper Mérimée, Paris, Hachette, 1911.

[20] 11 i 18 marta 1854, pod naslovom : »Album ethnographique de la monarchie autrichienne par Théodore Valerio«, i 7 maja 1855.

[21] Pod naslovom: »Le Danube et les populations danubiennes d'après les aquarelles ethnographiques de M. Th. Valerio«. Početak je malo izmenjen, i izostavljen je raniji završetak drugog članka.

[22] U Biblioteci Lepih Veština postoji samo poprsje serežanina iz Otočca (akvarel br. 70). — (Sve su primedbe naše.)

[23] Bakrorez nosi naslov: »Femme mariée du village de Skrad.«

ovu ozbiljnu nošnju, koja donekle podseća na ženski kostim iz okoline Rima«[24].

»Lepota Save Birtinke, pravoslavne Bosanke, [Gotje kaže: femme grecque de Bosnie] (prilog br. 4), razlikuje se od pomalo tatarskog tipa Stane Popović, i podseća na klasični tip kipova ublažen izrazom sanjalačke patnje«. Neobično tačno opažanje[25].

Ističući verodostojnost ovih crteža, koja im odista daje pored umetničke i dokumentarnu vrednost, Gotje opravdano dodaje:

»Svaki je crtež u isti mah tip i portret; u njemu se zapažaju karakter, naravi i u neku ruku istorija predstavljene ličnosti, tako je studija individualna; lice, stav, držanje, sve etnografske oznake zanimaju umetnika isto toliko koliko i osobenosti kostima, međutim tako svojstvene i tako dobro izražene. Kako je lepa glava, na primer, glava Save Momčilovića, arambaše iz sela Dunjaka [Duynak]! (prilog br. 5, desna figura? — ista kao u akvarelu br. 74: Séréchaner de Malhevacz), plavog, aristokratskog, skoro engleskog tipa, za koga bi se pomislilo da je kakav preobučeni lord koji je sebi dopustio ekscentričnu ćud višemesečnog nezavisnog i divljeg života: velike plave oči, pouzdane i tužne, tanak nos, pomalo orlovski kukast, prezrive usne pune bajronovskog spleen'a pod dugim upredenim brkovima; belo lice, pa ipak rumeno, ispod preplanule boje istoga tona kao što je kosa, — sačinjavaju fizionomiju retke gospostvenosti i najveće otmenosti. Skinite ovome gorštačkom džentlmenu njegove crvene kaftane, njegove prsnike sa tisuć pucadi, njegove grčke kremide, njegov istočnjački silav, njegovu kožnu fišekliju, njegovu panopliju ljutog oružja; obucite mu crn frak, navucite belu rukavicu na njegovu žilavu i suncem opaljenu ruku, pa ćete pred sobom imati jednog besprekornog gospodina, jednoga dendia čiji prijem u Džokej-Klub ne bi bio ometen ni jednom crnom kuglom«.

Posle Save Momčilovića, koji mu se naročito dopao, Gotje opisuje Boža Ratića [Božo Raatić], oberbašu slunjskog puka, koji je sušta protivnost (prilog br. 6)[26]. Priroda je, kaže, od njega načinila ideal romantičnog razbojnika: »Koščato preplanulo lice, orlovski nos grabljivice, crne veđe, brkovi i zulufi, sa brazdom koja gotovo deli na dvoje donju vilicu; kao da je naročito stvoren da zastrašava putnike, žene i decu«. »On je međutim lep, dodaje pesnik, ali ima melodramsku lepotu, koja pada u oči i izaziva jezu«. I opisuje mu odelo na čitavoj strani, očito zadovoljan što može nabrajati svu ovu egzotičnu opremu: houppe, soubreveste, dolman, ganse, gibernes, carabine[27], grègues, jambarts, sandales, manteau écarlate ...

Zatim, kao kontrast, predstavlja nam tri Bosanke katolikinje.

Prva mu više liči na kakvu odalisku umaklu iz pašinog harema nego na ženu jednog hrišćanina. »Fizionomija plemenita, tužna i pitoma, koju ozaruju dva sanjalačka siva oka, iznad kojih veđe čine tako pravilan luk kao da su doterane surmom[28]; Istok i Zapad ljube se na usnama nežnog

[24] Ovome opisu odgovara i akvarel br. 68, koji međutim nosi ime: »Femme croate de Kerniak [Krnjak], 1852.«

[25] Akvarel br. 75, pod naslovom: »Femme grecque de Ségar, Bosnie. 1852.«

[26] Akvarel br. 67, datovan: »1852. Svinicza«.

[27] Ratić međutim ne nosi karabin, već dugu pušku.

[28] Surmeth.

rumenila, a fatalistička mirnoća spaja se sa katoličkom rezignacijom na ovom prekrasnom licu tako spokojno lepom.« Ona podseća Gotjea na Jevrejke iz Konstantine. Podbočena je. Odelo joj je neobično prosto i otmeno. »Noge, koje nikad nije unakazila obuća, vitke su kao noge antičkih kipova«.[29]

Druga žena »prenosi nas sasvim u Srednji Vek«, i podseća na modele Memlinga, Luke de Leda, i Kventina Mecu[30]. »Začudićete se, kaže pesnik, da ti modeli još žive«; i opisuje njen kostim, njenu koprenu. »Glava, divno bezazlena i pitoma, sa svojim velikim narandžastim očima, svojim malim ustima lako rumenim i svojom nežnom belinom, ima detinjsku i prisnu ljupkost mladih svetiteljki i vlastelinki koje su umetnici petnaestog stoleća slikali po molitvenicima i viteškim romanima«.

Treća, odlučnijeg izraza, podseća ga na Herodiadu kako su je proizvoljno predstavljali umetnici u Srednjem Veku, u odelu polu-istočnjačkom, polu-gotskom, polu-saracenskom.[31]

Prelazeći sa »ovih infantkinja« na slovačke težake iz okoline Raba (Arva), Gotje ističe da su oni seljačkiji tipovi, i da mesto ubojnog oružja nose mišolovke.[32]

Što se tiče Cigana i »njihovih prljavih rita, u kojima se međutim pored sve bede zapaža težnja za nekim divljačkim kaćiperstvom[33], pesnik kaže da se Valerio, crtajući ih, morao setiti Lenauove pesme o trojici Cigana koji leže pod vrbom, i od kojih jedan svira, drugi nemarno i zadovoljno puši lulu, a treći spava; i dodaje: dobar nauk o tome kako treba prezirati sudbinu.

Drugu glavu svoga napisa, to jest drugi izveštaj sa izložbe, Gotje opet počinje opisom p ü s t e: »Nedogledne ravnice po kojima jure gomile napuštenih konja; vreskovite rudine gde Ciganin svira u ćemane na pragu krčme u koju navraćaju razbojnici [zapamtite ovaj motiv!]; p ü s t a na kojoj se vidi zamišljeni pastir, nepomičan kao kakav kip, pod svojom debelom kabanicom što odoleva kiši čiji suri mlazevi brazdaju zamagljeno nebo; bare zastrte vodenim biljkama; putovi, blatavi koloseci, po kojima se tako grubo truckaju poštanske tarnice što ih vuku mali, razbarušeni i mršavi, konji.

Pošto je ispričao zanimljive Valeriove uspomene iz Silistrije i dao portret guvernera Vidina, Sami-paše, i jednog derviša koji se okreće u kovitlac, Gotje sa vidnim zadovoljstvom ustavlja na Gavazu srpskoga Kneza (p r i l o g br. 2) (koga nema među akvarelima Biblioteke Lepih Veština).

»Nemogućno je, kaže, videti nošnju bogatiju i sjajniju od nošnje gavaza srpskog Kneza [prince de Servie]; tkanina se gubi pod širitima i vezovima, i mi bismo samo mogli zameriti beloj kravati, koja čini rđav utisak sred ovog istočnjačkog raskoša; ali G. Valerio ju je morao zadržati kao crtu naravi. Ova kravata početak je civilizacije. Obešenjak u ostalom ima drsko lice, ciničko duhovito, razdragano rumeno, i bezočnost lakeja iz

[29] Akvarel br. 79, datovan: »1852. Segar« (vidi i skice).

[30] Gotje svakako misli na Kventina Mecisa, pošto je Mecu (Gabriel) živeo sredinom sedamnaestog stoleća. — Akvarel br. 71, datovan: »1852. Kerniak«?

[31] Akvarel br. 77?

[32] Akvareli br. 42 i 43.

[33] Akvareli br. 50—62.

plemičke kuće; ako je muslimanin[34], on svakako slabo mari što vernima Koran zabranjuje da piju jaka pića.«

»Austriski serežanin« sa vlaške granice, koji »odaje sasvim drukčiju rasu«, izgleda Gotjeu »bez otmenosti«. A vlaški »Dorobanc« i Srpski Pandur »imaju nečeg osobenog i odaju izvesnu prostačku originalnost«.

Najzad, »da se malo odmori od svih ovih surovih, bronzanih i brkatih lica«, pesnik opisuje nošnju jedne mlade, udate Beograđanke, u libadetu, sa fesom (p r i l o g br. 3)[35].

»Ona nosi kosu omotanu oko zelenkasto plavog parčeta tkanine [»bareša«], koje okružuje glavu, nakićenu adiđarima; otvoreno plava marama ukršta joj se na grudima. Ljubičasto kadiveno libade [veste de velours] izvezeno zlatnim šarama, sa širokim rukavima postavljenim svilom trešnjeve boje, odudara od bele haljine sa narandžastim prugama i sa razbacanim šarama, narandžastim i sjajno crvenim; cvetno šarena ljiljasta ešarpa[36] obavija joj struk i pada do zemlje. Odevena tako u isti mah bogato i prosto, ona ima setno i ponosito držanje, dostojno kakve srednjevekovne kraljice, i njena glava pravilnih i otmenih crta podseća na tip koji su gotički slikari petnaestog stoleća pridavali Herodiadi«.

Skice su, dodaje Gotje, isto tako zanimljive kao i portreti ličnosti. I na kraju opisuje albanskog poglavicu Ali-Kutu[37].

Nadamo se da će čitalac i u prevodu osetiti lepotu Gotjeovih opisa, za koje je čak rečeno da su bolji od Igovih. Viktor Igo, odista, gleda prirodu kroz svoju lupu: uveličava je i izvitoperava. On sam kaže na jednom mestu:

Oh! si Gautier me prêtait son crayon!

U svakom slučaju, mi Jugosloveni možemo se ponositi sudom koji je ovaj tanani estet, pesnik i slikar, dao o našim narodnim tipovima: on ih je poredio sa najlepšim, najotmenijim fizionomijama koje su nam ostavili stari majstori.

Njega su oni toliko oduševili da je zaželeo da ih oživi na pozornici. Nadahnut ovom živopisnom nošnjom, on je izradio jedan balet-pantomimu čija se radnja dešava negde u Banatu i čiji su kostimi verno rađeni prema Valeriovim akvarelima.

III

Gotjeov balet-pantomima R a z b o j n i k J a n k o (Y a n k o l e B a n d i t), u dva čina, pisan za muziku Deldeveza[38], igran je prvi put 22 aprila 1858, na dan ponovnog otvaranja pozorišta Port-Sen-Marten[39]. Taj

[34] Još jedan primer o neobaveštenosti kad je reč o nama.

[35] Akvarel br. 84, datovan: »1854. Belgrad«; ispod slike, olovkom dodano: »C. n.... [costume national] de Serbie« — Bakrorez međutim nosi datum: 1855.

[36] Koja se u nas zove »bajadер«.

[37] Skica pod brojem 72: Chef albanais.

[38] Edouard-Marie-Ernest Deldevez, violinist i kompozitor (1817—1897), postao je 1872 prvi dirigent pariske Opere i Društva za koncerte Konzervatorije. Komponovao je, pored jedne mise za Requiem i jedne kantate, više baleta i lirskih scena. Napisao je i nekoliko knjiga o veštini dirigovanja.

[39] Sagrađeno pod Revolucijom, ovo pozorište bilo je neko vreme opera. Čuveno sa svojih melodrama (D v a r o b i j a š a, 1822; K a r t a š, 1827), u kojima su se proslavili glumci kao Frederik Lemetr i Marija Dorval, i sa svojih koregrafija, gdje su se isticali Gđa Bogran i Potje, ono prihvata romantičnu dramu, igra A n t o n i a i N e l s k u K u l u

»scenario«, štampan u programu i razdan kritičarima na premieri[40], objavljen je tek 1872, u Gotjeovoj zbirci: Théâtre. Mystère, comédies et ballets[41].

Tekst, koji ispunjava deset stranica, opisuje dvanaest nemih prizora. Oni se odigravaju najpre u jednoj krčmi, zatim na otvorenoj pusti. Neke ličnosti, možda i sam glavni junak Janko, pripadaju našem narodu; druge, Rumunima i Ciganima. Vidi se da piscu nije dovoljno jasna njihova narodnost, pošto o njoj ne daje bližih podataka, i pošto razlikuje Vlahe od Moldavaca.

U belo okrečenoj krčmi: velika peć, po uglovima burad zastrta starim ćilimovima, i dva-tri prosta stola sa drvenim klupama duž zidova. Razbojnički vođa Janko i njegova četa sklonili su se tu ispred potere. Krčmar, njegova žena i služavka otvaraju im podrumska vrata, i oni silaze u skrovište. U tom panduri zalupaju na vrata, i njihov starešina lepi na zid objavu u kojoj se obećava dve hiljade forinata nagrade onome koji oda razbojnike. Krčmar bi hteo da zaradi tu sumu, ali ga žena i služavka odvraćaju. — Po odlasku pandurskog odreda, četa izlazi iz skrovišta, i naručuje vino. Jedna grupa mladih Ciganki igrajući upada u krčmu, sa sviračima; a za njima seljanke i seljaci, »srpski, vlaški, moldavski«, i staju uza zid. Divertisman: razbojnici igraju sa Ciganka ma. Narodnu igru »pujala« izvode Janko i služavka Nacka (Natcka).

Ciganska kraljica Jamini i njena suparnica Vasilija dolaze malo zatim. One obe vole i žele da očaraju zavodljivog Janka, čiju smelost i velikodušnost opevaju narodne balade. Posle malog oklevanja, on se odlučuje za Vasiliju. Jamini smišlja osvetu, ali Vasilija, tobož bacajući karte, upozorava svoga dragog Janka na opasnost. Janko naređuje svojim ljudima da uhvate ciganku kraljicu, ali ovi, iz straha od njenih kabalističkih migova, propuštaju je, i ona dostojanstveno odlazi. Na pragu se susreće sa jednim čovekom u dugoj kabanici, kome kaže nešto na uvo. Ovaj ulazi ćutke, a za njim još nekoliko drugova, isto tako zaogrnutih. Usred nastavljene igre, panduri zbacuju svoje ogrtače, i nastaje borba, u kojoj se Ciganke i seljaci stavljaju na stranu razbojnika. Janko uspeva da umakne kroz zveket sabalja i dim od baruta.

Drugi čin dešava se na pusti. Na vidiku samo nekoliko starih vrba i đermova. Oko ispregnutih ciganskih kola, ljudi kuju potkovice, žene kuvaju ručak, deca se igraju. Vasilija dolazi sa Jankom, koji se prerušava u svirača. Nailaze panduri, pretresaju logor, ne prepoznaju Janka, i traže od Vasilije da igra po taktu Jankove violine. U tom se pojavljuje Jamini, koja odmah prepoznaje razbojničkog vođu, i odaje ga, budeći zaspale pandure. Janko i njegovi ljudi bivaju pohvatani.

Ali doboš objavljuje da je to poslednji dan Jaminine »vlasti« nad Ciganima. Po tradiciji, najbolja igračica ima da postane nova »kraljica«. Divertisman: Jamini i Vasilija igraju za prvenstvo. Vasilija, koja odnosi

od A. Dima, i Igove komade: Marionu Delorm, Lukreciju Bordžija, Mariju Tudor, Ruj Blasa. Tu je Igo upoznao Žilietu Drue.

[40] In-4°, na jednoj strani, na ružičastoj hartiji. Program nije predan ni pariskoj Narodnoj Biblioteci, niti je objavljen u Bibliographie de la France.

[41] Spœlberch de Lovenjoul, Histoire des œuvres de Théophile Gautier, Paris, 1887, t. II, p. 156.

pobedu, igrajući sa pandurskim handžarima, vešto poseče razbojnicima veze oko ruku i daje im oružje.

Truba oglašuje dolazak »serežana«, i Janko mu se predaje, ali pod uslovom da bude primljen u vojsku, da bi na taj način dostojnije primenio svoju hrabrost. Vasilija se odriče kraljevske časti u korist Jamine, i vraća se redovnom životu. Divertisman sa baletom završava prizor.

Ova romantična pantomima postigla je na pozornici veliki uspeh. O tome nam daje podrobna obaveštenja jedan prikaz u Moniteur universel[42]. Njegov pisac, R. de Rovre (Rovray), — koji je za tu priliku zamenio u pozorišnoj rubrici stalnog saradnika, samoga Teofila Gotje, — nalazi da je balet prekrasan, i hvali upravu što je razdala program, »napisan savršeno jasno, otmeno i sažeto«.

Janko — kaže hroničar pričajući predmet baleta — ima za sebe žene, t. j. lepotu, ljupkost, duh, lukavstvo i odanost, i može zahvaljujući njima da prkosi ucenama i klopkama. Igru i prizore, lokalnu boju, čine još prijatnijim sjajni kostimi, »najlepši, najverniji što su se ikad videli u jednom baletu«. »Žene su klicale po ložama i žalile, glasno, što nema kostimovanog bala te nedelje da bi odmah obukle ružičastu bluzu i izvezenu reklu, zelenu suknju sa šarenim trakama, Gđe Bataljini i Gđice Gišar«. I kritičar dodaje: »Ovi velelepi kostimi verno su izrađeni prema crtežima koje je G. Valerio doneo sa svoga puta na obale Dunava, i biće mi dopušteno da čestitam i da zahvalim ovome odličnom umetniku čiji su putni utisci tako lepo doprineli našem zadovoljstvu«.

Muzika Deldevezova je puna živosti, melodije i poleta. »Osetio sam, kaže Rovre, mnoge smele i nove ritmove, mnoge motive koji kao da su nadahnuti narodnom pesmom, mnoge arije srpske, moldavske ili vlaške . . . Muzika G. Deldevezova lišena je u isti mah svake banalnosti i svake preteranosti«. Divertismani su izvedeni sa neobično mnogo smisla i ukusa. »Pujala« je »ognjevita, praskava igra koja žestinom i snagom nadmaša sve »jaléos« i sve krakovljake na svetu«. I kritičar uznosi ples svih glumica, od kojih su dve glavne igrale prvi put u tom pozorištu, i kojima je cela sala pljeskala gromoglasno (»à tout renverser«), tako da su neke igre morale ponavljati. Jedna od njih, Gđa Bataljini, očarala je publiku svojom veštom »igrom preko jaja«, zavezanih očiju, pri kojoj ni jedno jaje nije stradalo . . .

Na kraju Rovre piše čitavu slavopojku baletu i pantomimi, koji nas, kaže, prijatno odmaraju i razonode, posle dnevnih briga, uljuljkuju nas svojim lelujavim i mekim melodijama, svojim belim, strasnim, vazdušastim licima koja kao da se prepliću i gube jedno u drugom kroz magloviti san. Njihovi su predmeti, uz to, mahom veseli; oni ne iskopavaju kosture i utvare, ne razgolićuju strasti i poroke ispunjavajući nas jezom i odvratnošću.

O uspehu ove baletske pantomime svedoči i to što je igrana uzastopce dvadeset i dva puta[43].

Tako je, zaslugom slikara Teodora Valerio, uža Hrvatska sa ostalim prečanskim krajevima ušla skromno u francusku književnost kroz ovaj Go-

[42] Od 25 aprila 1858.

[43] Zajedno sa melodramom Felisjena Malfija (Mallefille) Les Mères repenties, koja se dešava u Rusiji, i čije su junakinje dve modiskinje u koje se zaljubljuju kneževi.

tjeov prikaz i njegovu pantominu, kao Dalmacija kroz M o r l a k e kontese Rosenberg-Orsini i Merimeove G u s l e, Slovenačka kroz Nodjeovog Ž a n a Z b o g a r a, Srbija kroz Lamartinov P u t n a I s t o k, Crna Gora i Boka kroz Nervalove C r n o g o r c e, Lotievu P a s k v a l u I v a n o v i ć i njegove putopise, — sve skupa zahvaljujući našoj nenadmašnoj narodnoj poeziji koja se svojim čarima nametnula evropskoj pažnji.

Résumé. M. le Dr. Miodrag Ibrovac, Professeur de la langue et de la littérature française à la Faculté des Lettres de Belgrade, présente ici son traité sur Théodor Valério (1819—1879) et sur Théophile Gautier (1811—1872), dont le premier était peintre et l'autre présentait dans ses oeuvres littéraires les types de la vie nationale des Slaves méridionaux vers le milieu du XIX siècle. Cet essay est en effet un chapitre du livre qui pourrait être intitulé »Yougoslavie vue par les artistes français«.

Au milieu du siècle dernier entore à cause des renseignements encore insuffisants, des récits de voyage superficiels, des liens culturels très faibles de l'Europe occidentale avec les Slaves méridionaux et le Balcan en général, un critique d'art a écrit à Paris qu'il y a encore dans le Sud-Est de l'Europe des races sauvages, des peuplades nomades, qui sont en train de disparaître ou de se transformer sous l'influence de la vie moderne qui les enoture, emportant par cette disparition avec leurs types caractéristiques le sécret d'une vie et d'une poésie qui n'auront bientôt plus place sous notre soleil.

Les dessins de Th. Valério interpretés par Th. Gautier ont attribué beaucoup à une connaissance meilleure du Sud-Est de l'Europe. L'étude de M. Ibrovac est accompagnée de 24 reproductions des illustrations magistrales de Th. Valério, dont l'auteur s'occupe dans son traité. Dans la troisième partie de son essai l'auteur parle du balet-pantomine de Th. Gautier »Yanko le bandit«, plein d'éléments de la vie des Tzigans, qui ont été très souvent confondu de la part des étrangers mal renseignés avec les peuples autochtones de l'Europe du Sud-Est.

2. Kavaz kneza Srbije (Cavas du Prince de Servie) 1855., 16×25

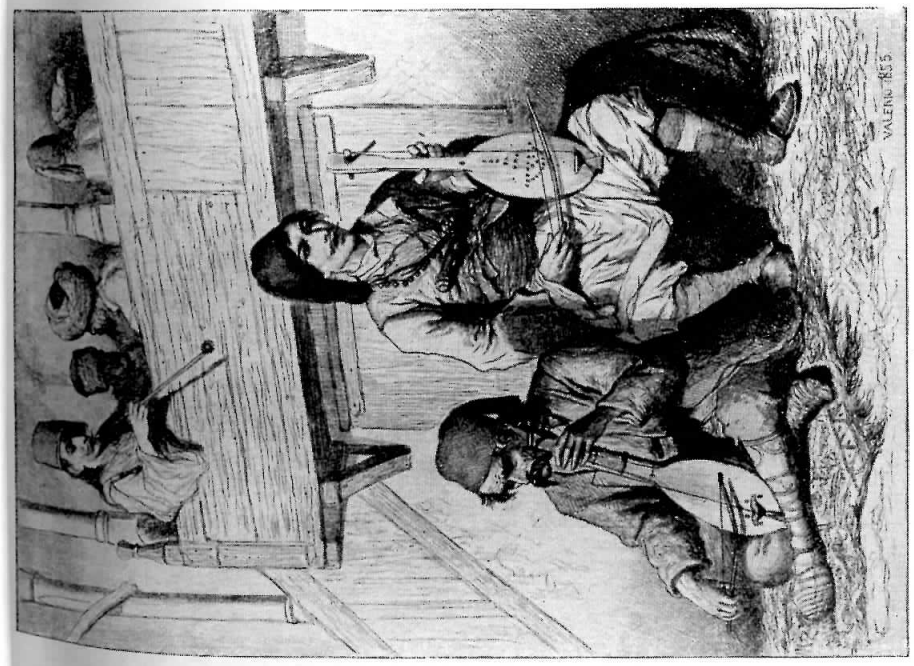

1. Srpski guslari (Musiciens Serbes). 1855., 17×23.5 cm

3. Udata Beograđanka (Femme mariée de Belgrade) 1855., 16×25

4. *Pravoslavna seljanka iz okoline Zavalja (Femme grecque des environs de Zavaglie), 1854., 24.9×18.4*

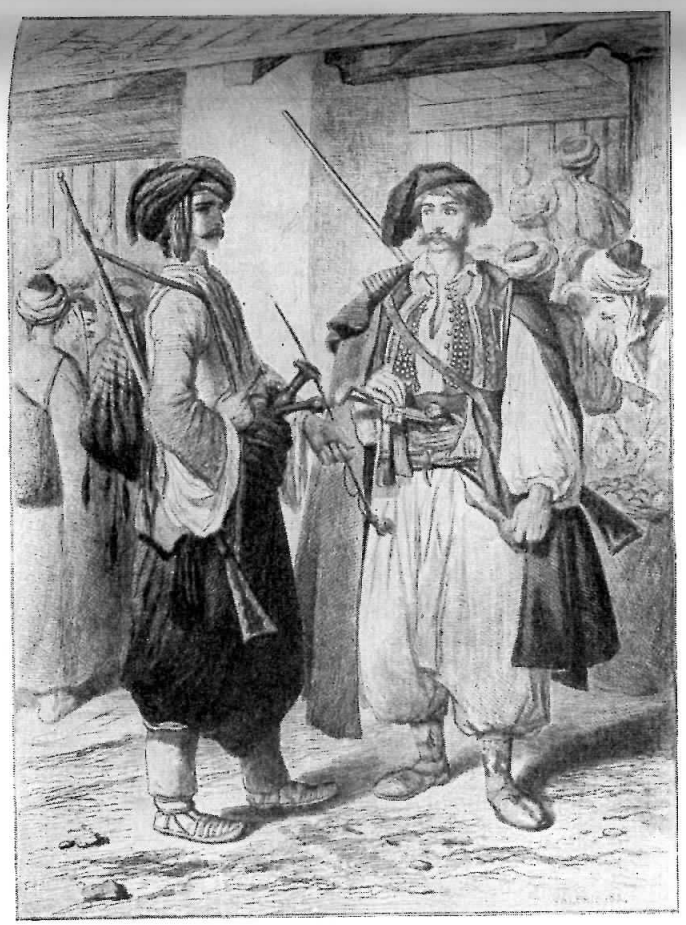

5. *Uspomena na »Rastel« u Zavalju (Souvenir du Rastel de Zavaglie), 1854., 18×24.5*

6. *Božo Raatić, Oberbascha des Serreschaners, 1854., 51×34.3*

7. *Aram-bascha des Serechaners d'Ogulin, 1855.*, 16×25.5

8. *Udata seljanka iz Skrada (Femme mariée du village de Skrad), 1854., 25.5×16*

9. *Šibenčanka, 1875., 23.8×15.8*

10. *Gradski stražar u Šibeniku (Garde de la ville de Sébénico), 1864., 25.3×16*

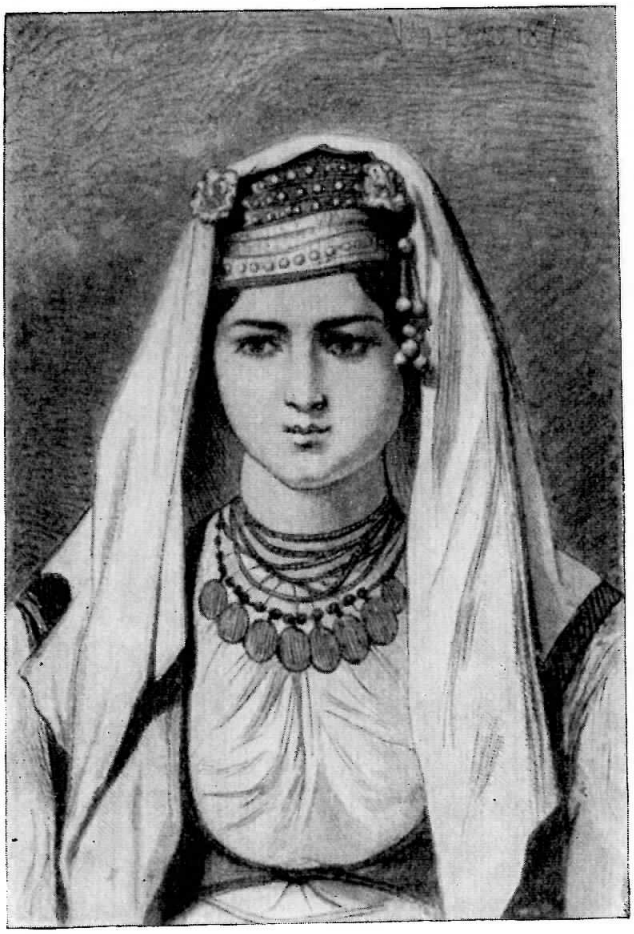

11. Seljanka iz okoline Splita, 1875., 11.9×8

12. Morlački seljaci iz okoline Splita (Paysans Morlaques des environs de Spalato), 1861., 16×13.5

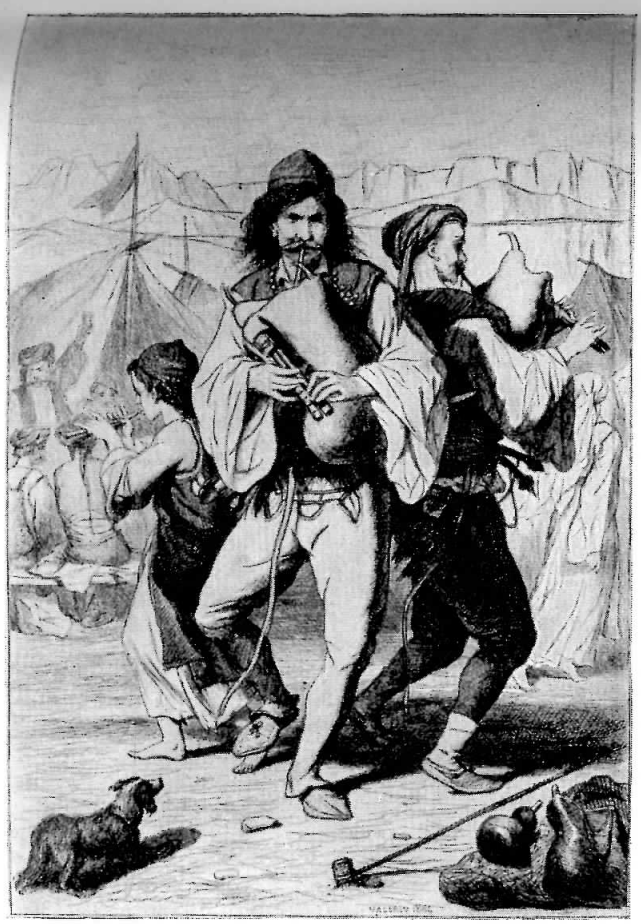

13. Morlački gajdaši iz Solina (Musiciens Morlaques, Salone), 1864., 23.8×16.3

14. Odlazak na trg u Kotor (Le départ pour le marché de Cattaro), 1864., 17×24

15. Djevojka iz Njeguša, 1876., 11.5×7.8

16. *Sveštenik sa crkvenim barjakom (Prètre portant la banière de l'Eglise), 16×25*

17. *Brđanka (Crna Gora i Brda!) 1876., 15.9×11.9*

18. *Crnogorski senator, 1876., 15.8×11.8*

19. Molitva za pokojne u Crnoj Gori (La prière pour les morts), 1864., 16×15

20. Guardiana, čuvarka oružja, lula i kolevki pred cetinjskim manastirom, 1876., 24×16

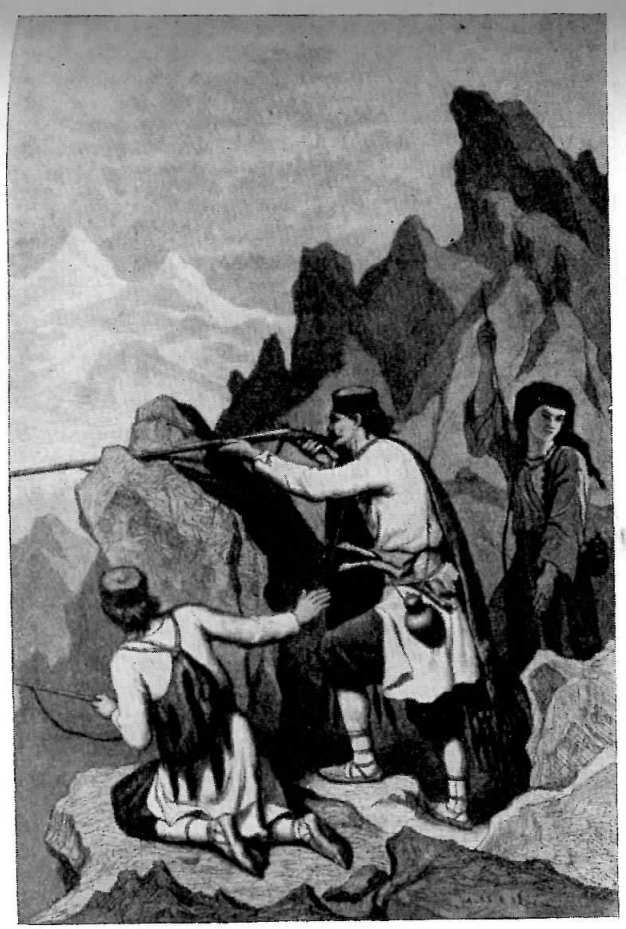

21. Puškaranje crnogorskih vojnika, 1877., 23.8×15.8

22. Pastirka sa albanske granice, 1864., 16×23.5

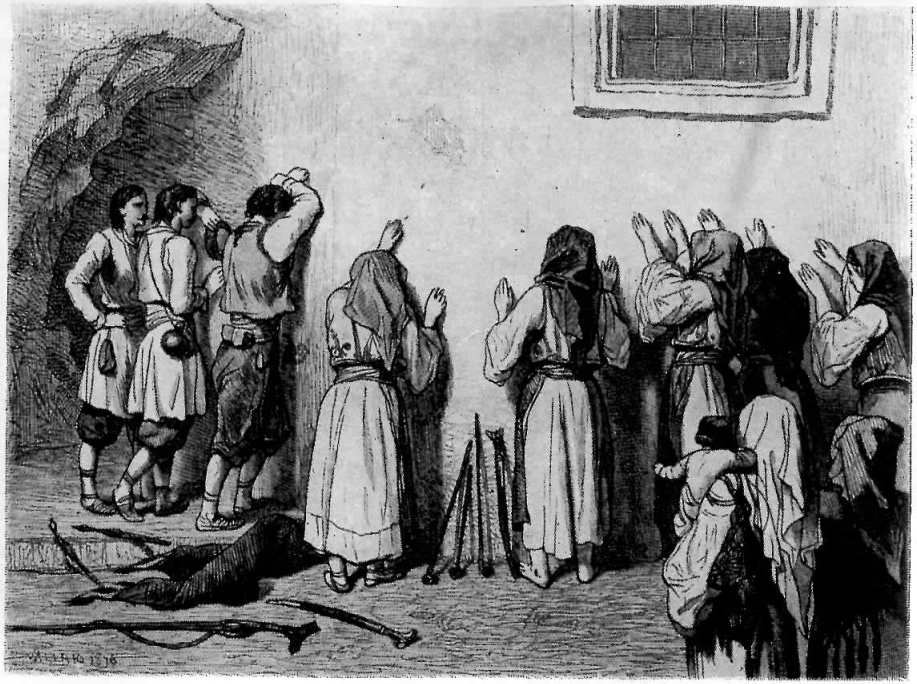

23. Naricanje pred cetinjskim manastirom, 1876., 11.8×15.9

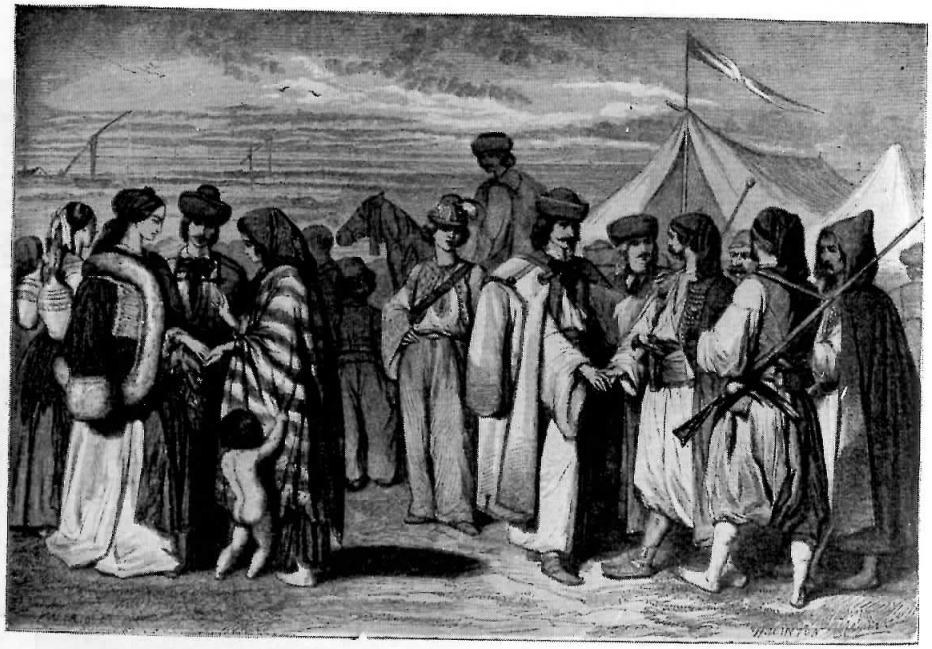

24. Hongroises, Bohemiens, Slovaques, Hongrois, Croates des Frontieres Militaires. Marché dans le Banat des Frontières Militaires (Autriche) 32×22

Dr. JOSIP MATASOVIĆ: KNEZ LENARD, KAPTOLOMA ZAGREBEČKOGA KRAMAR

(Nastavak)

III

Doba merkantilizma

Ako i nije »knez Lenard« Milpacher morao znati za sve one pouke, maksime i pravila koja je u XVII. stoljeću kodificirao Matthias von Sommer za mlade trgovce, svejednako su takva načela praktično sprovođena u sferi trgovačkoga svijeta. Sommerove »Wolgemeinte Erinnerungs Regeln für einen Jungen Kauff- und Handelsmann, darnach er sich zu richten, wann er nicht verderben will« čitav su priručnik iz kojega se razabire duh kojim je disao tadašnji pošteni trgovac.

Sommer ponajprije kaže kako je lijepo i časno za trgovca, kada je pošten, kada ne podvaljuje i kad sebe i druge ne strovaljuje u propast i u sramotu lijenošću ili rastrošnošću. Svakomu mora da je omražen i oduran hotimičan bankroter (Fallit!). Svećenici će takvog trgovca nazvati nekršćaninom, »pravim Židovom i gjavoljim drugom«, jer nije gurnuo samo sebe u sramotu, nego je zadao brige i straha i svojim kršćanskim suvjernicima, a često ih dotjerao do nevolje i u siromaštvo. Ali svjetovni zakoni smatraju bankrotera lupežom i dostojna kazne za tatove. Po odredbi cara Karla V. treba bankrotere kazniti užetom na vješalima, kao što se kažnjava razbojnike i pokvarenjake t. j. bez prethodnog suđenja (procesa), jer su oštetili javno blagostanje, budući da bez trgovine i obrta nema općinskog blagostanja. Mnogi čestiti čovjek dospijeva tako poradi ovakovih prevara, kao što su bankrotstva, u neimaštinu i siromaštvo, a često zapada i u veliku i opasnu bolest potištenosti (melanholiju), pa gdjekad od briga i nevolje pada i u sam grob. Sommer veli: mnogo primjera to naočito pokazuje. Zato medicus takvog varalicu s pravom smatra (zbog pomenutog nedužnog bolesnika) za ubicu, pa nema sumnje, da će se s takvim nazorom složiti svaki čestiti čovjek.

Iza toga Sommer pruža trgovcu niz pouka u pretpostavci, da trgovac zazire od mana i sramote te ne će da svoje pošteno ime i savjest oskvrne ljagom, nego da želi ostati čovjek ugleda i povjerenja. Slijede zapovijedi:

1. Prije svega boj se Boga i zazivaj njegov blagoslov u svom poslu; poštuj vlast i ljubi bližnjega svoga.

2. Jedi i pij umjereno; čuvaj se mnogog gozbarstva, i radije se zadržavaj u poslovnici (pisarni) nego u vrtovima i pri veselim domjencima. Sa mnogo šetnji odšetaju i vrijeme i novci.

3. Odjeću imaj čistu ali ne raskošnu i nikako da bi išla nad tvoj stalež, a čuvaj se, da te supruga ne bi upropastila preskupocijenim svojim nakitom.

4. U gospodarstvu neka ti je žena lijevo, a ti budi desno oko. Nemoj biti nemaran zato što ona treba da je marljiva. Nemoj je slušati onda, kada ona zaželi gnijezdo, koje ne ćeš moći pokriti svojim krilima. Jer, ovaj paunasti (t. j. ženski) narodić rado prebiva u lijepim i raskošnim odajama. Time profrčkaju mnogi novac. Žene vole da imaju mnogo lančića (behangen wie St. Jacob mit Muscheln). Nemoj biti djetinjast da je resiš poradi njene samodopadnosti nad snagu tvoga imanja. Ne puštaj joj da nosi hlače ni kese, a o onom što ima, neka ti polaže pravi račun.

5. Sluge svoje i čeljad opskrbljuj kako treba, no uvijek na njih pazi i uvijek znaj, da je gospodar svoj najbolji sluga.

6. Idi na spavanje u pravo vrijeme a rano na svoj posao.

7. Što možeš danas, ne ostavljaj za sutra. Vrijeme je skupo (die Gelegenheit im Nacken kahl), jer sutra će već doći nešto drugo, potrebno.

8. Ono što je najprešnije neka ima prednost i neka oko toga ne bude oklijevanja, e da ne bi bilo propusta.

9. Brini se na vrijeme za sajmove (vašare).

10. Ne trebaš izmicanja, ali se i čuvaj kada plaćaš carine i maltu da ne bi imao štete i neprilika.

11. Kiridžijama (furmanima, foringašima), lađarima i radnicima davaj plaću pristojnu, da bi i u buduće radili s voljom tvoj posao, kada ih ustrebaš.

12. Ne budi surov ni nečedan (neskroman), nego prijazan na riječi i u kretnji: krotkost je mila kupcu te ga privlači, a surovost ga plaši.

13. Mnogo se raspituj, ali svakomu ne vjeruj sve, osobito ne Židovu.

14. Pismene svoje stvari svršavaj na vrijeme, da pismonoše ne čekaju (noch die Posten versessen werden).

15. Sredi svoju robu fino i da bude naočita, jer taj poređaj često draška kupca.

16. Ali prije toga obračunaj robu, da razvidiš u čemu ćeš i koliko ćeš bez svog kvara moći popuštati. Nego ne sračunavaj u glavi već na papiru.

17. Treba da imaš potpune spiskove i knjigovodstvo o svim svojim izdacima, nezgodama, gubicima i o svemu čime si trgovao.

18. Bolje je i slabije prodati nego s kvarom robu zadržati.

19. Posljednja tvoja riječ neka međutim ne bude brzopleta, već pusti neka se kupac približi, osim ako je po srijedi resolutan čovjek te se drži tvoje riječi, jer ako se on u tebi prevari, odvraćaće poslije od tebe i druge.

20. Pripazi, ima li ko drugi robe kao i ti, pa u takvom slučaju nemoj biti cicija do zadnjeg novčića, da se kupci ne bi odvrnuli i rekli da će opet doći. To kramaru samo štetu čini. Jer i gubitak u pravo vrijeme često je i veliki dobitak.

21. No ako neku robu imaš samo ti, svakako ćeš moći zatražiti čestitu zaradu, ali ipak, neka je kršćanska i neka ti savjest ne nastrada i pazi da duša ne izgubi.

22. Čuvaj se lihvarenja s opće potrebnom robom kao što je žito, mošt i sl. da ne bi navukao na sebe kletve, jer ko takvu robu zadržava ili njome lihvari njega stižu uzdisaji cijele zemlje.

23. Ne budi protivan nekvarljivoj robi; ako danas ne ide, sutra će naići na pravog gospodina (kupca).

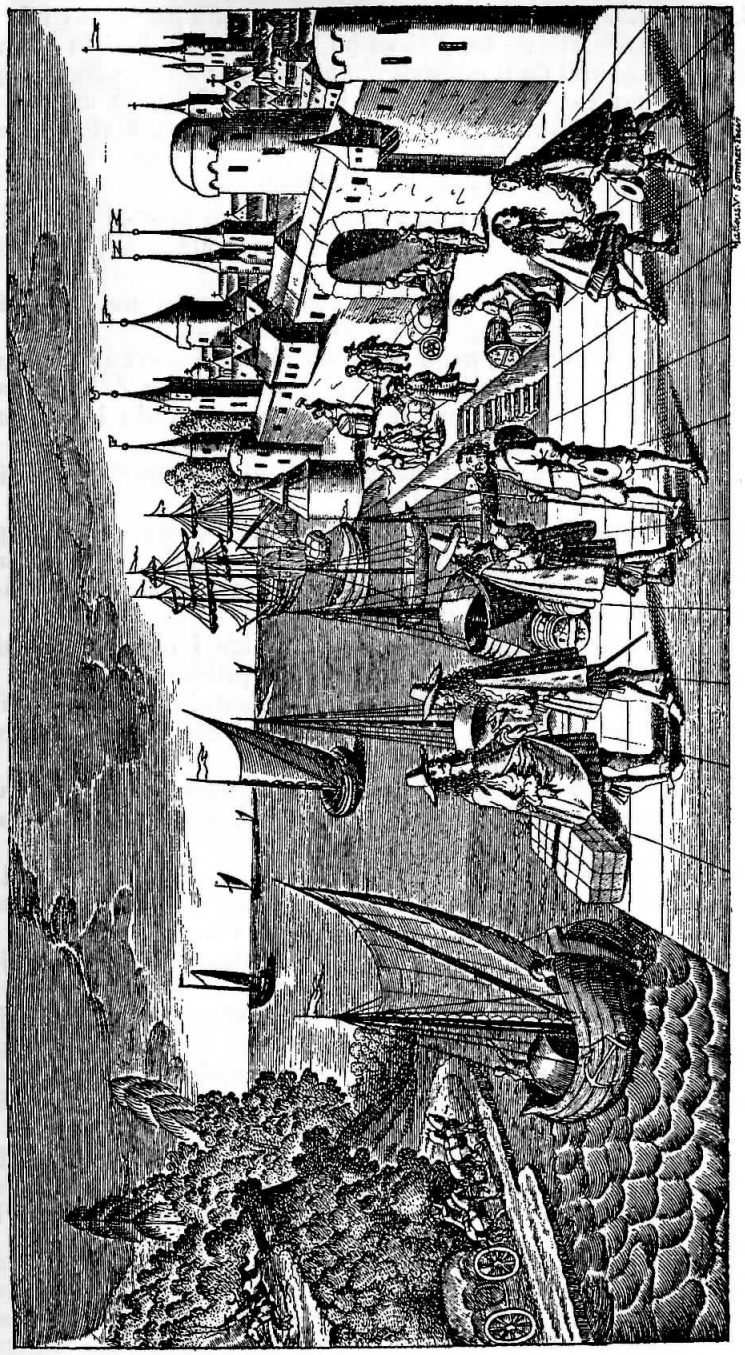

Nadglavna slika nad Sommerovim letakom »Wolgemeinte Erinnerungs-Regeln für einen Jungen Kauff- und Handelsmann...« Iz Valvasorove zbirke, sada u Grafičkoj zbirci Kr. sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

24. Ne čini ni kupcu ni drugom trgovcu ono što ne bi rado da ti oni učine.

25. Ne uzimaj ni upljačkanu, ni kradenu robu pa makar bila i smiješno jeftina, jer je prokletstvo tu. Takva pogodnost nosi doduše orlovska krila, ali pokriva raka, koji će ti nagristi imanje, ili će pak ispaštati tvoji potomci.

26. Prije no što izdadeš, upiši, i uzmi, prije nego upišeš. Ne idi na počinak prije nego ispišeš svu trgovinu toga dana, a što upišeš neka je razumljivo, pregledno i čisto.

27. Svake godine jednom učini bilancu.

28. I neka ti nije mrsko da sve ono ponovo pređeš što god si upisao.

29. Neka te niko ne tereti mjenicama, jer inače ti je kredit u velikoj opasnosti.

30. Ako ti je mjenica pak prije roka prezentirana, pomisli, da je to čudan slučaj i zato budi oprezan s akceptacijom.

31. Ne plaćaj mjenicu prije roka, da je ne bi morao još jednom platiti (wann irgend derselbe inmittelst fallirte, an dem die Zahlung beschehen).

32. Presentiraj mjenice u pravo vrijeme, po redu i stilu mjesta gdje ih treba platiti.

33. Ako ne budu akceptirane, protestiraj uz pomoć notara i svjedoka, da bi opet došao do svoga novca.

34. Ako bi protest bio vraćen, prema prilikama, neka akceptant dade jamce ili dobru robu ili kakav god zalog, da se bilo kako osiguraš.

35. O akceptantu treba uvijek da znaš kakve su mu prilike i kredit, prije nego trassira tvoj novac.

36. Tvoje akceptirane i isplaćene mjenice i obligacije u slučaju čije smrti hitno zatraži, da ne bi bilo velikih neprilika.

37. Svoj kredit čuvaj kao zjenicu oka. Nastoj da svoje kreditore zadovoljiš u pravo vrijeme i sa svakim učini čist obračun, jer pravi i kratki obračun podržava najbolja prijateljstva.

38. Nemoj lako da nekomu budeš jamac, osim ako nemaš duplo u ruci ili inače kakvo osiguranje. Neka jamstvo traje što kraće, a moraš pripaziti da čim prije prestane biti potrebno.

39. Ako se s kime sukobiš, za nagodu se posluži poštenim i razumnim trgovcima, koji će je dokrajčiti u miru, a bježi od pravničkih procesa, jer bi oni bili mina i za tvoje vrijeme, trgovinu i imanje.

40. Pripazi kome pozajmljuješ i posuđuješ i pomisli, da je dug zao drug (viel borgen macht viel sorgen).

41. Ako daješ novac na kamate (auff Wucher) ne uzimaj prevelike kamate: dass nicht dermahl eins Capital und Interesse im Stich bleiben.

42. Ne upuštaj se u građevine i u ladanjska imanja, jer nema ništa gore nego svoju imovinu ulijepiti u zidove i imanja, kada se inače može pošteno proći.

43. Ako vidiš raritete koji samo oko »kontentiraju« a mogli bi iz kese izgurati novac, ne utvaraj sebi da si ti onaj koji bi ih morao imati.

44. Napokon znaj da si dužan i Gospoda slaviti svojim imanjem, i milostinju davati od svoga dobitka. Pa ako sve to opslužiš, Bog će te sačuvati i od bankrota i od prosjačkog štapa.

Dragi štioče, završava Sommer, s nekoliko sentencija:

Weg leiten, und Borgen, machet nur Sorgen.
Besser bezahlet mit paarem Geld, dass mir auch am Liebsten gefählt,
Dann ich sage diss dato zu Hand, Ich schreibe nichts an die Wand,
Will einer was von meinen Waaren, so thu er paares Geld nicht sparen,

Trgovački comptoir u XVII. stoljeću. (Bakrorez u Hohenzollernmuseum-u u Berlinu.)

Dass dienet darbey zur endlichen Nachricht, Ich borge gar im geringsten nicht,
Dan man durch Borgen sich Feinde thut machen,
Drum komme ich zuvor diesen Sachen
Verhoffe: Ein Jeder wird sich schemen, und nicht begehren,
Etwas auff Borg auszunehmen.

I u mnogobrojnoj na njemačkom jeziku pisanoj trgovačkoj korespondenciji (iz austrijskih strana) s Milpacherom ima sličnog rezonovanja u pojedinim listovima. »... einen gueten namen, und den Credit zu erhalten ist mier lieber alz goldt und gelt. Ich vermeinte, man würde das hönig von uns nemben ...« piše Franz von Rettenfeld.

Prema starozavjetnom, prvokršćanskom i osobito prema srednjevjekovnom već prije napomenutom teorijskom pojimanju trgovine operiranje novcem, zarada u prometu robe više manje bila je ipak jedna vražja mešt rija, uzimanje pak kamata opet usura (lihva) u punom značenju riječi. Istom je protestantizam, zapravo kalvinstvo, u evropskoj civilizaciji dovelo do nove orijentacije. Međutim u protureformacijskom vrijenju, ali još

i prije, s rimokatoličke je strane s pravom teorijski upućivano na blizinu grijeha u trgovačkoj raboti. U ovoj su studiji mnogo naglašivane i upravo u Milpacherovo vrijeme štampom su izišle u Zagrebu 1697. »Prodeke nedelynek-zdenczu pokore vabeche po postuvanom gozponu Mihalyu Simunichu Jaspristu Gorichkomu, i ztolne Czirkve Zagrebechke Canonicu zprauliene i pouedane (z-Gornyeh Dopuschenyem)« koje nuz ovaj naslov imaju i prethodni: »Fenix pokore pod kreljutmi milosrdnoga pelikana počivajuća t. j. Prodeke..itd. Na više je mjesta taj hrvatski Abraham a Santa Clara žestoko istupao protiv materijalizma i često se je okosnuo izričito protiv kramara t. j. trgovaca. U propovijedi 14. »po trojakeh« (iza Duhova) kliče n. pr. (p. 379.): »...Ha! dabi szada chlouek ono vuchinil za Boga, za Dussu, kai chini za telo, o kakbi szrechen bil! Dabi to znal Kramar, da kak bersekoga vkani, ali krivo priszegne, damu taki kramu na Varas zavzemu, oh kakbi postenye dal imenu Bosjemu, nekaj bi snyim priszegal! Ah neszrechni chlovek, jeli na vech dersis tvoje zlochezte Pantleke, tvoga prasnoga perpra, tvoje gnilo platno, nego bogatcztvo Nebezko! dabi znali oni, koteri za jeden mali dobichek tolikosze trude, da ako lás omeknu, da nikaj ne dobe, kakbisze chuvali od nye! jeli vech on dobichek, nego vesz dvor Nebezki? dabi za vszako vraguvanye moral chlovek jednoga novcza dati, kakbisze pazil...« Oportunističke Karlovčane u doba zrinjsko-frankapanske urote markez Ferenc Frankapan grof Tržački[280] naziva u pismu kapitanu knezu Čolniću 9. III. 1670. žabarima i kramarima, plašljivim dakle ljudima. A jednomu koji je pitao za buduće zvanje »Sibila« Katarine Zrinjske (1670.) odgovorila je:

»Najbolje je tebi tergovcem postati,
Hoćeš se od nuda jako koristiti,
Meštrije nikakove nemoj nastojati,
Jere po njih hoćeš često škodan biti.«

i zatim:

»Bolje bi ti bilo škornje krpovati,
Neg nepravdeno s blagom trgovati;
Tvoja norska glava za to nije dosti
Kako nori Martin hoćeš ti hoditi.«

Milpacher je živio u punom jeku nabujaloga (austrijskoga), leopoldinskog merkantilizma (zovu ga, doduše, i Chaos der Cameralien). I to je vrijeme kad se u pretjeranosti ističe n. pr., da je »ekonomski« plemenite rude kopati i u slučaju — da se to ne isplati.

Još krajem 1665. ili početkom 1666. u Beču je osnovan »Commerciencollegium«: to je povjerenstvo trebalo ispitivati »Handel und Wandel« sirovinâ i manufakturâ u carskim nasljednim zemljama, promjene cijena, konsum; nadalje: paziti na domaću i inozemnu trgovinu i obrt, kompanije i cehove »und inquiriren, damit die schädlichen Monopolia, Polypolia und Propolia abgeschafft und die Commercien Land und Leuthen zum besten in besseren Standt und Flor gesetzt und darinnen erhalten werden«.

[280] Fratarska međumurska potonja stihovana rugalica etimologizirala mu je kasnije kao i sestri, iza pogibije, predikat od »tržec«: »Tolnač. Katarina bila je Trsački, z pridavkom je tržec, velim, vsakojački tržila je dosta z vnogem dugovanjem, suknom, k tomu oljem, tak dobrem i imanjem. Vzela se je vezda na kramu veliku želujuč i hlepeč na kraljevsku diku. Govori gospodinu: »Srce, draga duša, naj se jošče jedno trštvo nam pokuša...« Doista je Katarina Zrinjska bila racionalna gospodarica kako kazuju i sačuvana arhivalia, a Zrinjski su, u ostalom, u Zagrebu u Ilici imali svoj štacun metalurgijskih proizvoda.

S uvodom priopćio A. Makanec:

KULMEROVA PISMA BANU JELAČIĆU 1848.(30. III.-29. XII.)

Bilješke i komentar sastavili Dr. Josip Matasović i Mirko Stanisavljević.

(Nastavak)

»Wie gros war doch das ewig denkwürdige Jahr 1848 für das kleine Croatien! Durch einige Jahrhunderte zurückgedrängt hinter dem ungarischen Schild, auf welchem nur die ungarische Firma geschrieben stand, unbekannt im eigenen Staate, unbekannt der weiten Weit, erglänzte Croatien im Jahre 1848 plötzlich wie ein Meteor vor der staunenden Welt und der Name Croatiens und seines unsterblichen Banus Jelačić ertönte von dem einem Ende Europas bis zum anderen und drang sogar tief in das freie Amerika hinüber, von wo Croatien damals Grüsse und viele Zeichen der Anerkennung erhielt...« — to su uvodne reminiscence jednog političkog spisa štono ih je dvadeset godina poslije napisao umni Metel Ožegović, jedan od trojice Hrvata u Beču (Kulmer i Bedeković!) koji su »na vrelu« preporučili Jelačićevo imenovanje banom, upozorivši Erzherzog Ludwiga na glinskog obrštara[26] iza kako je 16. III. baron Kulmer ponovo bio pristigao u Beč. No u stvari još su u noći od 14. na 15. III. Hof-Rath Wirkner i Hof-Kanzler Erdeljske kancelarije Samuel baron Josika te Erzherzog Ludwig izvijećali o hrvatskom pokretu, dok je sam car dao tome svoj placet još prije na što je posebno ugarsko ministarstvo stupilo na vlast, 19. ožujka. Hrvati u Beču smatrani su u mira željnom austrijskom Vormärzu nepoželjnim nemirnjacima osobito tada od ilirizma i naročito pak otkad se Beč obzirom na hrvatski pokret priklonio Magjarima iza zabrane ilirizma i došašća bana grofa Hallera.[27] Od tada je hrvatsko-magjarski spor ulazio u sve oštrije faze sukoba, u Hrvatskoj i u Ugarskoj, napose i na saborima i tako je nadošla i g. 1848.[28]

Na zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru u Požunu još prije otvorenog hrvatskog pokreta počeo je magjaron Anton Jozipović osporavati hrvatskim nuncijima valjanost izbora (navodno da je plemstvo bilo u Hrvatskoj »isključeno«), a pomagan je i pod imenom magjaronski raspoloženih časnika zagrebačke županije od Tome Mattačića i Alekse Sitkay-a. Magjari izabraše odbor »koji sve tako zvane hrvatske smutnje pretresti, i predlog za takove korenito izravnati, načiniti bi bio morao«.[29] »Peštanske županije

[26] Der alte Verband und der neue Ausgleich Croatiens mit Ungarn. Von einem Croaten. Separatabdruck aus dem »Vaterland«. Wien 1868., p. 3.

[27] Friedjung, Oesterreich von 1848 bis 1860. I. Stuttgart und Berlin 1908. p. 45.

[28] »U mesojeđe 1848., u Beču odem s prijateljem mojim g. Z. na carski-dvorski bal. Istom se igranka započela bila, ali eto ti i jednog gospodina N. u hrvatsko-narodnoi odeći. Tome su se više čudili, nego li obradovali. Koliko se postupak taj gospodina N. čudnovat i neumestan činjaše, ipak beše on predvestnik i preodnik oni 30.000 voinika, koi su u podobnoi odeći odma posle nekoliko meseca tai isti dvor carski od carevi neprijatelja branili«. (Jovan Stefanović Vitez od Vilova, c. k. major linejne regimemnte broj 35: Iz života jednog c. k. oficira austrijsko-srbskog voenog hora u godini 1848. i 1849. narodnog ustanka srbskog. U Zemunu 1863. (ćirilicom str. 11.) Karakteristična je ova odvratnost bečke dvorske publike prema hrvatskoj narodnoj nošnji, dok su poznate simpatije s kojima je ondje uvijek susretana magjarska galla-odjeća kao i uopće magjarski kostim.

[29] Njekoji spisi iz javnoga političkoga djelovanja Metela baruna Ožegovića Belskoga i Barlabaševačkoga. Zagreb 1887. str. 32. Ožegović je bio koncilijantan prema Magjarima te je i magjarski govorio u saboru. 20. IV. 1848. piše F. Kurelac Gaju iz Požuna: »...samo ću još napomenuti, da se Ožegović sprema dvě nedelje po uskrsu u Zagreb

zastupnik Ljudevit Košut bijaše duša i ravnatelj toga odbora, koji je sdruženih kraljevina zastupnike pred svoj sud staviti hotio i od nas ne kao sučlanova svojih, već kao obtuženika izjašnjenja zahtievao. U tako izvanrednom položaju stvari, banske časti namjestnik umah vieće bansko sakupi, u kojem zaključeno bi, da se zastupnici državni u nikakvo preterivanje spomenutog predmeta, kanoti na ugarski sabor sasvim nespadajućega, ne upuste, već... svoju svečanu protestaciju izjave... Muževno ovo i odvažno od strane sdruženih kraljevina postupanje imalo je barem taj uspjeh, da odbor stališki djelovanje svoje nikada zaključio nije, koj bi po Košutovom, stranom već prije pismeno sastavljenom planu morao bio predlog izraditi, kako da se sva prijašnja zakonita odnošenja sdruženih kraljevina prama Ugarskoj preinače, naša municipalna prava od supremacije ugarskog sabora zaviseća učine, što toliko znači, koliko ova ukinuti, dolnja Slavonija od gornje i Hrvatske sasvim odciepi, ter isto ime hrvatsko nam oduzme, jednom riečju: narodnost i političko kraljevina ovih obstojanje sasvim razori.[30] Sabor hrvatski bio je degradiran na »tartomanyi gyülés« t. j. dan mu je naslov »pokrajinske skupštine«. »Zalud bijahu ondje za prepriečenje takovih zaključaka sva naša trsenja i predloženja, gdje niti želje u ime naroda našega izražene, niti razlozi naši, ma kako temeljiti, od većine uslišani i uvažavani ne bijahu« [31] — kažu hrvatski saborski poklisari (Metel Ožegović, Herman Bužan, Josip Bunjik). M. o. kaže dalje njihovo izvješće:

---

stići (no kako vidim strah ga je, osobito gospoju njegovu, jer su pukli glasovi, da magjaroni narod prosti razdražuju na njega, da je on bio taj, koji je najviše se protivio, da ostane (?) robota i urbarium, t. j. bio valjada za to, a protivio se navodno protiv ukinuća. Cit. dr. V. Deželić, Pisma pisana dru. Ljudevitu Gaju i neki njegovi sastavci (1828.—1850.) Zagreb 1909. str. 110. u ediciji »Građa za povijest književnosti hrvatske« knj. 6. Sva ovdje dalje navedena pisma Gaju nalaze se u ovoj zbirci.

[30] Ožegović, Njekoji spisi... Ibid. 33. — U vezi s Osnovom o magjarskom jeziku i narodnosti, koju primiše 15. I. 1848. u saborskoj sjednici delegata, Hrvata su se ticali svi imperativni članci, 3. pa 4. (o novcu s magjarskim znacima i lađama ugarskog primorja!), 5. čl. »Tri slavonske županije smiju se i dalje služiti latinskim, a ugarsko primorje latinskim ili talijanskim jezikom, za vrijeme od 6 godina počevši od završetka sadašnjeg sabora, ali samo za lokalne (županijske) poslove. Čl. 6. i 7. Odredbe § 2 imadu se protezati na Partes Adnexae (sad je to Magjarima samo uža Hrvatska!) toliko, da oblasti tih Partes (hrvatski uredi) imadu s ugarskim oblastima dopisivati u magjarskom jeziku, ali dopušteno im je i dalje služiti se latinskim jezikom za upravu lokalnih poslova. Čl. 8. Odredbe § 3. ne imadu se protezati na Partes (dakle na tzv. Slavoniju ipak!), ali u svim javnim školama tih Partes imade se obučavati magjarski jezik...« Korespondencija o događajima u Ugarskoj 1847.—1849. (Correspondence relative to the Affairs of Hungary 1847.—1849. London, 1850.) — vid. »Starine« XXXVI, Zagreb 1918., prevod Vladoja Dukata s engleskoga, str. 256. i d. — nastavlja: »... Ako pobrojimo glasove, može se reći, da se magjarizam u donjoj kući oslanja na 46 županije prave (uže) Ugarske, a slavizam na 3 slavonske županije i na Hrvatsku — jer tri hrvatske županije imadu samo 1 glas. Ožegović, hrvatski delegat, ne propušta nijednu priliku da brani... U nazočnoj je prilici ustvrdio, da se pod imenom Partes (Adnexae), što je posvećeno dugim običajem, imadu razumijevati Hrvatska, Slavonija i ugarsko Primorje, koji da sačinjavaju jedna kraljevstvo, udruženo s Ugarskom, ali nezavisno od nje, jer to kraljevstvo imade svoj vlastiti sabor (t. zv. Hrvatsku Provincijalnu Generalnu Kongregaciju) i svoja vlastita municipalna prava i običaje...« — (str. 262.) »Bužan,* delegat Hrvatske, reče, da Hrvati ljube svoju narodnost baš onako, kako Magjari ljube magjarsku narodnost. Magjarska je narodnost sad pobjedonosna; magjarski je jezik postao službenim jezikom zemlje; pa ipak se oni krate da učine pravedne koncesije Hrvatima. Hrvati da su povrijeđeni neprijateljskim duhom, što ga obje kuće sabora pokazuju prema njima; ali što ih najviše vrijeđa, jest to, da je oblastima ug. primorja dopušteno služiti se talijanskim jezikom, premda je pučki jezik primorja ilirski. (Povici: ne, ne!). On da nije čovjek, koji bi se dao zastrašiti povicima: ne, ne! on da smatra te povike kao prosto poricanje činjenice, i on uporno tvrdi, kao i njegov drug u donjoj kući, da je Primorje integralni dio Hrvatske, i drži, da, premda se u lukama govori talijanski, nitko ne može poricati, da je jezgra i veća čest žitelja slavenskog roda«.

* Herman Bužan (1800.—1862.) Varaždinac, 1824. u županijskoj službi u V., 1830. vel. bilježnik zagrebačke županije, 1835. podžupan zagrebački, 1841. prisjednik banskog stola, 1845. predsjednik sudbenog stola, 1847. dvorski savjetnik, 1848. predsjednik povjerenstva za ukidanje kmetstva, onda s Bunjevcem banski savjetnik na Rijeci, 1851. tajnik Kasacije u Beču, 1862. u mirovini te postao baron.

[31] Idem.

»... nemožemo propustiti, da zajedno ne napomenemo, kako izvanredne su nastale poslije buknuća francezke revolucije pod prošastim ugarskim saborom okolnosti. Jer umah, kako se je proglašenje republike u Francezkoj tamo saznalo, — urečeno bi jedno tajno viećanje kod stališkog stola, u kojem peštanski zastupnik Košut stališem predloži, kako valja da se ovakovi trenutci na korist slobode upotriebe, ter tako vlada austrijanska na izpunjenje takovih želja prinudi, koje inače dostići moguće nebi bilo. — Medju ove želje spada: 1. Zastupničtvo puka na svakoljetnom saboru u Pešti. 2. Narodna vojska. 3. Odgovorni i od austrijanske vlade nezavisni ministerijum ugarski. 4. Ustavna sloboda za sve austrijanske narode. Ova zahtievanja bijahu kasnije, kad se je naime u istom stolnom gradu Beču takodjer prevrat dogodio, još a) s ukinućem censure, b) proglašenjem jednakosti u nošenju svih občenitih tereta, c) s ukinućem urbarnih kako i desetinskih daća, d) oslobodjenjem svih političkih prestupnika, pomnožana... Zalud bi kod iste prilike od strane naše kazano, da težki položaj države austrijanske nam nipošto za uzrok služiti ne bi morao, da vladu kroz silovanje na koncesije još više oslabimo, ter da tako stanje države opasnije učinimo, već bi nas kao vjerne podložnike občeljubljenog vladara na to nukati morao, da pripravnost našu očitujemo: sve žrtve za spasenje prestolja i ukupne monarkije dragovoljno podnieti...« A »smutnje hrvatske« kao i »pretresivanje ovih smutnja na sabor ugarski ni pošto nespada«.

Ilustracije radi o tadašnjim hrvatsko-ugarskim odnosima treba iz izvješća hrvatskih poklisara istaknuti napokon i ove stavke:

— .... naputku vjerni, jednoglasnomu sabora zahtievanju, da se (ugarski!) ministerijum uvede, u samom načelu ravno protivili se nismo — al da pravo sdruženih kraljevina kod vlade ugarske svoje vlastite zastupnike imati, na mnogih zakonih, osobito pako na 48. članku g. 1536., 35:1765., 58:1790., i 18:1792. osnovano, občuvano, naročito smo zahtievali, da se tako kod ministerija, kako i u državnom savjetu sinovi sdruženih kraljevina u primjernom broju namjeste, — ter pravo naimenovanja ili barem predloženje takovih osoba saboru kraljevina ovih pridrži; nu primjetbe naše stališki stol sasvim je odbacio...

— Mi se usudjujemo ovdje, što se naših kraljevina tiče, glede novoustrojenog ugarskog ministerija samo tu opazku učiniti, da... u tom predmetu sabornog članka sdruženim kraljevinam s jedne strane nikakvo poručanstvo nepruža, da prava našega naroda neoskvrnjena ostanu, koji utjehu i zaštitu svoju dosad proti svakomu nasilju jedino kod najvišjeg prestolja, to jest kod same osobe Nj. Veličanstva svagda je našao, — odsada pako se k svomu ljubljenomu vladaru s uspjehom priteći nebude mogao, kad je njegova vlast kroz najnoviji zakon tako ograničena, da niti on niti njegov opunovlašćeni namjestnik c. k. nadvojvoda nadvornik nikakvu odluku zakonito izdati nemože, ako ju magjarski ministerijum nepredloži ili nepodpiše; s druge pako strane niti medju ministri, niti kod državnog vieća nijedan kraljevina ovih sin se nenalazi, koji bi slavjansku svoju domovinu zastupati, i prot povrjedam od vlade magjarske njoj prietećim, braniti mogao, ter tako uprav sada, kad bi po milosti našeg občenoljubljenog cara i kralja Ferdinanda svi pod austrijanskim žezlom živući narodi blagi plod slobode, jednakosti i bratinstva uživati morali, kraljevine ove istog svojeg starog zakonitog prava skoro sasvim su lišene...«[32]

Zajednički sabor trajao je još do 11. travnja zaključno. Hrvati su izdržavali stalne napade Košuta i Jozipovića (tog predstavnika horvatsko-vugarske strajnke). Sabor je kovao sistem Velike Magjarske i magjarizacije Nemagjara, a hrvatski je otpor i prosvjed bio uzaludan i bespredmetan. Stare forme nijesu više vrijedile, no poklisari su pomno formalistički ispunili svoj mandat, čekajući danu zgodu da se jave svom hrvatskom saboru, ispričavajući se naročito zbog »poraza« u pitanju službenoga jezika. A to je već decenijima bio kamen smutnje između Magjara i Hrvata. Međutim hrvatska se svijest ponovo trgla, čast i pravo narodnog jezika sve su nadjačali. Ilirstvo je opet triumfovalo.

Jelačić se počeo snalaziti u svojoj državničkoj ulozi, stalno upućivan od svog zakulisnog mentora barona Kulmera. 1. travnja krenuo je iz Gline u Beč, i to preko Zagreba.[33] U Beč je stigao već 4. travnja, a 8. je položio bansku prisegu i bude ime-

---

[32] M. o. Kurelac se tako i 12. IV. 1835. vajkao Gaju (iz Požuna): »Najgorše je, da su naši poklisari obećali, post respirium decem annorum, vse posle va magjarskom jeziku voditi; hunc lapidem removere, hoc labor, hoc opus. Brate, ja vse ufanje gubim. Blaženi Serbli pod Milošem! preneste njegov govor na dan sv. Trifuna i u hrvatske novine, ako censor dopusti«.

[33] Dragi brate Jandre! Hvala Ti od neba do zemlje, što si tako rodoljubivo oko moje stvari nastojao. Molim Te samo još i to, da prigledaš i pripitaš, gdje moja prošnja sad leži, jer je još nikada amo nije — a velika bi neprilika bila, da mi se diplom

novan padmaršalom i još vojničkim zapovjednikom u banskoj i krajiškoj Hrvatskoj, (ali ne u donjoj Hrvatskoj, tzv. Slavoniji!).[34] Odmah 5. IV. poklonilo mu se izaslanstvo bečkih Slovjena pod Gajevim vodstvom, a ban im je izjavio: »Kamo sreće, braćo, da vam mogu pokazati moje sèrce, kako gine za srećom i slavom domovine«.

Neobično duga pauza između prvoga i drugoga pisma Kulmerova banu Jelačiću koja traje od 30. ožujka do 17. svibnja 1848. može se objasniti i tako što su Jelačić i Kulmer u to vrijeme bili možda u ličnom dodiru koji je dopisivanje učinio suvišnim. Kulmer se jamačno kratko vrijeme iza 30. ožujka zaputio iz Beča u Hrvatsku, da se lično nađe pri ruci banu Jelačiću i da mu kao praktičar civilne uprave (jer je u tančine poznavao županijski život) pomogne u prvo doba banova vladanja u Hrvatskoj. Teške prilike u kojima se našao Jelačić u prvo doba dovoljno opravdavaju ovaj prijateljski gest Kulmerov..

Za sudbonosnih martovskih dana 1848., kad je revolucionarno previranje obuhvatilo svu Evropu, ustalasala je opća bura revolucije i naroda austrijske carevine. Carevina je u vrijeme prijašnjih evropskih revolucija ostala dosta intaktna. Već ranije zapažen je kod tih naroda nemir duhova koji nastaje uvijek onda, kad narodi, zabrinuti za svoju budućnost, traže nove oblike svoga života. Ako pustimo s vida buntovno gibanje u talijanskim pokrajinama Austrije koje čini prve početke pokreta za ujedinjenje talijanskog národa, tada prvenstvo u revolucioniranju naroda austrijske carevine pripada Magjarima. U Ugarskoj već je davno prije toga vremena živio snažan revolucionarni duh imajući svoga eminentnog predstavnika u fascinantnoj ličnosti genijalnog demagoga i narodnog vođe Kossuth Lajoša. U Ugarskoj su već dugo prije 1848. izvedene mnoge reforme u privrednom i društvenom životu naroda, a magjarski parlament, i ako još uvijek predstavnik staleža, a ne čitavog naroda, imao je već tada

izgubi. Ban nam je prekjuče iz Gline otišao, mislim, incognito u Beč. Bog bi dao, da se zahtievanja našega Naroda dozvole — onda nam novi viek nastaje. Krajina zna i nezna, što se o njoj radi, a Bog bi dao da dobro bude! Ne što Tebi pišem, već što sam obikao reći, što mislim: želim kruto, da Tvoj mili Tetak obèrstar postane. Ovdie nam sada netrieba ni malo proselitisma, već da se dotle slušamo, dok carska odluka stigne. Pa onda sve sile Domovini! Još ću Ti nešto reć: želim od Boga, da se iskreni i pošteni ljudi oko Bana sastanu, da mu budu savietnici. On je najčistiji karakter na svietu, pa zato ga lisice lako prevare.* S Bogom brate! Bud mi dalje priatelj a u duši Te ljubi Tvoj Tèrnski. G. Teta je zdrava i vesela.

(Izvana:) Poštanski žig: Werginmost 3. Apr. (1848.) Multum Reverendo Domino Andreae Torquato Bèrlić S. S. Theologiae Doctori candidato in sublimioris educationis instituto ad Stum Augustinum a Vindobonae (Wien). — Pismo se nalazi u arhivu obitelji Brlić u Sl. Brodu.

* »Oberštar Jelačić je vrlo revan domorodac i drago mi je što sam u Glini se baveć čestim sastankom bliže ga upoznao. Nego novčane sile su mu, kao i veće strane oficirah ovd...« (Andrija Torquat Brlić Mesiću 1847., isp. Ivana Brlić-Mažuranić, Iz arhiva obitelji Brlić u Brodu na Savi (uvod k zbirci starih pisama od god. 1848. do 1852. Zagreb 1934. str. 25.) — Slično se o Jelačiću izražava i Pavao Štoos u jednom nedatiranom pismu Gaju: »Veliki domorodac baron Jellačić, pèrve banske Regimente Oberstar poručio je meni, da će me po Božiću posětiti. M. o. sastavih priloženu pèsmicu, koju želih tiskanu njemu za spomenik pokloniti i koja kod ručka spěvana bude. Sačinio sam i napěv, koi se tako svim mojim susedom dopada, da ga dan i noć gundjaju, i kažu da će svuda pozornost pobuditi. Želio sam do duše s istim napěvom najveću vojničku hrabrost jednom stropho-polovinom, a drugom najveću izobraženog sàrdca nježnost izraziti t. j. dušu Jellačićevu...« (Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 6. str. 206.) Odatle se razabire i J. popularnost još prije banovanja, no i jedan tipični isječak tadašnje hrvatske društvene kulture.

[34] Prvu kušnju bezuvjetne vijernosti caru i carevini Habsburškoj izdržao je odbijanjem banske časti na ponudu »upravljajućeg odbora« (koji ga je izabrao banom) 25. III., primivši je tek na kr. patent, a odbivši prije toga Dragojla Kušlana, kad mu je došao u Glinu kao narodni izaslanik. No da je bio u vezi s narodnim pokretom i da izbor za nj nije bio nikakvo »iznenađenje« pokazuje njegov »billet« Stauduaru. (Ovdje ispred 1. bilješke priopćen a datiran upravo 25. III.; isp. i bilješku 13. u kojoj je i prevod Jelačićeva pisma bratu Gjuri od 26. III., samo što se prevodiocu krivo nadalo, da bi se Jelačić mogao nazivati »Jozo« u krugu obitelji i rodbine koja među sobom dopisuje isključivo njemački, prije i poslije.)

razvijen stranački život i stvarno je držao u svojim rukama vodstvo naroda. Čuveni Košutov govor u zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru što ga je održao na sjednici od 3. ožujka, kojoj je prethodila tajna konferencija saborskih članova, iznio je zahtjeve Magjara koji traže ustavne slobode, demokratsko narodno predstavništvo i samostalnu državnu upravu u vidu ministarstva, odgovornog parlamentu. Ovaj govor Košutov bio je znak za opću uzbunu austrijskih naroda. Tako su ga shvatili i sa-vremenici.

Valja imati naročito na umu, da se ovaj događaj zbio u jeku nejednake i već gotovo bezizgledne borbe, što su je na požunskom saboru vodili poslanici Hrvatske protiv uvođenja magjarskog jezika u hrvatski javni život. A što je još važnije, upravo je Košut bio onaj član zajedničkog sabora koji je u toj borbi istupio dotada nevidjenom, besprimjernom žestinom u nakani da joj dade karakter konačnog obračuna u kome slabiji protivnik mora pasti. Lako je zamisliti s kakvim su osjećajima hrvatski ablegati motrili ovaj novi val magjarskog nacionalizma koji je naviješten Košutovim govorom od 3. ožujka i koji za upućene nije mogao značiti drugo nego prekid s Bečom i stvaranje samostalne demokratske Magjarske. Ništa manje nije bilo zaprepaštenje što ga je Košutov istup izazvao u redovima konzervativne stranke magjarskih aristokrata odanih Beču, među kojima su bili i ugarski dvorski kancelar grof Apponyi i erdeljski kancelar baron Jósika.

Malo iza toga (13. ožujka) digla se u carskom Beču buna građanstva i radništva sa jednodušnim zahtjevom, da se ukloni stari apsolutista i reakcionar Metternich, a narodu dadu ustavne slobode i moderna uprava na čelu sa odgovornim ministarstvom. Obje ove bune: bečka pobuna ulice i magjarska parlamentarna reakcija razvijahu se isprva tako reći paralelno. No iako su obje jedna na drugu znatno utjecale, pa su opetovano imale čak direktni dodir, ipak su oba ta pokreta bila iz osnova različna i po svojim ciljevima i po revolucionarnim metodama, a konačno i po svojim posljedicama. Bečkoj buni građanstva i radništva pod vodstvom intelektualaca, a u prvom redu revolucionarnog djaštva bečkog univerziteta (poznatog tada pod pučkim nazivom »aula«) bio je cilj da sruše apsolutistički Metternichov režim i da izvojuje ustavne slobode (slobodu štampe, govora, naučanja i učenja i ispovijedanja vjere) i opće narodno predstavništvo za njemačke austrijske provincije. Magjari su u početku težili za tim da ustavnim putem t. j. putem zakona donesenih u saboru i od kralja sankcioniranih steknu što veću državnu samostalnost i zato je prvi i glavni njezih zahtjev bio da car imenuje za Magjarsku posebno ministarstvo, odgovorno parlamentu.

Hrvatski narodni pokret komu je dala također maha opća revolucionarna psihoza u ožujku 1848., razvio se posve neodvisno od bečke i magjarske bune, i ako su im psihološke pretpostavke bile zajedničke. Ovaj je pokret samo nadovezao na prijašnji rad hrvatske narodne stranke, koja se ranije služila ilirskim imenom. Ova je stranka na skupštinama održanim u Zagrebu pod vodstvom Ivana Kukuljevića (17. III.), a zatim pod vodstvom Ljudevita Gaja (25. III.), iznijela hrvatski nacionalni program sadržan u »zahtijevanjima naroda« prihvaćenim na posljednjoj skupštini, koja su obuhvatala 30 točaka. (Vidi bilješku 8.) Na ovoj skupštini pokušao je Gaj ostvariti neku vrstu »narodne koncentracije« nudeći ruku pomirnicu i omraženim »magjaronima«, s kojima je narodna stranka nakon krvavih događaja 1845., kad su na Markovom trgu krivnjom bana Hallera pale nevine »srpanjske žrtve«, bila prekinula svaki dodir. Magjaroni nijesu poslušali Gaja i možda baš time olakšali akciju Jelačićevu protiv Magjara. Od ostalih pokreta toga doba hrvatski se pokret razlikuje naročito još i time, što je već u prvom svom početku, šta više, zapravo i prije nego što je formulirao svoje zahtjeve, postigao puni uspjeh imenovanjem Jelačićevim za hrvatskoga bana. Po općem mišljenju Hrvata ličnost Jelačićeva bila je dovoljna garancija da će se hrvatski nacionalni program ostvariti u punom opsegu. Veoma je rašireno shvaćanje, da je do toga imenovanja došlo najviše zauzimanjem barona Franje Kulmera, koji je s jedne strane bio prisni prijatelj i drug Jelačićev, a s druge jednako uvažen i na bečkom dvoru i kod konzervativnog dvoru odanog dijela magjarske aristokracije. Upravo stoga moglo bi se ovo gledište dovesti u sklad s onim mišljenjem nekih historičara, po kome je Jelačićevo imenovanje izvršeno na poticaj magjarske konzervativne stranke (Jósika), koja je time htjela stvoriti protutežu magjarskim revolucionarnim aspiracijama.[35] Uza sve to ostaje nesumnjivo da je baron Kulmer imao u postavljanju Jelačićevu banom najveći udio sa hrvatske strane. To je njegova neprolazna zasluga koju ne može umanjiti ni njegov konservativni, proćućeno hrvatski i kontrarevolucionarni stav u drugim aktuelnim pitanjima onoga doba, koji i odviše jasno izbija iz njegovih pisama Jelačiću.

[35] Friedjung, Oesterreich von 1848—1860 I. Stuttgart und Berlin 1908. p. 45.

Bečka pobuna građanstva i radništva posve je paralizirala centralnu državnu vlast carskoga dvor i bečke »liberalne« vlade koja je bila spala pod utjecaj uličnih manifestacija i masovnih pokreta građnstva i radništva. Ta bezglava bečka vlada u zajednici sa slaboumnim carem Ferdinandom V. i njegovom užom okolinom gubila je snagu i vrijeme neuspjelim eksperimentima, a stvarno nije imala nikakove vlasti, niti je predstavljala kakovu moć. Ministri nove bečke vlade bili su od reda »predožujski« birokrate koji nisu bili dorasli novom vremenu, a naročito ne onim mladim snagama što ih je revolucija izbacila na površinu. Te mlade snage bile su silom prilika partneri starih birokrata u borbi za ustavne slobode i za modernu organizaciju države. Među ovim svježim revolucionarnim silama naročito se isticao dr. Aleksander Bach, koji je ubrzo iznevjerio revoluciju i bio kasnije istaknutim članom reakcionarnih austrijskih vlada. Naročito ga je kasnije zapamtila Hrvatska iza uvođenja apsolutizma (Bachov sistem). Iako je kasnije vjerno služio reakciji, ipak mu je u konzervativnim krugovima ostao nadimak »Barrikaden-Minister«. Kraj sviju promjena ličnosti bečka je vlada bila nesposobna da izvrši svoj zadatak. Prvi ministar-predsjednik stari grof Kolovrat, prijatelj Čeha, ubrzo je ustupio mjestu Ficquelmontu, dotadašnjem ministru vanjskih poslova, a njega opet naslijedi barun Pillersdorf. Ovaj je po birokratskoj metodi, da bude jednom stvar svršena, dao izraditi ustav, koji je bio kopija belgijskog ustava, za dva dana i izbornom cenzurom i proglasio ga 25. travnja. Demokratsko građanstvo i radništvo bilo je protiv oktroja i dvodomnog sistema i tražilo da birana narodna skupština donese novi demokratski ustav. U Beču bukne ponovno radnička buna 15. maja i prisili vladu da prihvati demokratski program.[36]

Uza sav taj metež ipak je u Beču postojala jedna vlast doduše neoficijelna i nelegalna koju javnost nije poznavala, ali je naslućivala. Ta vlast djelovala je samo podzemno i zakulisno, ali s jakom voljom i potpuno svjesna svoga cilja. To je bila čuvena bečka »kamarila«. Ona se oslanjala jedino na carsku vojsku s kojom je bila vezana tada tajnim, ali danas potpuno jasnim nesumnjivo dakazanim vezama. Centralna i vodeća ličnost toga tajnog kruga na bečkom dvoru bila je nadvojvodkinja Sofija žena već ostarjeloga i nesposobnoga nadvojvode Franz Karla, nasljednika prijestolja i oca budućeg cara, nadvojvode Franz Josepha. Ova tašta, energična i talentovana žena bila je jedina snažna ličnost bečkoga dvora. Ostali istaknuti članovi carske familije ili su bili trajno odsutni kao nadvojvoda Johann, Reichsverweser, koji je boravio u Grazu ili u Frankfurtu, a nadvojvoda Albrecht kod vojske Radetzkoga u Italiji ili su bili posve nesposobni, fizički i psihički defektni degenerici. Erzherzogin Sophie podržavala je tajne veze s vojskovođama koji su tada imali jedinu pravu i istaknutu vlast u ruci, jer su raspolagali s carskim vojskama. To su bila trojica najmoćnijih ljudi u državi: Windischgrätz u Pragu, Radetzky u Milanu i Jelačić u Zagrebu. Nadvojvodkinja Sofija radila je sporazumno s tim ličnostima, a pred očima joj je bio jasan cilj, da osigura prijestolje svome sinu Franz Josephu. Za tu je svrhu bilo prije svega potrebno sačuvati cjelokupnost austrijskih zemalja. To je bila misao vodilja i Windischgrätza i Radetzkoga a i Jelačić ju je svagda isticao u svojim izjavama učinjenim prema bečkom dvoru i Austriji — »ein grosses, einiges Österreich«. Ban je očito mislio da će vojujući za cjelokupnost Austrije dobiti slobodne ruke s jedne strane u Hrvatskoj da u njoj izvede reforme koje traži novo doba na korist i napredak hrvatskog naroda, a s druge strane prema Ugarskoj da za uvijek učini kraj magjarskoj supremaciji. Po svemu a naročito po pismima što ih objelodanjujemo čini se da je barun Kulmer bio pouzdanik upravo kruga nadvojvodkinje Sofije i posrednik i veza između toga kruga i bana Jelačića. Povjerenje naroda, sklonost dvora i vojska to su bile one snage s kojima je računao Jelačić i koje su u istinu mogle pružiti mogućnosti da izvrši svoju misiju — srušiti magjarsku prevlast i dati Hrvatskoj modernu državnu organizaciju. U toj vještini da sve ove sile upotrebe za korist svoga naroda

[36] Friedjung, I, 27. — U međuvremenu bilo je i drugih ekscesa. Nemir je bio permanentan. Najveći propagatori i izgrednici bili su studenti, koji su odbjegli studije pa stvorili sebi novo zanimanje zajedno s ostalim besposlenjacima: politikantstvo. 4. IV. dali su pangermani na tornju Stephans-doma (katedrale) i na Hof-burgu izvjesiti njemačku nacionalnu zastavu. 5. i 6. IV. trajalo je deportiranje redovnika, naročito redemptorista, ligourianaca, vršeno fijakerima na veselje svjetinje. Studenti su provaljivali i u koludričke samostane izvan Beča, tražeći skrivena mučilišta i krvave bičeve. Poslije ih je ozloglasila redovnička fama, da su mjesto traženih »inkvizitorskih instrumenata« odnosili zapravo srebrene doze i vrednosne papire i da su atakirali na nevinost djevica, dok su djaci isticali, da samo kažnjavaju »die Schützlinge des obskuranten Hofes und Adels, diese gottvergessene Heuchler«. Bečko revolucionarno novinstvo dakako da je slavilo djake.

leži primjenjiva državnička sposobnost Jelačićeva zbog koje će on ostati jedna od najvećih ličnost hrvatske historije. Legalna vlast — car i bečko ministarstvo bijahu u to doba često igračka u rukama revolucionarnih sila koje su se u danom momentu ispoljile kao jače. Događaji u centrima revolucije uspinjali su se i redali jedan za drugim strijelovitom brzinom, ali dvorska kamarila budno je pratila sve što se zbiva i bila je vazda na djelu.

Zaslugom, a po sudu bečkog dvora i njegovih pristaša, nesmotrenošću palatina nadvojvode Stephana, koji je vođama magjarske revolucionarne opozicije unapred obećao zasebno ministarstvo, ostvarena je ova želja Magjara. Carski reskript od 17. ožujka odobrio je ovaj zahtjev u načelu, tražeći od palatina da predloži za te službe podesne ličnosti, a palatin je na to naprosto sam imenovao grofa Luja Batthyany-a ministrom predsjednikom. Ovaj nezakoniti postupak palatinov tek je kasnije dobio zakonsku sankciju. Ministarstvo je konačno imenovano 3. travnja, a zakon o djelokrugu ministarstva sankcioniran je 7. travnja. To je bio Košutov triumf! U kakovoj je situaciji sve to izvršeno najbolje karakterišu riječi Déakove, koji je osuđujući ovo djelo Košuta i magjarskog sabora rekao: »Moglo bi se misliti da su se dosadašnji događaji zbili prema mojem osvjedočenju i mojim željama; no s pijanim čovjekom ne može se razumno razgovarati, a sabor je sada pijan!«[37] Cilj i svrha spomenutih zakona bio je među ostalim i taj da omogući provedu magjarizacije čitave tadašnje Kraljevine Ugarske i združenih strana. Naskoro magjariziranje odmah je počelo. U Hrvatsku šalju se samo magjarski dopisi i traži se i takav odgovor, Slavoniju se tretira kao sastavni dio Ugarske, na Rijeci se ureduje magjarski.

Organizatorne forme četrdesetosmaškog narodnog pokreta u Zagrebu i ostaloj Hrvatskoj poprimljene su iz Beča, a Beč je mnogo kopirao francuske revolucionarne forme. M. o. po srijedi je bila ustanova »narodne straže« (građanske garde), koju je, uostalom, sam car dekretirao prvo Bečanima još 15. III. u svom proglasu još prije odgovornoga ministarstva. U Hrvatskoj je također ustrojena narodna straža, naročito poradi magjarskih rovarenja. Peštanski centralni odbor bio je, naime, uputio i jednu podmuklu poslanicu, koja je trebala demoralizovati Hrvate. To je bilo upravo paralelno, kad je križevačka županija 28. III. zabacila, a za njom ostale hrvatske vlasti, da prima dopise magjarskog ministarstva. »... mudri ovi magjaroni raztrkaše se po Hrvatskoj i Slavoniji kao putnici te su pod okriljem domaćih magjarona vršili svoje poslanstvo... Seoskim plemićima i slobodnjacima rekoše, da su im Ilirci nametnuli porez, koji do sada nisu plaćali. Seljacima pak rekoše, da će sada svi biti vojnici, a da je drugdje — u Magjarskoj — tlaka prestala već prije 16 godina, dočim Ilirci nisu htjeli proglasiti taj zakon, koji je bio stvoren na magjarskom saboru...«[38]

13. travnja izišao je proglas zagrebačkog »Odbora narodne straže, u njem su ocrtane tadašnje prilike oko toga obrambenog sredstva.[39] »Kada je varoško poglavarstvo pozvalo zagrebačko stanovništvo, da sastavi narodnu stražu prijavi se toga radi množina svieta, nu čini se, da ih je malo samo dokučilo svetu svrhu i teške dužnosti ove časne čete, jer odviše malo ih se sakupljaše na naznačena vojnička vježbanja i noćne straže, a još manje ih dodje na sastanište, kada ih prigodom pobune bubanj zovnu. U opće opazili smo kod mnogih članova ove čete nedokučivu nemarnost, i zlo pogibeljno međusobno raskolništvo. Uslijed toga sakupi se jučer poslije podne kod varoške barutane znatni broj vrijednih ljudi i zaključi, da se s nova ustroji narodna straža. Svi priznadoše, da više vrijedi malena dobrim duhom nadahnuta i dobro uvježbana četa, nego najveća, ako bi bila na način tako nazvanih purgarskih korah, koji su kod nas do sada opstojali, ustrojena. Zato odlučiše, da se samo oni u novoustrojenu narodnu stražu prime, koji se odmah svojom poštenom

[37] Isp. Friedjung. Österreich von 1848.—1860. I. Stuttgart u. Berlin 1908. p. 48.

[38] Isp. »Hrvatski pokret u proljeću g. 1848.« Preštampano iz »Obzora«. U Zagrebu, 1898. str. 28 i d.

[39] Zaslužni izdavač ove Kulmerove korespondencije banu Jelačiću g. Alfred pl. Makanec dosad je objelodanio, najviše u »Obzoru««, masu dragocjene građe »Jelačićiana«. Mnoštvo toga materijala čeka svoje nove obrađivače, stručnjake-povjesničare, koji će produbiti naše dosadašnje znanje o Jelačiću u mnogim partijama njegova razdoblja. — Isp. Makanec, Neobjavljeni dokumenti iz g. 1848. »Obzor« Zagreb, 26. II. 1933. — Die Constituirung der National-Garde wurde von Seite des Magistrats (17. III.) bewilligt: zu dieser werden nur freiwillige und zwar gutgesinnte Einwohner Agrams aufgenommen. Der Oppozition benahm die Kunde von der Constituirung der National-Garde ziemlich den Stachel«. Advokat Dragutin Galac Gaju 18. III. 1848. — Upor. u potonjoj hrvatskoj književnosti: August Šenoa, Dusi narodne straže, polag šale, polag istine. »Vienac« Zagreb 1869. br. 26.—28.

riečju, a zatim potpunom prisegom, koje prekršenje se strogo kaštigovati ima, obvežu, da će točno dolaziti na sva vojnička vježbanja i na straže po danu i po noći i da će se sakupljati bez svake okleve, kadgod ih bubanj zove, a kada pod oružjem stoje, da će svojim poglavarom baš i u slučaju pogibelji istog života sasvim poslušni biti, u koliko ovi od njih ništa zahtjevali ne bi, što bi bilo proti našem banu ili pako proti našoj horvatskoj narodnosti. Tko tu prisegu ne položi, ne može se u novu ustrojenu narodnu stražu podnipošto primiti, a tko je prekrši, taj se ima kao nepošten čovjek smatrati i za uvijek iz nje izključiti. Pod ovim pogodbami stupi jučer tri stotine vrijednih ljudi, u ovu četu, od kojih jedan djel već i službu ovršivati stade. Ova časna četa izabra si osim obične trobojne hrvatsko-slavonsko-dalmatinske kokarde vrpcu istih bojah oko lève ruke za razlikujuće znamenje, koje nitko drugi, da se ne usudi nositi. U ostalom svaki samostalni stanovnik Zagreba na kojega poštenju nikaka se ljaga ne nalazi, poziva se, da pristupi k toj četi. U dućanu g. Pavla Haca sedi odbor, komu se svaki koj k toj četi pristupiti želi, prijaviti ima. Stanovnici Zagreba! Mi živimo u dobi gibanja i prevrata. Ozbiljna i težka je naše zadaća, ali ako je srećno riješimo, postić ćemo nezavidivu sreću i najkasnije potomstvo blagosivljat će našu uspomenu. Žrtvujmo utemeljenju obće sreće nekoliko časova naslade i lasti, i pokažimo svètu, da smo i Mi Horvati onih velikih stečevinah, koje je glavni grad Austrije najplemenitijom svojom krvlju svojkolikoj monarkiji pripravio, vriedni i pripravni za slobodu i domovinu sve i sva žertvovati. Zato, braćo, sakupljajmo se oko svetog barjaka Narodna straže, koja si je učinila zadaćom bditi za slobodu, narodnost i sigurnost naše horvatske domovine«.

Iz ovog se proglasa naročito razabira postojanje nove, narodne, zastave, crvenebijele-plave. Trikolore do 1848. nije bilo ni u Hrvata, ni u Srba. Ilirizam je podigao trobojnicu na stepen državnog emblema. Hrvatska (uža) imala je bijelo-crveni stijeg, a tzv. Slavonija bijelo-modri. Uzeta je nova zastava još u ožujku i s njom je išla deputacija u Beč, a u provinciji se javila već početkom travnja (u Požegi n. pr. 1. IV.), a od 11. travnja počele su se vijati u Zagrebu hrvatske trobojne zastave i na službenim zgradama. »Sama Gajeva supruga (rođ. Krizmanić!) nije žalila ni truda, ni troška, te je kupila veliku množinu bojadisane tkanine iz koje je onda pravila narodne barjake, te ih dijelila u narod besplatno. Djaci su izvjesili pet velikih zastava na gimnaziji i akademiji. I na grčko-istočnoj t. j. istočno-pravoslavnoj crkvi vijao se je 14. travnja hrvatski barjak s napisom: Za Slavjanstvo i Slobodu«.[40]

Poput ostalih uzbibali su se tada i Srbi, ponajviše u Ugarskoj, pa u Hrvatskoj, (a ni Kneževina Srbija nije ostala skrštenih ruku), imaju osim toga i prisne veze s hrvatskim ilircima još otprije. 14. travnja[41] bila je u Sremskim Karlovcima narodna skupština ugarskih i hrvatskih Srba, tražeći svog vojvodu i Vojvodinu i narodni srpski sabor u zajednici s Trojednom kraljevinom na čijem državnom saboru žele imati za podpredsjednika svoga vojvodu. Sam srpski narodni pokret 1848. usko je isprepleten s hrvatskim i posve je razumljivo da ga je i sam baron Kulmer intenzivno pratio i u korespondenciji s Jelačićem i kao veliki župan sremski.

Stoljećima je Hrvatima bio jedan od najakutnijih političkih problema pitanje sjedinjenja onog prastarog kraja matice negdašnje hrvatske države a poznatog pod latentnim antičkim imenom Dalmacije. Dok je postojala Republike Venecija stvar je pod dinastijom Habsburga bila teško izvediva, a i poradi Turske. Svijest o pripadnosti toga dijela hrvatskoj državi živjela je in continuo u naslovu bana i države (na prvom mjestu!), u saborima i u književnosti. U napoleonsko doba i poslije hrvatsko traženje reinkorporacije stalno je ponavljano, Austrija se pak oglušila. I sad, god. 1848., prirodno da je taj problem osvježen, kad je po srijedi bila još i šira, slavjanska, koncepcija, nego što je bila uža, hrvatska, državopravna. No gradovi dalmatinske Hrvatske sa starim romanskim talogom, s novim Talijanima i s hrvatskim degenericima (talijanaši!), na očigled još neostvarene, neujedinjene Italije, rado su bili protuhrvatski potporanj Austrije. Već 12. travnja izjavio se zadarski municipij protiv Jelačića kao bana Dalmacije. Još dok je potkraj ožujka i dalje boravila u Beču velika zagrebačka deputacija Italo-Dalmati su

[40] Dr. V. Deželić, Dr. Ljudevit Gaj. Zagreb 1910. str. 171. — Svijet međutim nije svagdje bio na čistu s poretkom boja. Tako 14. IV. pišu iz Koprivnice: »Nadalje odlučeno... da se do sad upotrebljena farba... proměni za zavezanje zapisnikah sa narodnom bělo-cèrveno-modrom«. Isp. »Novine« 1848. str. 143.

[41] Karakteristično je što istoga dana Franja Bilčević, zakl. pravnik, piše iz Rume Gaju (14. IV. 1848.): »... Jer je Narod ovaj za sajuz sa Horvatskom i Dalmaciom i dragocěnu krv proliti prepravan! Mi smo se svi k Zagrebu okrenuli, i oči naše tamo bacili; — mi lebdimo, i svaki čas izgledamo, hoćemo li što god o obštim stvarima čuti«. Bilčević se javio kao dopisnik »Novina« vidi br. od 25. IV.

započeli raditi protiv sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom; razaslali su okružnice odnosno prepise svog prosvjeda dalmatinskim gradskim općinama. Zadarski municipij upravio je jednu »adresu« austrijskom ministru unutrašnjih poslova. Pillersdorf dvoličan, ishodio je nato Previšnju izjavu, kojom se izražavala Zadru carska naklonost. Sve se to zbivalo iza kako je 6. travnja bila bitka kod Marcarije, a 8. se u Milanu provisorna vlada proširila i u lombardijsko područje (Carlo Alberto prešao Mincio!) i 11. se obratila — Magjarima, koji su iza (toga dana) zaključena primirja strahovali kako će se razviti prilike u Hrvatskoj.[42]

Dakako da je bilo italijanske agitacije u Dalmaciji, osobito iz lombardijsko-venecijanskog kraja. Tamo su nastupali iz zatvora oslobođeni Daniele Manin i Nicolo Tommaseo. Sva je Italija bila u političkom gibanju, a na sjeveru se bio odlučan boj u austrijskim držanjima, mnogo revolte, a i c. kr. vojske je otpalo u Veneciji protiv koje je nastupao Nugent. Manin je stajao na čelu provisorne vlade u Veneciji uz prigovore iz Milana. Za pacifikaciju s austrijske strane u Italiji upotrebljeni su hrvatski graničari (ca. 35.000) na užas vođa hrvatskoga narodnog pokreta, dok su Magjari simpatizirali s akcijom za talijansko ujedinjenje i oslobođenje.

B. Šulek, taj majstorski »uvodničar« i politički doktrinar u Gajevim »Novinama«, a poslije mimo i protiv Gaja, m. o. člancima bavio se i dalmatinskim pitanjem. U br. 29. 1. travnja piše pod naslovom: »Bratjo Dalmatini!« »Pogledajte Němce, pogledajte svoje susědе Taliane, kako svaka ptica svomu jatu leti... I njih je stogodišnja běda opametila...: Valjda će sad mletački lav opet k sebi vabiti i sve dobro obećavati. Nevěrujte mu. Svarnite okom naokolo sebe:

— Tko vam je razorio slavni Zadar, da nije ostao kamen na kamenu? — Mletci.
— Tko je ugrabio blago i sve bogatstvo Dalmacie? — Mletčani.
— Tko je podgrizao životne žile sokolovomu gnjezdu Dubrovniku? — Mletački lav.
— Tko je oteo dalmatinsku targovinu, slavu, slobodu i nezavisnost? — Mletci.

Sve, što ste imali, dadoste Mletcima, svoje gradove, svoje brodove, svoje junake, svoju kèrv — pa kakvu ste dobili nagradu? Nezahvalnost i krivice.

V. Vežić objavio je poslije m. o. u Gajevim »Novinama« od 4. svibnja uvodnik »Dalmatinac Dalmatincima« uz motto: Težko ti je rodu i plemenu, kog se bratja tudje i prezira, a još težje, kad im tudjin vlada!

»Još něki... metju na put tome bratinskom sjedinjenju popovštinu i plemštinu... Neima bratjo (Dalmatini!) već ni u Hěrvatskoj ni gose ni kmeta... Pop je prestao biti spahijom, a postao je kao i kod nas duhovni pastir. Plemić je zadèržao istinabog svoj naslov i svoje izgrinjane stare povelje, ali u ostalom sašao je medju puk, i š njim se sa svim u pravah i dužnosti izjednačio. ... Tu dakle neimamo se ničega bojati. Pak kad smo mi s Hèrvatim jedno bili i jednu kraljevinu Hèrvatsku sačinjavali, p a č e k a d s m o m i i s t i o n i s t a r i H è r v a t i i k a d s e t a k o k o d s v o j e k u ć e t a k o n a z i v a m o, z a š t o d a n e p o č n e m o n a s t a r o m t e m e l j u n o v i ž i v o t, s l o b o d e i p r e p o r o d j e n j a? Zašto da nepostanemo opet, sèrce i duša jednog velikog naroda i velike domovine — kao što smo prie bili? Tako isto, kao Hèrvati, svoje su nam svi jugoslovinski narodi, a za njima i svi Slavjani od našeg kamenog primorja do ledene Kamčatke, koji su svi naša bratja, i ka kojim se mi imademo približati bez razlike věroispovědanja, koliko više možemo. T u d j i nam je talijanski jezik, koi neizlazi iz sèrca našega pa do sèrca i nedopire...«

A kako je momentano bilo u Zagrebu dok je ban izbivao u Beču piše prof. Stj. Iliašević u Beč 10. IV. (tražeći jednu protekciju za svog rođaka u vojsci): »... A šta ću Vam pisat, o novinamah Zagrebačkimah, s v e j e v e r t o g l a v o, i j a i s a m m o r a t ć u n a s k o r o v ě r o v a t, c i r c u l u s e s t q u a d r a t u s. Naša duhovna mladež starje ne sluša, s čim veći paradoxon, s tim joj se bolje dopada i radi skoro što hoće; jedni odoše kući, a drugi po sěmeništu tumaraju, a ja moram klepetati bez uspěha; ako kada, tako sad obistinjava se kod nas glede nauka, tèrla baba lan, da joj projde dan. Jedni viču »Ecce Xtus«, a drugi, nolite credere; sam će Ban, kako dojde, zagonetku rěšit, a

[42] von H e l f e r t, Geschichte der österreichischen Revolution im Zusamenhange mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848.—1849. II. Freiburg i Br. und Wien 1909., p. 71. — Isp. i Šulekov proglas »Bratjo Dalmatini!« i u »Novinama dalm. horv. slavonskim« od 1. travnja (br. 29., XIV.). — I 1790. i prije, kao i 1801., 1807. i poslije sjećali su se hrvatski sabori i nunciji krajeva koje drže Turska i Venecija, a poslije Austrija. 1801. izričito: »... da se Dalmacija kao sastavni dio ovih kraljevina (trojedne!) stavi pod zakonitu bansku vlast. Isp. M a t a s o v i ć, Protunapoleonski austrijski manifest 1813. u hrvatskom prevodu. »Narodna Starina« VII. Zagreb 1928. str. 25.

mi ćemo svi za njim, kud puče, puče; sad moram samo uzdisat za slogom...«[43] Možda je i dobri profesor u dubini duše bio saglasan s onim otporom gg. svećenika i plemića protiv ovog stanja na što su se poslije osvrnule Gajeve »Novine« u 45. br. ovim riječima:

»Tko u ovo kobno doba i pored slobode štampe ne pazi na stvar, nego izvěrće i prevěrće pojedine rěči u novinah, taj će naj pametnie učiniti, ako se novinah sasvim okani i ako ostane kod čisla i Verböczy-a, pa će mirno spavati«.

I u ilirskom, a pogotovo u četrdesetosmaškom narodnom pokretu Hrvata, kolika je god bila homogenost i dobra disciplina redova, svejednako su već zarana bile vidljive dvije struje: konservativna i radikalna. U prvoj grupi naravno da je bio Kulmer, dok se za samog Jelačića to ne bi baš potpuno moglo reći; što više, on je lavirao i kao vođa i valjada zbog toga što nije bio bogataš.

Dok konservativcima isprva nije preostalo drugo nego da se u potaji sami izgrizaju u strahu i neizvjesnosti od pauperizacije žaleći za »gospodstvom« koje je moralo ustuknuti (»krenkali« su se i »giftali«), dotle je mlađi naraštaj inteligencije bezobzirno nastupao, imajući uza se i plemiće i svećenike lagljih mošnji. Ta će se protivnost kasnije još vidljivije zaoštriti i naći odraza i u Kulmerovoj korespondenciji, a ticaće se i socijalnog kao i čisto političkog (ustavnog) programa. Ljudevit (Farkaš) Vukotinović izdao je 15. travnja jednu prigodnu broširu (kod Župana, cěna: 3 kr(ajcera) srebra »Někoja glavna pitanja našeg vrěmena«. U predgovoru se osvrće na učestali preveć brzi tempo života, dok u množini različnih »mněnjah« postoji opasnost udariti krivom stazom a u času kada treba pomoći domovini, te zato patetički poziva na prisegu vjiernost pred »veličanstveni žertvenik domovine naše«. U uvodu pak ističe, da se je »despotizam kao jednim udarcem uništio« pa se je »srušila i naša stara trula te malo vrědna constitutia; ž i v i l a r e f o r m a! to je naš obćeniti uzklik... Što se više kèrpati neda, neka ide s milim Bogom; ustrojimo sve na novo, ne trěba zidati temelj jače i čverštje nego što do sad biaše: na p u k, a ne na a r i s t o c r a t i u. — Sada se toliko govori, toliko politisira, da ljudi gotovo neimaju kad ni jesti, ni spavati. Sve su glave pune, i mnogi nezna, šta da misli, šta da slědi, šta da věruje; čim se više govori, tim se svět većma měša; m a n j e g o v o r i t i, a v i š e r a d i t i, b i t ć e b o l j e. Neće biti suvišno progovoriti u tom sveobćem boju mněnjah něšta malo o stvarih onih, koje su najvećma potrěbite. Tlaka (rabota) prestaje, puk se slobodi približava, i t o j e p è r v i k o r a k o d r e f o r m e! Nadamo se, da će imati poslědicah dobrih, ako se budu za narod brinuli oni, koji su njemu poznati, ako ga budu naučali, ako budu skèrbili, pribavit si njegovu zaufanost (pouzdanje), ako ga budu vodili k boljoj sréći. Drugčie zaista nemamo se nadati dobru; jer ako čověk roba oslobodi iz dugotrajne tmine, valja da i skěrbi za njeg iz početka barem, dok se uputi, da nebude morda zlo činiti budi sebi budi drugomu«. Prvo poglavlje broširice govori o straži narodnoj (National garde) i pritom je pisac primoran da tumači mnogi termin njemačkim jezikom. U književnom oglasu na kraju broširice šta više preporuča se edicija »Vojnički izrazi kod obučavanja i vežbanja narodne straže potrebiti u ilirskom i n ě m a č k o m jeziku za 4 kr. srebra«. Dalje je poglavlje: O proměni političkog stanja našega«. Tu je pisac ukazao na dva velika tabora naročito u Ugarskoj, na konservativce i oposiciu uz koju je pisac. »Nu puštajmo Magjare na polju svojih reformah, m i i m a m o s n a š i m i p o s l a d o v o l j e. Naši interesi kao n a r o d a s l a v j a n s k o g a drugi su od interesah magjarskih, zato se mora sve ono udaljiti, što bi borbu ovih dviuh narodnostih moglo prouzročiti. Odtuda slědi druga glavna reforma: d a s e u a d m i n i s t r a t i v n o m o b z i r u o d U g a r s k e p o s v e o d c ě p i m o. Koi o tom neradi, on nije pravi domorodac, nego je prilizavica magjarska; nehasni to, složenje kakovo i mirenje učiniti na izliku, za koje kratko vrěme opet bi se porodile prepirke i različnost naših teženjah prouzročila bi novi boj... Nu kruna ugarska nek ostane i naša, i mi živo svezani duhom iste slobode sa Magjarima kao pomoćnici njihovi i tako dobri susědi k a o š t o o n i n a m i t r ě b a d a b u d u«. Za to, misli Vukotinović, da je nada sve važno »uvedenje odgovorljivih ministara«, zatim općenskih vijeća, »ravnajuće věće«, okružna sudišta, prizivno sudište. I u ovo izlaganje upliće pisac njemačke termine. Službenici navedenih ureda trebali bi biti birani. »Temelj pako najpravičniji, na kog se pravo izborničko postavljati može, stanoviti broj je žiteljah, nipošto pako stanoviti danak (census) ili dohodki, jer to je početak od aristokracie po novcu, koja je još mnogo gorja od aristokracie po rodu«. Jednaki tereti i jednaka prava. Javnost kod sudovah i sloboda tiska niesu manje važna. »S t a r e f o r m e n e k a s v a k o d b a c i, n e k a z n a n o s t s v o j u j u r i d i č k u s a V e r b ö c i e m z a j e d n o n a k l i n o b ě s i i n e k a s e sada u novo prolětje novim i mladjim napuni duhom; k o n s e r v i r a t i š t o g o d...

[43] Izvornik u arhivu obitelji Brlić u Slavonskom Brodu; pismo nije upućeno A. T. Brliću.

s a d a j e b e z u m n o,... a r i s t o k r a s i r a t i p a k o z l o s è r d n o. Što se ustrojenja našeg hèrvatsko-slavonsko-dalmatinskog ministerija tiče, pozornu činim svu gospodu domorodnu, nebi li možebiti bolje bilo, ugarski ministerium takovim načinom za sada pripoznati da se u njeg postavi jedan ministar od naše strane za vodjenje naših poslovah, i da se za tim svi brinemo Magjare silom napredujućeg slavjanstva tako pobiti, d a k o d p è r v e p r o m ě n e m i n i s t e r i u m u B u d i m u i l i P e š t i n e b u d e v i š e m a g j a r s k i n e g o s l a v j a n s k i. Svakako valja dobro promisliti, jer je to poso od najveće važnosti. Garanciu zato imademo u representacii pučkoj i slobodnoj štampi; sigurno imat ćemo prevagu slavjanskog elementa na saboru ugarskom, ako se samo slavjanski element na Dunavu ukaže onakovim, kako se ukazao na Savi... Nu ovo je samo mněnje, koje nedèržim za neproměnjivo, nego priporučujem ga ozbilnijemu pretresanju«. Iza ove romantičke kombinacije riječ je onda »O narodnosti«: Mi smo pomoćju bečkih ožujačkih danah, 13ga naime, 14ga i 15ga postali zrěli. To je samo izvanrednim načinom bilo moguće, jer se dugotrajnom vrućinom osušena šiba nedade više priviti, već trěba da se slomi. ... Moradosmo probuditi duh narodni (pisac misli za razliku od Francuza, Engleza i Nijemaca, koji ne moradoše pitati: kog smo naroda?), zatim pako duh slobode prave i želju za reformom. Slavjanski puci su jako nesrětni u tom, da ih je udes razdělio na tolike strane. Što se nas tiče Slavjanah na jugu, puno imade granah, koje su po nesrětnom političkom ustrojenju razděljene; nu nepazeć na to, jedan je jezik i jedan glavni značaj, što nam jamči, da ćemo se svi Slavjani na jugu manje više u duhu uzpriateljiti, i ako Bog dade, užje složiti. I to je glavna miso, koju nikad nevalja ostaviti...« Zagovorivši za ono i za buduće vrijeme ime ilirsko, uzima ga kao zajednički naziv nastavlja Vukotinović: »Mi sa svim pravom možemo zahtěvati, da svagdě i u svemu vlada živalj narodni, jer kod nas neima različnosti narodah, m i s m o s v i S l a v j a n i. Zato je glavni uvět našega svakovèrstnoga naprědka podpuno razvijanje narodnosti. Netrěba, da Slavjan vodi razgovore u němačkom ili kom drugom jeziku, koje krivo dèrži za plemenitije ili izobraženije od svoga. Svaki se nek okretje u svom elementu, sloga i ljubav narodah ne stoji u jedinosti ili supremacii jednog jezika, nego u duhu ustavnih slobodah; naš pako jezik netrěba izobraženosti, nego nami trěba, da se ga učimo, i da ono što mislimo i znamo, u našem jeziku pišemo. B l a ž e n o n a j n a r o d, k o i z n a, š t a ć u t i i š t a h o ć e?!« Preletivši partiju »O věri« pisac je produžio izlaganje poglavljem »O slozi domovine naše«: »... Sloboda je procvala u svih krajevih světa, nije se dakle bojati, da će i l i r s t v o, koje mnogi niesu razuměli, odati slobodu. Jedan je sada duh u svoj Europi, jedna želja, koja tamo vodi narode, da si pribavljaju jednake pravice i jednake slobode, svi su ljudi na kip božji stvoreni i dušom nadareni, neka im bude dakle jedna sloboda. Ali oni, koji niesu na dovoljnom stupnju izobraženja, neka slušaju poglavarstva i nek paze na nauke, koje im davaju učeni priatelji naroda... Ja ću sve zašutati, što je stranke razděljivalo, niti ću mèrzost staru probudjivati... Izrodilac, koi nepripoznaje narodnost svoju, koi neljubi jezik svoj, negori ljubavju za domovinu svoju, o n z a i s t a n i j e v r ě d a n, d a ž i v i!...« U poglavlju »Něšto o Granici« razuvjerava autor averziju vojnih krajišnika prema »pauriji« (provincijalu t. j. banskoj Hrvatskoj): »... Graničar kaže: mene car platja... Ali odkuda caru novci, moj Graničare? Znaš li, da ti sebe samoga platjaš; i sav narod platja u kasu carevu, a car platja ižnje vojake svoje... i car nije drugo nego domovine pèrvi sin, koj vojsku dèrži, da brani pravicu svojih gradjanah... Nije ni moguće, da bi Krajina ostala sada pod absolutističkom vladom, gdě se je sav svět krenuo putem ustavne slobode. T a n e i m a v e ć n i t i c a r a u B e č u, k o š t o j e b i o; nego je car konstitucionalnim carom posto, a Hofkriegsrath neće biti bog vojački na zemlji, jer će narodi imati ministerium vojnički, koi će saborom odgovarati o upravljanju vojskah...« U zaključnom pak poglavlju »Nešto o Slavjanstvu« zapravo je Vukotinović iznio svoj politički »credo« (vjeruju): »Bratjo zemljaci! promislite dobro, u kom se nalazimo položaju; u kakovo živemo vrěme. Mi Hèrvati i Slavonci ostaněli smo u gnjezdu našem uživajući kroz mnoga stoletja neprestance slobodu ustavnu; nu sloboda ova nebiaše položena na temelj najpravedniji, zašto se je srušila, ali iz njezinih podèrtinah procvast će (ako Bog dade) nova i bolja sloboda! Sve na okolo nas stanuju jednokèrvna bratja naša slavjanska, kojim je većom stranom falio ustav. Brez dvojmbe, naše je lěpo i plemenito sada zvanje uzdignuti krěpku rěč i pozvati južno Slavjanstvo u kolo naše. Barjak literarni smo podignuli, trěba da i barjak politički razvijemo. Za stalnu našu sréću neobhodno potrěbito je, da se svi Slavjani na jugu, skopčani po srodstvu jezika, i u političkom životu užje svežu. Tako teže sada svi narodi, da ih nerazděljivaju više granice skrojene polag rěkah, bèrdinah i drugih vladaočkih interessah, nego da se slože svi oni, koji jednim govore jezikom; u toj slozi učvèrstit će se najbolje ravnověsje, mir, sréća i blagostanje ne samo Europe nego i cěloga světa... Puci latinski, ko što su osobito Taliani i Francuzi najviše goje sympathie za Slavjane,

jer smo im mi po značaju malo srodniji od Němca, Engleza i Magjara, i mi smo Slavjani južni onaj narod, koi je krěpkoćom svojom i nepokvarenostju opredělјen od sudbine, da zauzme znamenito město u čislu iztočnojužnih děržavah europejskih. Zato interess Talianah i Francuzah zahtěva, da se Slavjanstvo južno učversti, i pod liberalnim barjakom složi. Naše zemlje lěpe su, plodne i bogate, prilične za poljodělstvo i za tèrgovinu... Banat, Bačka, Sèrbia, Slavonia, Bosna, Bugarska, Hěrvatska, Dalmacia sa otocima, Cèrna Gora, Hercegovina, Kranjska, Koruška, Štajerska, kolike su to krasne zemlje, gdě se svuda čuje naša reč?... Pa je li moguće, da te pokrajine ovo nebi upoznale; da leže i u buduće u tmini, ko što su ležale do sad? Nije moguće! Već se ukazuje posvuda duh sloge, duh obće ljubavi, duh onaj blagi, koi će nas uvesti u kolo velikih narodah, da pokažemo i mi jalnim Slavjanstva dušmanom, da Slavjan nije rodjen za robstvo, već da razumie rezati brazde plugom na njivi i znade takodjer ustati mačem u ruci, da slomi verige i osveti se okrutniku svojemu. Izpunivši dužnosti domorodne prama nam i bratji južnoj našoj, pèrvo nam budi obratiti se k sěvernoj bratji našoj, k onoj bratji ubogoj, koju tyranisam Magjarah ugnjetava, kojoj bratji Magjari su uzeli pod izlikom slobode: narodnost, blago ono sveto, bez kojega čověk prestaje biti čověk slobodnog duha i čistog serdca... Više miliunah Slovakah živi u Ugarskoj, nije to mala samo šaka ljudih, već je to cěli narod jedan, koj od věka sědi u gori tatranskoj, kano pravi nekadašnji gospodar Panonie... Pak tko će pošten uzkratiti, da nebude svakomu svoje, Magjarismu oholomu neka se nitko neklanja; nije to istina, da u jedinosti jezika stoji sréća naroda... Svakomu nek bude svoj jezik, i nijedan narod nad drugim nek neima pèrvenstva. Zato se Magjari nek povuku u granice pravednog okruga, i neka ne napastuju Slavjane, jer će morati Slavjani njim povratiti ono, što su sagrěšili proti njima. Tu neima nikakovih više komplanaciah... aut caesar aut nihil!...« U zaključku brošire dodirnuo se Vukotinović još i Čeha, Poljaka i Rusa naglasivši značajno: »....Pak će pomoći Němac Němca, niti nedvojmo... A zašto se nebi i mi malo pozvali na bratju sěvernu... Bojite se knute ruske?...« sve u uvjerenju, da će sav strah pred Rusijom iščeznuti, kad ruski narod dade Poljacima, što pravda zahtijeva. »Vlada se može proměniti, ali narod je neumèrli« posljednje su riječi ovog tiskopisa.[44]

Manje konkretno-političkog značaja bila je brošira pod naslovom »Sanja Stěpana Cara, nočju medju 20. i 21. ožujka 1848 snivana« (U Varaždinu uz slobodu tiska tiskano kod Platzera).[45] Pored Hrvata i Srba nastalo je gibanje i kod Slovenaca, koji su se iza

[44] Tako Vukotinović, ali već 1854. Austrija je primorala Jelačića da »supotpiše« (naravno njemački pisani) spis c. kr. ministra pravosuđa protiv Vukotinovića: »... Nu jer se vidi iz sadržaja Ljudevitom Vukotinovićem god. 1848. izdanoga tiskopisa: »Nekoja glavna pitanja« te iz njegova članka u Slavenskom Jugu od 29. studenoga 1848. br. 50. pod naslovom: »Jug slavenski južnim Slavenom«, da je Vukotinović slavitelj panslavizma i da otvoreno i javno propovieda mržnju proti niemstvu ter nazivlje carsku vojsku kao sliepo, bezsviestno orudje u ruci vlade, a na hrvatske krajišnike vojnike upravlja razdražujuće rieči i nedostojne izraze, te upravo razjaruje narodnostnu mržnju i napokon još slavenska plemena pozivlje, neka ustanu na samoobranu, pa jer se on takova osjećanja i mnijenja nije okanio još ni god. 1851., kadno je već bio upravitelj privremene križevačke sedrije, što je jasno dokazao odporom svojim tadašnjemu vrhovnomu zemaljskomu sudu glede uredovnoga njemačkoga jezika u dopisivanju sa oblastmi ostalih krunovina, radi česa je odpisom ministarstva za pravosudje od 10. studenoga 1851. br. 14.459 već i strogo ukoren bio: ne može se od Ljudevita Vukotinovića očekivati, da bi on iskreno podupirao vladu u provadjanju odredaba njezinih, koje smjeraju na neslomivo provedenje načela jedinstvenoga pravosuđa, a po tom mu se nemože ni pokloniti pouzdanje, koje ova vlada u svoje organe imati mora; zato je ministarstvo za pravosudje odlučilo, da Ljudevita Vukotinovića medju nove organe pravosudne uprave u Hrvatskoj i Slavonii primiti neće«. — Isp. i veoma važne priloge koje je u »Obzoru« 1932. br. 292. i dalje priopćio A. Makanec, Borba protiv njemačkoga jezika u Hrvatskoj. Neobjavljeni dokumenti iz g. 1850.

[45] To je jedan panegyrik četerdesetosmaškoj ideji slobode pun vizionarnosti i bombastičnosti. Autor snijeva domovinu uzbuđenu zborovima, odaslanstva zaslužnih muževa idu u Beč, majka Slava »sada u suzah radosti plivajuća perviput poslije nebrojenih viekovah gleda slobodne, ljubopitno očekujuća: šta ćedu za nju učiniti sada, kada su slobodni, kriepki, i jači muževi postali? Vidim kako dobrotivni vladalac viernu dječicu svoju slavjansku okolo svoga zlatnoga prestolja sakupljenu blagovoljno sluša, i što traže, dozvoljava, veleći: Ta vi ste to sve jur davna zaslužili prolivanjem kàrvi vaše za moje dobro, i cěle Europe pokoj i mir«. Autor operira junacima Krajine, Provinciala i Dal-

sustezljivosti u doba kulminacije ilirizma zatalasali u tadašnju bujicu slovjenstva, više u bečko i praško žarište nego u zagrebačko. Kad je putovala hrvatska deputacija u Beč trojica su deputiraca bila u seljačkim haljinama: »... sva troica su veliku simpatiu kod štajerskih seljakah za nas probudili... a jedan glas biaše »s Hèrvatskom, u kojoj su svi slobodni«. 5. travnja uslijedio je pozdrav i poziv Sloveniji sa strane Hrvata i Čeha (isp. br. 35. »Novina« 1848.). 16. IV. nastupa u Štajerskom Gradcu društvo Slovenija, slično u Beču (Miklošič, Globočnik). Deviza: Weiss-blau-rot bis in den Tod. U Ljubljani je ovladao njemački terror s njemačkim zastavama. Javila se težnja za »kraljevinom Slovenijom« unutar Austrije. U Gajevim »Novinama« 22. IV. izlazi »Molbenica slovenskih rodoljubah«, a 9. V. dopis iz Celovca u Koruškoj. Negdašnji drugovi Stanka Vraza, koji su ga napustili kao što se odrekoše i ilirstva dr. Muršec, Hočevar, Trstenjak, Matija Majar, Oroslav Caf i dr. postadoše 1848. protagonisti aktivnog političkog slovenstva. Istina, morali su trpjeti i novi njemački liberalizam i njemačko slobodarstvo u svojim krajevima kao dotad reakcionarstvo.[46] Među slovjenskim deputacijama isprva nije bilo Slovenaca. Zato je tajnik bečke »Slovenije« A. Globočnik zajedno s Gajem, Vranicanom, Kukuljevićem, Kušlanom i s Česima upravio pomenuti proglas: »...Prinesite svoje prošnje k veličastnemu prestolu, da se vam tudi od uzvišenega, merodajnega mesta prizna Slovenija; podajte svojim sosedom na Hrvatskem, Slavonskem in Dalmatinskem bratovsko roko in spoznajte je za tiste, kterim se imate posebno obrniti; ž njimi sjedinjeni dosežete svoj visoki namen! Ne pozabite na vse oživljajačo vzajemnost svojimi brati okrog Vltave, Visle in Tatre!« Oko 12. aprila zaputila se međutim i jedna slovenska deputacija u Beč.[47]

Iza poduljeg bavljenja u Beču ban Jelačić vratio se u Zagreb 18. travnja. Gajeve se »Novine« (br. 36.) dakako osvrnuše na taj povratak posebnim glosama: »...Da, da, kad pogibel prěti i rat běsni, onda hajde, hrabri junaci Hèrvati, ajde věrni narode! Nu kad Hèrvat podnese svoje gorke tužbe i čedne želje — onda sladke rěči pune meda, pune obećanja — čekaj malo, čekaj, ili — to nisu želje naroda nego pojedinih ljudih. To je sva naknada za věkovitu věrnost! Ta i čemu nagrade? I tako se svako dělo samo nagradjuje: može li biti većje nagrade na světu nego iti pèrvi u boj? Tako misli o sebi zabrinuti Hèrvat — nu danas mu se lice razvedri, oblaci mu se razperše, s mèrkoga čela i oko mu divnom vatrom sěva, jer nam dodje u Zagreb onaj, od koga spasenje naše visi — naš preuzv. g. ban baron Josip Jelačić... Kao blage zrake jutarnjeg sunca razpline se ova věst po našem Zagrebu i ugrija hladna sèrca, sve se požuri, da u naglosti što sjajnii doček pripravi glavi trojedne kraljevine. Gospoje razviju na prozorih trobojne barjake (zastave), a mužke glave, po imenu narodni stražari, stave se u dva reda po svih ulicah, kroz koje bi imao preuzv. g. ban proći. Někoji odlični otidju mu u narodnoj oděći na konjih na susrět, a někoji u kočiah. Okolo 7 satih u večer puče mužar na znamenje, da se željno izgledani gost približava. Sve je poletilo na ulicu, da pozdravi onoga, kojega je od davna u sèrcu štovao. Nemoj zahtěvati, rodoljubivi čitatelju, da ti potanko opišemo ovo veselje, koje se samo ćutiti može: nije ovdě bilo kakvoga umětnoga oduševljenja, nu stavi ruku na sèrce, ono će ti kazati, kolika se je radost svakom Zagrebčanu iz očiuh kresila, kad je ugledao mili obraz našega junaka nad junaka, kako ga je svět mahanjem maramah (rubacah) i klikovanjem pozdravljao, kako ga je zaokupio, kao děca davno izgledanog otca, i kako je on ljubko odzdravljao. Došav pred děržavnu kuću, pod kojom je bila naměštjena jedna četa narodne straže, sidje s kolah, pregledne narodnu stražu, te zahvali se (dakako u narodnom jeziku) na ovom sèrdačnom dočeku kratkim nu krěpkim govorom, koi je nazočne tako uzhitio, da su ga od veselja u vis digli uz gromovito radostno klikovanje občinstva (koje biaše Markovu piacu zastèrlo). U to se i mrak uhvati, nu hiljade svěćah, koje su sinule na prozorih, otěraše ga i povratiše běli danak. Preuzv. g. ban da zadovolji narodu, koi se njegova mila lica nemogaše nagledati, odveze

macije, nabraja mjesta, sniva organizovanje narodne vojske i biranje saborskih zastupnika. Ganuću nikad kraj u svem narodu, slijedi pobožnost zahvalnosti za dobro kralja, koji je sve to milostivo dopustio. »Misu pieva u našem jeziku duhovni pastier, kako se od davna tamo (u crkvi!) pievala nije, nu kako se sve do danas pieva u biskupiji Senjskoj, i eparhiam bratje naše iztočnog vieroizpoviedanja. Zastupnici vijećaju o sretnoj budućnosti. »Svi sbore u milom maternjem jeziku, jedan od drugoga krasnie, a svi mudro i vatreno za dobro naroda i domovine. Tu se pročita kraljevsko potvardjenje našega jezika na dostoinstvu diplomatičkomu«. Tako i slično snivajući probudi se autor, a to varaždinski građani hrle u svoju vijećnicu i tu je i pisac saznao za slobodu tiska i zato odnese potom ovo pismo tiskaru »da ga pritisne, da ga čitati može, koi je znati željan, što mi se je snilo«.

[46] Isp. dr. M. Prelog, Slavenska renesansa 1780.—1848. Zagreb 1924. str. 156.

[47] Ibidem p. 222.

se u otvorenoj kočii po razsvětljenom gradu, pratjen radostnim pěvanjem uzhitjene mladeži, koja mu je htěla konje izpreći, što medjutim preuzv. g. ban nikako ne dopusti. Tako ga odprate kući, pošto bi još pod prozorom više narodnih pěsamah izpěvali; nu svět je vervio, pěvajuć po ulicah do kasno doba noći, ta tko bi mislio na spavanje, kad mu sèrce hoće radostju da prekipi«.

Vrativši se ban Jelačić kući iz Beča u prvo doba svoga vladanja odmah se svom silom opire svim nastojanjima magjarskog ministarstva i zabrani 19. travnja svima vlastima da bilo od koga primaju naloge izim od njega, a u svom proglasu od toga istog dana ističe da se odnos s Magjarima ima na novo urediti na principu ravnopravnosti, a s magjarskim ministarstvom prekida veze. Međutim, magjarski agenti rovarili su u hrvatskim krajevima, a na to je Jelačić proglasio 27. travnja prijeki sud i konačno proglasio dokidanje kmetstva.[48] Posebnim glasom on je tu odluku proglasio, ističući, da je zakon o ukidanju seljačkog nevoljništva stvoren doduše već na zajedničkom ugarsko-hrvatskom saboru, ali privolom i hrvatskih zastupnika, pa veže i Hrvatsku, u kojoj je to napokon učinila i zagrebačka županija još 25. ožujka. Isto tako energično obračunao je Jelačić s domaćim »magjaronima«, koji su još imali u rukama zagrebačku županiju, gdje se činovnici opirahu banskim naredbama. U Zagrebu je osnovao »bansko vijeće« kao vrhovnu upravnu vlast, koja je zbacila magjaronske činovnike iz županije i postavila na njihova mjesta nove činovnike iz redova pristaša narodne stranke. Županijska skupština zagrebačka odobrila je ovu promjenu 9. svibnja, a za njom se povedoše i ostale naročito slavonske županije. Hrvatski pak jezik kao službeni uvela je zagrebačka županija isto 9. svibnja, virovitička još 4., sremska 6., a požeška 29., itd. Isto su u to doba po ostaloj zemlji uvedene narodne straže, kao u Zagrebu, u koliko već nijesu postojale. Hrvatska je u mnogo čemu poprimala oblike jedne liberalne evropske države. Tako na pr. bi »strogo zabranjeno poštarskim činovnikom o t v a r a t i p i s m a. Do sada je bio za tu svèrhu u Beču tako zvani c è r n i k a b i n e t. Od sada morat će uvěk poštar odgovarati, ako bi se koje pismo otvorilo«... »Radost ova sve je skoro zaněla, kad još sl. narodna skupština na predlog g. pèrvog podžupana u k i n u t j e b a t i n a h kod drugih osim varmedjskog suda, zatim ukinutje ordinariah odredi«. (Iz Požege 2. IV. 1848. »Novine« str. 129.)...

Ilirstvo je sad oživjelo u političkom hrvatstvu i sve je manje regionalnih akcenata te je uspješno provođen amalgam hrvatskog pokrajinstva sa osnove tuđinskoga »historizma«, kojemu je stalo bilo da se provincializam i kampanilizam što bolje očuva. Inteligencija je prednjačila, a tek od kmetstva oslobođeni seljaci bili su negdje sumnjičavi, a negdje su radosno hitali u Zagreb. Po gradovima su stalno tražene upute o »narodnoj nošnji« i o redu boja u trobojci (»Novine« 1848. str. 167.)...

Professor Bogoslovja Mato Topalović javlja iz Djakova Gaju 19. travnja: »...Dalje gledajte za boga da Krajina bude pozvana (u hrvatski sabor!), pa generali i pukovnici neka sěde medju velikašima našima pokraj njih od svakog puka po stanoviti broj poklisarah medju poklisari ostalih jurisdikciah. Ne manje i slobodne vojničke občine po Kraini kao i Zemun, Karlovci, Varadin, Brod, Petrinja itd. — Što je naš Ban (Živio!) skupa posto zapovědnik kom. gornje Kraine nemožemo se dosta naveselit, kam sréće da je skupa i doljnih naših stranah. Z a b o g a n e b i l' s e m o g l o u č i n i t d a n a š a K r a i n a n e i z l a z i i z D o m o v i n e? Z l o i n a o p a k o a k o o n i o d u u T a l i a n s k u, n a m a i z p r ě k o S a v e i i z p r ě k o D r a v e p o g i b e l p r ě t i. — U Srěmu čujem i kojekuda uredjuje narodna straža, al ovd u virovitičkoj županiji osim Oseka nigdi ništa ne biva. Svakako bi koristno, pače potrěbom bilo, da naš preuzvišeni ban još prie svog uvoda poprojde. Kako bi bilo, kad bi se odmah po ovom svečanom uvodu m o ž e b i t a m u O s i k c ě l n a š s a b o r p r e m ě s t i o, d a b i t a k o n a š a g l a v a o v d b l i ž j e b i l a, g d i j e p o g i b e l v e ć a. Kad bi bar iz Beča iduć udario dol do Zemuna, pa onda okrenuo u Mitrovicu, Vinkovce, Vukovar, Oseк, Djakovo, Požegu itd. Kako znate mudrije opravite. Nemam kad više. Ovo samo za Vas i ostale članove Narodnog našeg odbora. Bog Vas vodio! Nedopada mi se, što se u Novinah odviše na Švabe osobito u Kraini viče, bit će to pogibelno. Mi moramo Krainu još zasad ostavit, kako je. Tamo je svět onom sistemu naviko. To samo kad bi se moglo izposlovati, da prestane robota oratialna, il da se oglasi bar, da ju, tko hoće, po ovo il po ono odkupit može, inače nek stoji, dok si neosiguramo bitje. Mnogi se boje tamo izgubit službe, pa će bit protivni. Věrujte mi, da dobro mislim, ja bo poznam taj svět. Pa nemojte Vi mislit, da bi tamo taj system našoj stvari narodnoj škodio. Ja poznam više Němacah rodom, nego

[48] Isp. Aleksije J e l a č i ć, Seljački pokret u Hrvatskoj i Slavoniji godine 1848.—9. i ukidanje kmetske zavisnosti seljaka. Zagreb 1925. — I s t i, Narodne tegobe i želje u banskoj Hrvatskoj. »Narodna Starina« VII. Zagreb 1928. str. 57.

Našinacah, koji su tělom i dušom za naše. Dosta indi, ako se izjavi, da službe nijedan dobit ne će, koji ne bi našem jeziku věšt bio«.

Ilirizam je utro put i prečišćavanju političkog »kroatizma« u smislu modernog shvaćanja narodnosti. Smetnjom nije u to bio samo »dalmatinizam« nego i »slavonstvo«. Stariji naraštaj u Slavoniji (provincialnoj), kao i u Granici, još je običavao govoriti i o »miloj bratji Hèrvatima«. Takvo starovremensko nastrojenje zasnivalo se, uostalom, i na dijalektskoj razlici i na preživjeloj državopravnoj tradiciji o negdašnjoj »kraljevini Slavoniji«, koje je, međutim, nestalo još dolaskom Turaka i Habsburgovaca, pa je upravo Jelačićeva zasluga, da se to »slavonstvo« 1848. snažno gubi. Ali banovi pronicljivi savjetnici umjeli su računati s osjetljivošću dovoljno nepreporođenih starijih generacija. 28. IV. 1848. A. Vranicany Gaju: »Brate! S kem više čitam Banovu proklamaciu, s tem više uvidjam, da je zaista falinga velika (kako je jučer Užarević kazao) da na čelu iste B a n n e d a j e p o z d r a v i n a r o d u S l a v o n s k o m e. T i z n a š p a k o d o b r o, k a k o o v i l j u d i, m a l o d v o j l i v i, t u f a l i n g u z a u v r e d u i p r e z i r a n j e u z e l i b u d u. Ja mislim, da ti to popravit možeš, jerbo je stvar vele važna. Tiskaj 100 (!) komada drugih proklamacia, pošli je odma po Slavoniji i javi u listu ljudem, da je po falingi tiska j e d n a v a ž n a r ě č izpuščena. Ovu rěč ti dodajem ja u prikloplenom listu. Ti bolje ćeš uviditi, jeli pravo imam«.

No da je Vraniczany ponešto bio i skeptik može se vidjeti iz činjenice, da se u Požegi na pr. na varmegjinskim kućama već 1. i 2. travnja razvijaju hrvatske narodne trobojne zastave, jedan i te kako vidljiv odstup od »historizma« i »slavonstva«, a u 3. točci zaključaka županijske skupštine svima je preporučena narodna nošnja u javnim skupštinama, dakle ilirska surka i kapa.

U duhu dugo gajene ilirske pretpostavke da su svi Slovjeni vezani interesima svoje rase nije te kobne 1848. bilo brige samo za sopstvene interese već su i ostala slovjenska stradanja nailazila na hrvatsku sućut, pogotovo, ako je to odgovaralo i strategijskim interesima borbe protiv Magjara. U obzir su dolazili u prvom redu Slovaci, taj od Magjara najugnjetavaniji slovjenski narod. I upravo u Požegi također primjerom može poslužiti slučaj Slovaka Hodže i Kralja za koje se Požežani zauzeše iz Požege kod kralja:

Njiovo Cesarsko-Kraljevsko Veličanstvo!
Gospodine Gospodine Najdobrostivii!!

Začuli jesmo, da bratja naša slavjanska Hodža i Kralj u gornjoj Ugarskoj, naimence Liptovskoj gradomedji, zbog narodnog jezika svoga upotrebljavanja i uvedenja u javne poslove iztraživanja kroz poglavarstvo ondašnje u tamnicu metnuti jesu, koji čin buduči da ne samo slobodom, poleg koje svaki narod iziskivati more, da se njegov jezik materinski u javnih poslovah obavljanje uvede, se neslaže, nego takodjer i pravo narodah slavjanskih uvredljivo i narodnost pogaziva; zato Vaše Veličanstvo, kao izvor olakšanja sviuh naših tegobah i uslišanja pravednih prošnjah, najponiznie molimo, da bi uredbu poleg dotičnog poglavarstva oslobodjenja gori naimenovatih za narodnostjom hleptečih Slavjanah učiniti, i tako pravednu našu molbu uslišati, i uvredjenje, narodu slavjanskom učinito, s ovim činom kazniti najmilostivie dostojalo.

U ostalom Vašeg Veličanstva Najvišoj Milosti preporučujući se s podajničkom uniženostju ostajemo.

Vašeg Veličanstva
najponiznii podajnici
Skupština gradomedje od Požege.

Dano u Požegi dana 26 travnja 1848 u Požegi deržanog velikog spravišta.

Ovu predstavku pomogoše Koprivnica i Bakar, a i županije zagrebačka i varaždinska. S tim u vezi je i ovaj memorandum:

Posvečeno Vaše Veličanstvo!

Gorke nam zavdalo je, kada čuti moradosmo: da zakonita bratja naša Magjari sa slovinskim pukom, osobito pako miroljubivim Slovacima tako okrutno postupaju, nekoje medju njih, kako to isto s rodoljubivimi Slovacima Hodža i Kraljem učinili jesu, poradi toga, što svoju jednokàrvnu bratju iz gluposti izbaviti, njim svoju narodnost i jezik obraniti namieravaju, u tamnice bacaju, i tako, što za svoju svetinju najveću, kako jest narodnost, smatraju, to drugim narodom za grehotu deržiju.

Onda još ovaj dodatak:

N e z a k o n i t o i p r o t i n a r a v n o p o s t u p a n j e ovo protivno je do istine prirodjenomu pravu, po kojem s v a k i pojedini č o v ě k, i s v a k i n a r o d ukupno zahtěvati i nastojati može, dapače i mora, da jezik njegov materinski, kakono najpotrěbitiji značaj bitja svoga, na višji izobraženosti stupanj podigne, i u obavljanje javnih poslovah uvede; p r o t i v n o j e t a k o d j e r d u h u s a d a š n j i h v r ě m e n a h, jerbo svi narodi gibaju se i děluju za občuvati jezik i narodnost svoju od sva-

koga tudjega napadanja: koncem protivno je istomu ugarskoga naroda načelu, po kojem on brani slobodu i jednakost sviuh žiteljah ugarske zemlje.[49]

Poziv za Bansko vijeće, koje je sazvao Jelačić, ovako je glasio: Gospodine! Za imati podporu u dobrom i mudrom savjetu vrlih i domorodnih muževah u poslu upravljanja naše domovine, utvrđenja mira i poretka i pripravljanja životnih pitanja, tičućih se kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i potrebnih o tom osnovah za nastajući naš sabor — nakanio sam sposobne, iskusne i mudre muževe naše trojedne domovine oko sebe kao bansko vijeće sakupiti. Budući da ste vi u našoj domovini poznat kao muž vrstan, sposoban i mudar, koj se zajedno i velikom u svoje braće i sudržavljanah popularnošću i povjerenjem odlikuje, zato vas s ovim u to bansko vijeće izabirem i ujedno pozivljem, da čim prije, najdalje pako do 8. svibnja o. g. ovamo u Zagreb dođete, te se kod mene najavite. Primite iskreni pozdrav moj! U Z., 27. travnja 1848: Jelačić Ban.[50]

Drugi jedan odjek samostalnog Jelačićevog djelovanja vidi se i u zapisniku gradskog vijeća u Požegi 28. IV.: »Uslid milostivog reskripta njegove preuzvišenosti g. barona Josipa Jelačića kraljevine Hervatske, Slavonije i Dalmacije bana pod danom 25. travnja t. g. br. 10. izdatoga, po kojem gradu ovome navišćuje, da je Njeg. Vel. naš kralj blagoizvolio njegovu preuzvišenost banom trojedne kraljevine naše, svojim tajnim savitnikom, feldmaršal-lajtnantom i zapovidajućim generalom u Hervatskoj naimenovati — njegova preuzvišenost poglavarstvu grada ovoga pod najoštrijim odgovorom nalaže, da od nikuda i nikoga službene naloge primiti ne usudi se, već u svemu i svačemu na njegovu preuzvišenost obratiti imade se. Kakova radost, koliko veselje gradjanstvo ovdašnjeg jest ushitilo i okripilo, dočim je uvidilo, da Njeg. Veličanstvo čin svoj u suglasnoj volji i pravoj naroda želji osnivajuć iz sredine najmuževnijih domovine sinovah njegovu preuzvišenost, podkralja našega, na visoku čest i dostojanstvo ovo uzvisiti blagovolilo jest. O istini i jezgri radosti ove, da se cili narod obsvidoči i grada ovoga privrženost prema njegovoj preuzvišenosti na odlikovanju ovom srdačno čestita i pismeno izjavi preklonita i neugasljiva iskra radosti gradjanstva ovdašnjega. Koja da se svečanije izvrše, jednodušno odredjeno jest, neka se jedan odbor, kojemu na čelu biti ima g. namistni sudac Ivan Martinić, složi, i njegovoj preuzvišenosti pismenu čestitnicu dok pridao bi — i ustmeno blagu gradjanah ćut odkrije i s ovim iskaže sriću i slavu naroda i žiteljah grada ovoga. Uostalom zapovidi onoj, da se od nikuda i nikoga službeni nalogi ne primaju, nego u svemu i svačemu na nj, preuzv. obratiti se, ima poglavarstvo grada ovoga podpuno zadovoljiti i nju izvršiti. Živahnim »Živio« reskript ovaj bi pozdravljen«.[51]

I ostale hrvatske županije bile su stalno aktivne i u vezi s narodnim pokretom i s banskom vladom. Pošiljane su međusobno i gradskim poglavarstvima poslanice pune oduševljenja. Tako županija varaždinska 2. svibnja; a istoga dana proglas Dalmatincima m. o. i ovo: »... Mi svi žitelji Hrvatske i Slavonije jesmo jednaki pred sudom i svi smo slobodni. Kod nas već neima preimućtva i prvenstva radi rođenja, nema nevoljnika, nema spahija, neima kmeta, već smo svi slobodna braća... Mi nijesmo nikada bili svi pod militarskom zapovjedi, nego samo naša braća na Kordunu, t. j. na medi uzduž carstva turskoga stojeća... a ostala Hrvatska i Slavonija bila je uvjeke pod civilnim upravljanjem i zato su si provincialci od njekada sve poglavare, knezove i starješine birale i biraju ih i sada. Mi naše javne domaće, političke i sudbene poslove vodimo u našem jeziku. Kao slobodni ljudi imamo slobodu govora, pisanja i štampanja. Uvadamo svikud narodnu stražu iliti nacionalnu gardu. Mi ne poznajemo karte bulate, niesmo je nikad imali, niti je nećemo imati. Kod nas nema zlovoljnih žbira. A duvan je slobodno sijati i s njime trgovati i služiti se, kako je kome drago. Ovo imamo već sada, a u napred želimo i zahtjevamo: Slobodu trgovine u obće, osiguranje trgovine pomorske i da budu štovali naš narodni barjak to jest stieg svi narodi na svih morih, kao što štuju barjake inijeh slobodnijeh naroda. A što se od tuda i samo razumieva

[49] Cit. D. Rapant, Slovenské povstanie roku 1848—49. I, 2 p. 131. etc. (Spisi Historického odboru Matice Slovenskej (v Turčianskom Sv. Martine). — A. T. Brlić je u svom dnevniku zabilježio, kako je Jelačić za svog boravka u Beču u prvoj polovini travnja primio jake slovjenofilske injekcije: »(Slovak) Štur banu (Jelačiću) reče, da je sva nada u njemu svih Slavjanah i da ako se ne lati nas, krv naša i nesreća na njegovu dušu. Ban stisnu ruku, da će sve učinit«.

[50] Primjerak br. 16. — 1848. Svetozaru Kuševiću, cit. J. Kempf, Iz prošlosti Požege i požeške županije. Bilješke po vrelima iz domaćih arhiva. Požega 1926. str. 194. — Titulacija i stil pisma odaje novo, demokratsko razdoblje.

[51] J. Kempf, Iz prošlosti Požege i požeške županije. Požega 1926. str. 92.

i slobodno uvoženje soli iz Sicilije, Napulja i sviju strana svjeta. ... Draga Braćo! Vi sajedinivši se s nama niti ćete trebat od nas, ni mi od Vas da budemo veći ili manji, već ćemo biti svi jednaki u pravicama i dužnostima. Birat ćete si sami svoje poglavare, starješine i sudije ko što si i mi biramo; nestat će potalijančenih impjegata, već ćete imati svoje sinove, kojima ćete sami upravljanje Vaših posala i sudova povjeriti. Opredjeljivat ćete si sami dacije, za koliko ćete uvidljeti da Vam treba; ukinut ćete kartu bulatu, žbire i sve što Vas uništava pa ćete ponova uskrsnuti. Braćo! Vi imate more, a mi plodnu zemlju; Vi maslina, ulja, riba, dobra vina — mi žita, masla, drva i liepe stoke. Vi imate mornare, a mi drva za gradit brodove. Vama treba što mi imamo, a Vi imate što mi trebamo. Razdruženi biasmo slabi, ubogi, nesposobni, sad kad postanemo slobodni, sjedinimo se, pa ćemo biti jaki, bogati i slavni po cijelom svijetu...«[52]

U Beču se 3. i 4. svibnja opet ponoviše izgredi, svjetina je zaposjela kuću ministra-pretsjednika barona Ficquelmonta te ishodila njegovo odreknuće, a 5. svibnja nastupio je kao ministar-predsjednik baron Pillersdorff. Sad je Erzherzogin Sophie bila uvriježena novim događajima. Austrijska vlada, koja je pred dva mjeseca bila jedna od najjačih na svijetu, bila je evo slabić početkom svibnja bez premca u svijetu. Car je »dragim Bečanima« izdao proglas, opominjući ih i odvraćajući ih od strke i nasilja nad tuđim životima i imovinom. No car je u to vrijeme fungirao već kao smiješna figura. Započela je nadvladavati surovost. Teror studenata (dijelom nedoraslih, a dijelom podivljalih s primjesom mnogih delinkventskih elemenata) ishodio je i obustavu regrutacije za studente u tekućoj godini. Oni su tražili i promjenu izbornog censusa i da se car odreče prerogativa u I. komori. Studenti su nastupili kao »isključivi predstavnici naroda«, a to je Pillersdorff odbijao s negodovanjem. Zato su studenti pozvali i nacionalnu gardu da formiraju svoje odbore. Tako je nastao »Zentral-Comité der Nationalgarde, Bürger und Studenten Wiens«. Slijedile su promjene ministara, traženo odalečivanje istaknutih članova Kamarile (naročito Erzherzog Ludwig-a i Grafa Bombelles-a!). Nacionalgardisti htjeli su se domoći i Burga (carskog dvora), da bi tamo vršili službu, pa i pri samoj carevoj osobi. U Beču je život postajao sve nesnosniji, zapažali su se već obrisi anarhije. I štampa je već bila »razularena«, a osjećao se i preveliki uticaj »stranaca«, naročito Magjara i dr. A dok se to tako zbivalo u Beču, »Slovjeni iz Praga« izjavljivali su carstvu svoju lojalnost.

Sad ovdje dalje slijedi i izvjestan niz pisama iz okoline Kulmerove, Jelačićeve i ostalih u hrvatskom narodnom pokretu 1848. mjeseca svibnja a u vezi su s II. pismom Kulmerovim Jelačiću 17. V.

Štovani i cěnjeni naš Gaju!* Evo sam došao s' dogovora s nunciom. Njeg Haulik u pismu na kaptol saobćenom u 41. br. Novinah naših navadja kao u sporazumljenju za onaj list.[53] On od otog lista ništ ne će da zna: on se je samo otvoreno, kao

[52] Zanimivi dokumenti iz god. 1848. i 1850. Priopćio Alfred Makanec. »Obzor« Zagreb 12. X. 1938. br. 232. — Isp. i »Novine« br. 46. — 1848. str. 185.—186.

* Molim da ovaj list nesobćivate svakom, jer nebi želio da se zna šta ja s' Nunciom radim. — (To radi prerano zreli, 22-godišnji klerik Pazmaneuma! Isp. o njemu: Ivana Brlić-Mažuranić, Iz arhiva obitelji Brlić u Brodu na Savi. Zagreb, 1934., naročito str. 27 i d).

[53] Haulik je u to vrijeme kod liberalnih Hrvata ozloglašen, a bilo je i nekog malog glasa iz redova hrvatskih klera efemerno za ukinuće celibata i za uvođenje staroslovjenske službe Božje (upor. ovdje i bilj. 8. t. 30.) »Novine« br. 41. m. o. vele: »... Nu ako sceni (H.), da sve zagrebačko duhovničtvo (izim nekoliko malo) jednako s njime misli, ljuto se vara: naše duhovničtvo dokučilo je duh vrěmena, poznalo je potrěbe cèrkve i naroda, a poznalo je i svoja prava i dužnosti te razlikuje svetinju věre i rěči Božje od sredovečnog obskurantisma. G. biskup veli doduše, da je on o tom uvěren, da 30. zahtěvanje nije po volji hèrvatskomu duhovničtvu, nu to je samo himbenost. Kako on to može reći, kad je i sam vidio mnoge duhovnike, koji su zahtěvanja naroda s narodnim odborom u Beč nosili?... Pa ipak potrěbuje, neka prečastni kaptol javno pred světom rekne, da duhovničtvo hèrvatsko nije znalo za zahtěvanja... Jer valja znati, da zahtěvanja naroda nisu bila gděgod u kutu sačinjena nego u narodnom domu, u javnoj skupštini, u pribitju nebrojenog světa, u pribitju do dvě stotine duhovnikah nižjeg i višeg reda... Što se tiče uvedenja narodnog jezika u cèrkvu, koje je tobož takodjer nepovoljno čuvstvo i gnjev probudilo, samo to napominjemo, da je narodni jezik još prie sto godinah u zagrebačkoj biskupii vladao, nu jezuite znali su ga zaměniti s tudjim latinskim; a i sada služi se njime hèrvatsko duhovničtvo senjske biskupie... Nu nećemo ovdě preoteti posao našemu duhovničtvu, koje o ovih stvarih (o reformah cèrkve — ne věre) pripravlja obširno

pošten čovek po obsvedočenju svom individualnom, prot ukinutju celibata pred Haulikom očitovao: al nisam mogao izlovit iz njeg rěčih, koje bi bile prot činu Haulikovom, buduć je list privatan u kom se, misli on, to može reć: al da se očito što govori o njem, to on Hauliku ni rekao. Ele žao mu je što je on u tu kašu došao jer on s Haulikom nije kao Nuncio t. j. offo govorio za drugo neg da providi Haulik »Ne quid detrimenti RP. Ecclesia« a o pisanju kakog lista nije bio govor. S Fiquelmontom je nuncio govorio, da Haulika jamiu: al eto Fiquelmont juče ode,[54] a s Lebzelterom još nije bio, neg danas ide; medjutim veli, da to sve koristit neće, jer je taka konfusia stvarih kod vlade ovd, da se nezna, kud bi se čovek okrenio, da on još nezna, što će iz tog bit. Ja na to rekoh: »Da mislim, da će Austria izgubiv vosak absolutizma, koji ju je jedini vezat mogao razpasti se mora«. To se tvrdit on neusudjuje reče, al toliko zna, da sad nemože mahom Haulika jamit, neg da će to segurno čim prie bit. Kad ja predstavih, da je pogibelj ostavit crkvu zagrebačku u ovo kobno vreme brez glave, i da u Oseku ukinuće celibata ištu: a Kuković star, bolan, nemoćan, Ožegović od centruma daleko, kad rekoh kako s druge strane taj 30. punkt klerus slavonske crkve podupire, nadalje zarad obrnuća na Papu i delovanja u duhu crkvenom, pak onda radi popularitеta, da bi dobro bilo, da Stroszmayera učine odmah kanonikom i generalnim vikarom zagrebačkim kralj i da on s Haulikom o tom govori. Kad ja ovo izgovorih reče on, da je Haulik hvalio sadanjeg predsědnika konsistorialnog, al da će govorit neka Stroszmayera za administratora s podpunom biskupskom vlasti što prie u Zagreb pošalje. Ja još opazih na to, da Haulik desperat konfuz, ne zna, što bi učinio da se tuži, (što i je predamnom) da disciplina crkvena, koje potreboću vazda, a osobito sad svaki znade, gine, a pomoć nemože, dol nesme. Eto to je ukratko, što smo ond u dulje ja i nuncio govorili s Haulikom, kog je broj 41. novinah baš satarisao, tako, veli da ako mu su još šta sgodi, on će resignirat. Dogovor moj š njim 24. imani sam Vam takodjer objavio. Znam za izvestno, da je od magjarskog ministarstva otišla zapovest, na talijansku armadu, nek mahom vojnici ugarski se vraćaju rad bunah domaćih, osobito slavjanskih, da iz Beča isti vojnici nikakove zapovedi neprimaju; neg take zapovědi natrag imadu poslat. Iz Galicie i Moravske se je vratilo vojske ugarske doma. Slovaci su pripravni udarati samo mi počnimo. Molim Vas da naslov Ilirie, Iliri, za jedno vreme ispustite jošt. Srblji ga rad neglede. Netreba se sad sa slogom igrat. Slabije braće radi moramo popuštat nešto. Molim Vas lepo, da mi više exmplarah banovih proglasah, ako su tiskani obaška pošaljete. Slavjani ovdašnji Šafařik, Lubomirski, Miklošić želili bi imati. Jučer na večer se je skupila četa narodna straža i 12 topovah je u pripravi bilo, ako bi se što sgodilo, da mir se učini. Htěli su carici materi i Ljudevitu nadvojvodi mačju dreku činit. Razuzdanost u Beču raste. Mi ćemo

---

dělo, koje će još prie našega sabora izaći, da se uzmože na našem saboru popraviti, što na sabor naš spada«.

Poslije toga u 46. br. ističe uredništvo, da su »zahtěvanja« t. 30. uznemirila bečkog papinskog nuncija, kao i biskupa Haulika, koji je boravio u Beču te da piše cirkular svom kaptolu u Hrvatsku u kojem »ljuto cvili radi slobode štampe i novog stanja stvarih«. — O pokretu rkt. svećenstva 1848., o koroni stubičkog okružja, o Pavlu Stoosu, novinskim člancima i broširama izvjesnog broja izdana na josefinsku i na francusku liberalnog svećenstva, pa o odjecima slobodnih mislilaca XIX. stoljeća, Straussova »Das Leben Jesu kritisch bearbeitet« vid. Vl. Dukat, Život i književni rad Ivana Krizmanića (Rad Jugoslavenske akademije 191. Zagreb 1912. str. 27. i d) — Haulik je bio konsekventno odan carstvu, no protiv Magjara istupio je u prilog Hrvatske. Tako ističe britanska diplomatska korespondencija (isp. »Starine« XXXVI., 259) o biskupovu držanju u ugarsko-hrvatskom saboru početkom 1848.: »... Haulik, zagrebački biskup, koji je govorio poslije (biskupa Lonovisca) braneći hrvatsku narodnost, bio je tako isto često prekidan psikanjem i drugim znacima javnog negodovanja«.

Kakav je Haulik bio još g. 1851. isp. Matasović, Stari i starinarski Zagreb, »Narodna Starina« I. Zagreb 1922. str. 12—13. — O H. je napisao monografiju dr. V. Deželić, Kardinal Haulik nadbiskup zagrebački 1788.—1869. Zagreb, 1929. Isp. u »Narodnoj Starini« IX. 333.

[54] Austrijski ministri-predsjednici mijenjali su se tada ovako: 1) Franz Anton Graf Kolowrat od 21. III. do 2. IX. 1848. — 2 Karl Ludwig Graf Ficquelmont od 2. IV. do 4. V. — 3) Franz Freiherr von Pillersdorff od 4. V. do 18. VII. — 4) Mandator krune Anton Freiherr von Doblhof od 18. VII. a onda u stvari predsjednik Johann Philipp Freiherr von Wessenberg-Ampringen pa do 21. XI. i 5) Felix Fürst Schwarzenberg od 21. XI. 1848. do travnja 1852.

morat cělu monarkiu, ako uzhtiemo obnovit. Car danas proglas, koji je u Constitutionelle Donauzeitnug, organu Pillersdorfa, na sve čoške dao prilěpit za mir i red osegurat. Al proletariat se sve sili i krepi. Lubomirski ide danas u Bratislavu. U Galicii izdade mitropolit i slavenske sjedinjene crkve okružni list, kojom na ruku ide samovolji Stadion. Strašna je razjarenost Poljakah. To jih raduje, da puk nešto malo se ipak sad ope približuje plemstvu osobito u nekih okružjih. Ištu ovd još te ištu: ako ništ ne dobiju, ovd će učinit demonstraciu, pa idu kući te će nešto učinit po čem il oni il Austria propasti mora. Prekjuče sam Vam pisao za Ivčevića: il ako morda list niste dobili, zato i ope pišem, da su š njim u sporazumljenje stupite. Ima čovek popularnosti, a želi i praha i olova, kud će bolje. Molim indi, da mu praha i olova priskrbite. Onaj članak njegov, kog je prie 20 dana još u novine poslo, dobro bi bilo, da metnete unutra. Tuži se na neuredno dobivanje novinah. Magjarim su puna usta tog, da vole umrti: neg gospodstvo u Ugarskoj Slavenim ustupit il usporedit se s ovima. Dakle ravnajte se po tom. Iz Slavonie pišu, da ban samo nebude kukavica Redakcie sve, osim Constitutionelle Donauztg., su prot nami. Štur je u Pragu za pomirit se s Česima. Bar vésti iz Torontala i od Srbah zemunskih javljaju da se srde ondašnji Srblji, da proklamaciah od Hrvatah nedobivaju. List je prie 2 danah u Zemunu pisan. Samo okupirajte Generalkomandu slavonsku! S Bogom: Uzbuna je svud velika. Upotrebimo ju. Vaš oddani Vam iskreni Brlić. (Žig pošte: Wien 5. V. 1848.).

Dragutin Galac, Gajev pomoćnik, piše Andriji T. Brliću iz Zagreba u Beč 6. V. 1848.:[55] »Dragi prijatelj! Vaša pisma su nam od veće važnosti nego da vas nebi oprositi morali da Vašu bezprimernu marljivost u dopisivanju nadalje nastavite. Što od nas na svaki list odgovora ne dobiste nemojte zamieriti, jer s jedne strane nebiva ništa takova što bi od važnosti tolike bilo, da Vam pišemo, a s druge strane upravo to što se tako malo radi, čini, da se stiditi moramo, o našoj nemarnosti i o našem nehajstvu javni pismeni dokaz dati. — Nu ovom kao nehajstvu nismo mi krivi, nego trule klade, koje svojimi starobičnimi saviesti uljuljavaju našu glavu tako, da se čini, kao da po osnovi rade kako bi nas u magjarsku torbu spravili. Ovdě svuda dobivamo glase, kako se Magjari spremaju, kako kanone liju, kako gardu sklapaju i vježbaju, kako se ministerij dan na dan sve bolje učvarstjuje itd. — A mi polag tolikieh silah, koje imamo, puštamo da su ove sile raztepene bez svake koncentracie. Nemislim ovdie na onu vojsku, koja je u Italiji, jer imamo još kod kuće odviše većih silah, nego što bi nam ih triebalo za oslobodjenje ciele monarkie; ali — prokleti Verböcianci i legaliste, polag kojih će pasti kralj i pasti monarkia, a mi postati tudji robovi...[56]

Šta radi grof Albert Nugent[57] zašto on siedi u Beču — interesuje se kod Brlića D. Galac 6. V. 1848. — Šta neuvidja svoje važnosti za našu domovinu? Sada valja da se svaki rodoljub k svom domu povuče — tim više takovi znameniti ljudi, kojih ime samo svojim dobrim glasom mnogo koristiti može...«

»Što radi naš Ožegović[58] — pita iz Zagreba Galac Brlića u istom listu. — Ako Vam je moguće otidjite čim prie k njemu, pak mu kažite neka dodje kući. Njemu su

---

[55] »Proletje je iznenada natrag udarilo. Sinoć je silni sněg zapao i pokriva těmena naših gorah. Takva šta nismo od davno doživili. To nesluti na dobro«. (»Novine« 6. V. 1848.).

[56] Izvornik u arhivu obitelj Brlić u Slavonskom Brodu. — Obrađivanje i sastavljanje bilježaka za ova Kulmerova pisma omogućeno je dijelom susretljivošću gdje Ivane Brlić-Mažuranić, a najviše pripravnošću g. prof. Gjure Szabó-a, ravnatelja Muzeja grada Zagreba i suurednika »Narodne Starine«, da stavi na raspoloženje sav svoj materijal, kao i svaku novu akviziciju, dok na ostalim »vrelima« poradi nezgodnih već tipičnih izvjesnih ličnih odnosa, na žalost, nije »pokucano« i odatle proizlazi djelomična nepotpunost podataka u ovom komentaru.

[57] * 25. IX. 1816. † 31. VII. 1896. u Londonu, sin Lavala N. (1777.—1862.), maršala itd. — Albert N. najpoznatiji 1842. kao vođa serežanske čete u živopisnoj uniformi.

[58] * 4. V. 1814. † 9. II. 1890. — 1836. vel. bilježnik varaždinske županije. 1842.—1843. zanima se problemom Bosne, odbijen od Metternicha. Hrvatski saborski nuntius u Požunu 1843.—1847. te 1848. G. 1845. tajnik kr. ug. dvorske kancelarije u Požunu, 1847. savjetnik kod kr. ug. namjesništva, 1848. iza preseljenja u Zagreb postaje u hrvatskoj vladi predstojnik političkog odsjeka. U prosincu 1848. savjetnik u c. kr. ministarstvu unutrašnjih poslova u Beču! U tom svojstvu izradio 1850. imenovanje Strossmayerovo za biskupa. 1851. član Kasacije i Državnog savjeta u Beču. 1851. pravi tajnik savjetnik Nj. Vel. 1858. baron! 1861. otklanja dostojanstvo hrvatskog kancelara u prilog Mažuranića. Te godine izdaje brošuru: »Kakav bi imao biti savez među Kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom i Kraljevinom Ugarskom obzirom na međusobne njihove odnošaje«. Ožegović je bio protivnik ugarsko-hrvatske nagodbe od 1868. (isp. brošuru »Der alte Verband...« 1868. anonimno u Beču.)

zlikovci i Gajevi nepriatelji mnogo koješta, kako čujem, nalagali, kao da je Gaj proti njemu. On, ako se nije drugčie osviedočio o iskrenoj ljubavi Gajevoj, mogo se je osviedočiti iz mog pisma što sam Fodrociu ove zime pisao i (mislim to da mu ga je Fodroci priobćio). — U ostalom Gaj je pametan čoviek i pravi rodoljub, koi ako i nebi osobni Ožegovićev priatelj bio, bio bi mu priatelj iz rodoljublja, jer znade da naša domovina Ožegovićah baš toliko neima, da bi mogli ovakvoga jednoga zabacivati. Zato, da onu sumnju, koja se je time porodila, što je tako dugo medju našimi nepriatelji ostao, utamani — nagovorite ga, neka dodje čim prie kući. Ufamo bo se, da će u ovih znamenitih i odlučnih okolnosti svojim savietom i svojim dielovanjem s Ljudevitom i njegovimi priatelji složiti se proti onim, koji nevide pogibelji koja nam je tako blizu, i koju samo kriepkom i odvažnom voljom od nas udaljiti možemo. Još jedan put, molite ga, u ime moje, u ime Gajevo, u ime ljubavi prema domovini, neka čim prie dodje...« No već 11. svibnja javljaju »Novine dalm. hèrv. slavonske« (teč. XIV., br. 46.):: »Obće ljubljeni naš Metell Ožegović, koi nas je na minulom ugarskom saboru tako hrabro i mudro branio, prispio je ovih danah u glavni naš grad Zagreb. Gradjanstvo... pripravi mu sinoć svečanu bakljadu s muzikom... (isp. ovdje bilješku 29.).

»Moj naklon i sàrdačni pozdrav svoj gospodi kao i našemu vàrlom Štrosmajeru,[59] — zaključuje Galac svoje pismo od 6. svibnja 1848. Brliću u Beč. — Kakov je utisak učinilo Haulikovo pismo što je u novinah bilo — da li je dobro dielovalo na občinstvo — da li je osupnulo Haulika, kad je vidio, da stvari nestoje onako kao što su mu nieki laskavci kazivali? Mogo je iz toga uvidieti, da su ne samo civiliste niekoji i nieki pokvareni mladi sveštenici već i isti višji sveštenici proti njemu, jer na njegovo pismo onakov odgovor u novinah dadoše...«

Dalje ovdje slijedi jedno značajno pismo Gaju, datirano iz Varaždina 7. svibnja, a pokazuje odraz još velike nesređenosti u provinciji: »Velemožni gospodine! Na čudo naše primili smo danas od Bana našeg jedan Dopis kojim nam javlja, da je Lentulaja Mirka[60] za našeg komisarja iztraživajućeg u okolnosti naše poslao. Gospodine! najvernii narod, a najmirniji puk jest Varaždinski. Bana sve obljubi, sve ga obožava, svi bi za njim i njegovim vodstvom učinio, a za njega i kerv žertvovao, ali ovim postupanjem mogo bi mu se sneveriti. Ja neznam, proti kome će Lentulaj iztraživati i zašto? radi izvergnutja Rizmanova. Radi uništenja magjarskog duha u prostom narodu? Mi se komisarah radi naše osobe nebojimo, mi se neplašimo radi našeg postupanja; što učinismo, nestidimo se toga; ta ja sam za vaše i naše novine poslao spis o našoj restauraciji, zašto se netiska? Magjaromania bila je sve dosad u prostog puka, to vi znate, da su Varaždinci prosti građani ponajviše Magjari, ali polumađari rođeni. Ta Magjaromania jasno opet zavlada, jer Varaždinci čitaju magjarske novine, pak će reći, neima ufanja u Bana, tražit ćemo ga u magjarskog ministeriuma, kog za nas zanekasmo. Sad su opasna vremena, imamo mnogo posla, svi za da Međumurje k nam privučemo, da Slavjane u Ugarskoj probudimo, a ne da se kod kuće razdvojavamo. A i mučan je posao kod kuće slogu i jedinstvo med prostim narodom uzderžati. Ja Vam to pišem s toga, što znam, da Vi veliki upliv u Bana imate, te mu lasno dokažete istinitost ovieh mojieh riečih. Nevalja sad sve věrovati. Vi ste uputjeni o nami, da smo borci narodnosti i slobode. Neima u nas samovolje, koju nam Baň predbacuje. Ne ima u nas neredah, mi smo red posve uveli — al smo život dali Varaždincem, koji biahu mertvi, mi smo agitirali za uvesti život, ja ne bi rado opet u krugu našem priašnju smet imati. Što se 40-rici i još trojici drugoj, koji su nešto, od monopolskih pravah glede upliva svoga u javne poslove izgubili, koji su službah se rešili, nedopada novi život, tomu je kriv egoizam — pa se svim pokoriti valja volji čeloga naroda i žiteljstva. Ja molim opet on moj sastavak na Redaktiu vašu poslan u novine staviti; ako je i bez podpisa, i samo zvězdom označen, a ja sam već priašnjim mojim na Vas upravljenim po g. Košaku pismom, zamolio Vas, a i sad Vas molim, da ime i prezime moje pod onaj sastavak stavite. Odgovor posve na se jemljem i jamčim sviem, što imadem. Preporučivši se vam jesam, uvek sklonjen sluga Ljudevit Ferenc«.

Magjari su bili zaprepašteni sve jačim razvojem Jelačićeve banske vlasti i njegova

[59] Šišić Ferdo dr., Strossmayer u Beču 1848. (»Riječ«, Zagreb 7. XI. 1926.).

[60] Mirko (Emerik, Imbro) Lentulay (* 1774. † 1864.) stari »Verbecijaner« i patrijalni Horvat«, kao najstariji veliki župan 1848. mjerodavna ličnost. U vrijeme Jelačićevo banske časti namjesnik. 4. VII. 1849. djeluje da bansko vijeće otkloni objavljenje austrijskog centralističkog ustava od 4. III. 1849. Poradi toga ukoren, da je bansko vijeće prekoračilo kompetenciju, jer je izvršna vlast te da banski namjesnik nije izvršio nalog. Potom je slijedilo L. umirovljenje.

ignorovanje ugarske vlade. Palatin ga je citirao u Budim u kr. dvor da položi prisegu, ma da je on to već učinio u Beču, s napomenom, da ban, uostalom, još nije ni instaliran. 6. i 7. svibnja ishodila je ugarska vlada 2 careva (kraljeva!) ručna pisma: jedno nadvojvodi palatinu, da pronađe podesnu osobu, koja bi pošla u Hrvatsku kao kr. komesar, da obuzda — separatizam. Drugo je pismo bilo upravljeno samom banu, kao da je kraljeva »čvrsta i neopoziva volja da sačuva jedinstvo vladanja pod ug. krunom združenih zemalja« a ban mora da sluša u svim pitanjima zapovjedi kr. namjesnika i naredbe ug. ministarstva.[61] Još to drugo previšnje ručno pismo nije stiglo u Zagreb kada Jelačić u banskoj konferenciji 8. V. ishodi zaključak, da se otsad izričito ne će podređivati budimpeštanskoj nego bečkoj vladi![62] Tako su izdane onda i instrukcije svim županijama i slobodnim gradovima, da u buduće ne smiju imati posla s ugarskim vlastima nego samo s banom, kao što je odredio i pr. mj., a ponovo je razglasio prijeki sud. U Budimpešti su bili preneraženi, kao da je Jelačić time sebi arogirao prerogative vladara: uklonio je velikodostojnike u Hrvatskoj iz njihovih službi, a lišio činovnike i sudove obediencije prema Ugarskoj; usurpirao je državne finansije u zemlji, raspolaže blagajnama municipija te je jednako kriv što se želi domoći i Rijeke s kotarom. I tako je palatin (11.) s kontrasignaturom ug. ministra Szémere-a izdao odluku o postavljanju zapovijedajućeg general-Feldmarschallieutenanta u Slavoniji i Srijemu Johanna barona Hrabowsky von Hrabow za kr. povjerenika u Hrvatskoj-Slavoniji i Vojnoj Krajini. Von Hrabowsky dobio je punomoći da zabrani izvršenje Jelačićevih naredaba, da sva službenička, časnička i dostojanstvenička postavljenja, koja je dekretirao Jelačić, proglasi ništetnima; ujedno je ovlašten fungirati kao najviši službenik, kako civilni, tako i vojnički: vojna sila, narodne straže i graničarske pukovnije njemu se imaju podvrgnuti. A što se tiče osobe bana Jelačića određeno je, da (nakon saslušanja tzv. Causarum-direktora barona Eötvös-a) bude podvrgnut jednom kriminalnom procesu te da bude formalno optužen zbog veleizdaje (nota infidelitatis) prema kralju i ug. palatinu. Kad su te vijesti stigle u Zagreb: studenti su napravili lomaču na kojoj su spaljene tiskanice iz Pešte kao i jedna slika Erzherzog Stephana (palatina), a L. Csanyjevo komesarstvo od Varaždina do Osijeka jednako kao i velikožupanstvo Jozipovića ostade samo na papiru.[63]

Uporedo su s ovim odlukama njemački gradovi u Češkoj 9. V. izrazili se protiv sveslovjenskog kongresa, a 10. su u Budimpešti inscenirali protiv Lederera[64] »Katzenmusik« (kao protiv komandanta jedne strane vojske): kor s pištaljkama (»s lajanjem i mijaukanjem«), c. kr. oficiri postali su nesigurni poradi kolebljivosti Erzherzog-palatina...

Hrvati u Beču međutim prate događaje, ali kontakt s Hrvatskom bio je razmjerno dosta spor i dugotrajan te je bilo mnogo negodovanja poradi toga:

»Ljubezni Gospodine! (Gaju) Ovud se glasa, da je Ban suspendiran ab officio. Batjan je ovd, nebil' to u kakovom savezu bilo. Ljudi, valjda policajno-nemačko-magjarski doněli su iz Hrvatske glasovah, da je ruski barjak[65] već svuda izložen. Il možebit i to Magjari u svom interesom razglasuju? Pukao je takodjer silan glas, da je Austriji i Pruskoj od Francezke rat navěšten. To je u svieh ustih, svi samo o tome sbore i od odlazka nuncieva, kom je vlada pasoše dala, jer je napuljskim bojnikom papinska država sva sredstva pružala, da čim prie dodju u Lombardiu. U Brnu je 6 bečkih slavjanskih djaka, koje je kao govornik vodio jedan Dr. gradski poglavar, kad su iskali, da se puste zatvoreni Slaveni, koje uhvatiše u poslu podučavanja puka o svezi s Českom — te je, rekoh djake htěo uhvatit poglavar zato, što tobož ruše mir. Oni agitaciju i peticioniranje kao slobodnu stvar predstaviše. Aja, to ništ nije koristilo. Djaci su ovd imali govor i dogovor o stališu duhovnom i dost složno odlučiše manastire kassirat, ali se čujahu i glasovi za ukinuće duhovništva. Tad se digne

[61] Pejaković, Kroatisch-slavonischer Landtag. Wien, 1861. p. 8.

[62] Viscount Ponsonby Viscountu Palmerstonu: Beč, 11. V. 1848. Gospodine, ovdje se povjerljivo tvrdi, da je austrijska vlada, na zahtjev ugarskog ministra, privoljela da banu Hrvatske dade upute u tome smjeru da se on u buduće imade pokoriti nalozima, koje će primati od ugarskog palatina, kao što su to običavali činiti njegovi predhodnici. (Isp. »Starine« XXXVI., p. 292., Dukat, Ugarska 1847.—1849.).

[63] Helfert, Geschichte der österreichischen Revolution im Zusamenhang mit der mitteleuropäischen Bewegung II, 83. — O von Hrabowskom vidi bilješku 22., o Jozipoviću bilješku 19.

[64] O Ledereru ovdje bilješka 20.

[65] Taj »ruski barjak« (poradi istovjetnosti boja i ako ne poređaja boja) očito da je nova hrvatska narodna trobojnica, još nepoznata dovoljno pa u njoj vidješe — ruski stijeg. — Magjari su za svoju novu zastavu uzeli boje kao Talijani, samo drugim položajem (crveno-bijelo-zeleno).

jedan i rekne, da bi i večeru* indi trebalo utamanit? Al tko je š njim za nju, nek k' njemu stupi i kad to učinjeno bi, uvidiše, da sami čifuti i protestanti prot duhovništvu i věri stoje. Čivuti su uzeli takodjer i štampu već pod ruku i ovdi oséća se kog su duha. Nek im bude, ja i ostala braća Slavjani, osobito Poljaci, želimo našu věru držat i molimo Vas, da se ugledate glede sveg na pravoslavne i da se sětite da je osim dogme od Pape, naša věra i zakon jedno, i da tu věru i taj zakon cělo Slavjenstvo ima i u njoj i po njoj, da će bit silan i složan, jer ostala su ljudska ova pako Božja, koja u veri sjedinjuju. Naš Stroszmayer je bio danas kod Bedekovića i odtud slědeća velevažna saznade. Bedekoviću je vrlo žao, što na konferenciu bansku Sečena[66] pozvaste, a njeg ne, kanda je on gorji domorodec od ovog. Haulik se često s magjarskim ministri sastaje, al veli, da neće više da ide u Zagreb, a s druge strane neće ni da resignira još jer se ipak nada, da će magjarski ministerij nadvladati. Iz provincije je Batjan, kao što pisah iskao složenje bana il će ministerij odstupiti, al vlada nije smela, te se pogode u ovom, da će banu kralj billet ručni poslat, u kome će banu naložit »nek takvog ništ neučini, što bi na odtrgnuće od Ugarske směralo, jer se to zakletvi kraljevoj protivi«. To je indi Batjani učinio. A što mi radimo? Handbillet je gotov i expedirat će se danas ili sutra. Zar bi směo kralj banu Handilletu slati i zapovědat mu, da je narodna skupština sazvana i imposantnog što učinjeno? Oh! žurimo se. Magjari energički rade, a kod nas bi moglo bit Roma deliberante Saguntum periit. Misle, na taj će Handbillet ban doć ovamo. Al, molim Vas i Bogom zaklinjem světlog Bana, da ovamo neide. Batjan je izradio da je danas otišla štafeta po Mészaroša kog Radecki nije iz Italie puštao do sad, i da će mahom morat doć. Na popuštanje na toliko je spravan magjarski ministerij glede nas, da nam ćak kod ministarstva pravosudja odsěk oće da dade sa samimi Hrvatih (N. B. ne Slavoncih!) da naše (hrvatske) stvari obavlja; i reciprocitet bi glede dopisivanja primio. I na slavonsko-sremsku generalcomandu je već zapověst otišla odovud, da sve od magjarskog ministarstva jedino primat i izvršivat im. Kuku lele. Što će bit? Kralj se je sam podpisao dakako prisiljen: al tekem se je podpisao. Samo brzo sabor za Boga da se tom doskoči. Levina Raucha i Mukrla Erdödya je na sokaku Bedekovićka opazila, pa se je začela s njima razgovarati. Běsno joj rekoše, da se moguća njiova stranka, osobito dělanjem Jozipovića u Turovom Polju, pripravlja, da sve Ilire potuku. Tu netreba komentara. Al ćete skoro vašariti s Jozipovićem? Bedeković je bio kod nadvojvode Franc-Carla starajuć se za naše stvari i ovaj mu je reč dao, da bana ne će svrgnut. Starac je pessimista i ne može da razumije sadašnje vreme: al evo ope, kad je čuo. što Batjan radi o banu učinio je svoje korake. Iz Banata je dobio Bedeković list, u kom se vrlo potišteno govori o našim stvarima u Banatu. Kad su, veli, nekoliko vojnikah spram Kikinde pošli ova se predade, i uruči vojščici toj 150 ljudih od kojih su već 15 pověšano. Novi Sad, kad ga je vojska obkružila, predade oružje. To ako je istina, mi nesmiemo više dugo mirovat, jer tim se krěpi ministarstvo, koje mi nikad nemožemo pripoznati. Molim vas načnite, što prie mašinu, od koje konopce držte u rukama da, kad treba, povuć možete a mašina da zbilja se giba i svoj posao čini. Osobito za slogu sva moguća činiti. Popuštajte i ustupljujte, bolje, nego da se razpra ma gdě ma u čem porodi. Pozdravlja vas Stroszmayer skupa sa mnom, i evo ako već s druge strane nesaznadoste saobćite světlom Banu ova o njem govorena i pisana, kao i ostala, koja treba. Vaš iskreni A. B. — U Beču 8. svibnja 1848.)**

Pod dojmom teških magjarskih prijetnja upućivane su iz Zagreba propagandističke sugestije u korist zbijanja narodnih redova proglasima a i novinama, osobito glavnim, Gajevim »Novinama« iz pera Mažuranića i Šuleka Hèrvati i Serblji... »Magjari su se zakleli, da će uništiti Hèrvate, jer vide, da mogu samo na razvalinah hèrvatske narodnosti uzdići svoga aziatskoga despotizma, te sada o glavi rade našemu světlomu banu i čělomu narodu. Valja nam dakle na oprezu biti, valja nam se na veliki boj spremati; valja nam věrne saveznike tražiti. Tražiti? ... Saveznici ovi jesu ugarski Sèrblji, bratja po kèrvi, rodu i jeziku, bratja po historii... mi imamo s njimi iste interese, duševni život, budućnost, mi imamo s njimi — i to je sada glavna stvar — istoga neprijatelja, naime Magjara... Pa oni nam sami pružaju bratinsku desnicu i hoće da se s nami sdruže, hoće da bude njihov vojvoda pod banom trojedne kraljevine i podpredsědnik na našem saboru. A to su Hèrvati jedva dočekali, da mogu bratji sèrbskoj svoju do sada samo idealnu ljubav činom pokazati, da mogu činom posvědočiti slobodu, jednakost i bratinstvo (al ne onako

[66] To je tadašnji požeški veliki župan Nikola Szécsen.

* Věru?

** Česi su zbilja, »Narodny Noviny« vele, razpisali 31. o. mj. sabor u Prag. Proglasi banovi su trn u oku Magjarom. Ja Vam sad više nemogu pisati, jer ne znam živěte li šta je? jer od 21. nemam lista od Vaših ljudih, koji obećahu pisat«.

kao Magjari). Zato, čim se je banska conferentia svèršila, sakupiše se baveći se ovdě sa sviuh stranah trojedne kraljevine domorodci i izabraše za novosadsku sèrbsku narodnu skupštinu gg. I. Kukuljevića, Ed. Vèrbančića, Nik. Havlička i Ed. Finka (ovu dvojicu od stališa duhovničkog) za poslanike, da pozdrave u ime naroda hèrvatskoga narod sèrbski, da ga uvěre o iskrenosti naših rěčih, naměrah i dělah, i da ga pozovu u naše kolo. Pitat će koi legalista: kojim pravom naměravate se sdružiti sa Serblji pod ugarskom krunom živećimi? Istim, kojim se sad Italia sdruživa, kojim se Němačka skopča, kojim se Erdelj s Ugarskom sjedinjuje — pravom naravnim. Od sada neće biti više granice gore i rěke nego jezik i narodnost; prestalo je političko i diplomatičko gomilanje (Aggregationsprocess) raznorodnih naroda u jedno tělo, nastalo je doba stapljanja (Assimilation) jednorodnih plemenah«.

A Zagreb toga razdoblja naprečac je promijenio svoju dotadašnju fizionomiju. U istom broju osvrću se na to »Novine...«: Od kad je preuzvišeni g. ban naš nastupio visoko zvanje svoje, te milom svom pritomnostju Zagrebčane usrěćava, — od onog vrěmena dobiva Zagreb naš sliku nikad nevidjene živahnosti. Iz svih krajeva obće domovine naše verve rodoljubi u grad naš, da vide muža, koi si je za cilj stavio srěću naroda i domovine i iz svih oblastih dolaze ovamo deputacie, da verhovnom poglavaru svome izjave čuvstva, koja prama njemu goje vatrena sèrca hiljadah i hiljadah pošiljateljah njihovih...« Zagreb je 1848. i poljepšan. U »věćničkoj sědnici« 1. V. »povede se govor i o mesarskih kolibah, koje su još sveudilj na harmici na porugu našemu gradjanstvu. Zaključeno je dakle opet, da se za osam danah imadu ukloniti, i u tom smislu je dat nalog g. staršini Jos. Vèrbaniću. Ako se za to vrěme neuklone, to će ih g. satnik morati porušiti dati. A da si mesari uzmognu dućane pribaviti, zaključeno je, da im se još 3 měseca dopusti na klupah na harmici sěći, no tako da ote klupe po desetoj uri nesmiju na harmici ostati, nego će svaki svoju morati odvesti — u protivnom slučaju platit će 2 for. srebra koliko god putih bi ju ostavio«.

16. svibnja objavi Šulek članak »Ultimatum« (Novine XVI, 48.) u kojem se već naziru obrisi magjarsko-hrvatskog ratnog sukoba: »... Magjari[67] su dakle buktinju rata na nas vèrgli, odbacivši pravdu božju mačem nam pravicu krojiti nakanili, i odlučili nas podjarmit i podložiti. Hoćemo li mirno gledati? — Neima za nas drugoga izbora nego rat ili robstvo, samostalnost i nezavisnost ili sužanjstvo i tiranstvo, slava i dika ili prikor i sramota. Tko bi ovdě oklevao? — Dakle, bratjo, na oružje!« Istoga dana u vezi s naredbom od 15. V. uputio je ban svoje prve ratne naredbe županijama i gradovima: novce koji se za vojsku šalju njemu da se naznače, a vojnički porez mjesto u dosadašnju bojnu blagajnu da se doma zadrži; s barutom i olovom da se vlasti opskrbe, oružje popišu i nadziru. 4. da ćete tako slobodnjačke kako i narodne (čete?), koje sam Vam krěpostju gore napomenute naredbe moje organizirati jurve naložio, po sposobnih ljudih za vodjenje i ravnanje oružja uvěžbati učinite, i meni takove věšte osobe naznačite; 5. da odbor jedan, koji će se baviti o poslu ustrojenja takve vojske, umah sastavite; 6. da mi izvěstje podnesete, kako bi se vojska ista u kotaru vašem najshodnie obskèrbiti mogla živežem, t. j., koliko i za koje vrěme svakovèrstnoga žita i brašna, sěna i zobi tamo pribaviti bi se moglo. Točka 7. govori o povjereniku, koji će sve javljati banskom viječu do narednog državnog sabora, onda o mašalama (Allarm-Stangen), o brodovima (prevozima), osobito savskima. Rok 8 dana. — »Dodatak« k br. 48. dalm.-hèrv.-slavonskih novinah donio je još tri vijesti. Prvo kako su 14. V. »gradskom sudcu iznenada štafetaliter 2 pisma, jedno danju, drugo noćju, oba od kancelarie palatinalne, pisana ne kao dosad na jeziku magjarskom nego na latinskom. — (eto kako su Magjari bèrzo opet latinski naučili i sa svojim palatinom!). Glas o njima raznio se je po žiteljstvu hitrinom od munje. Zato i bi urečena i dèržana sutra dan (15.) rano sědnica gradskoga věća, da se ondě posavětujemo, što da s njima učinimo. U ovoj sědnici bilo ti je čuti tako krěpkih govorah, da životna snaga, koja je iz njih sěvala, bila bi uzmožna da polumèrtva čověka okrěpi, da ga uzplamti svetim zapalom za narod i bana svoga a pravednim gnjevom proti Magjarom, sada već ne bratji nego nepriateljem našim, koji nas ovimi pismi — pozivaju u boj. Mnogo je trebalo nagovaranja, dok je skupština dozvolila da se pisma ova otvore; jer světli ban odredi, da neprimamo zapovědi od nikud i od nikoga. Najposlě pristane skupština na otvorenje stranom iz znatiželje stranom zato što mi time nećemo primiti zapověd nego samo pismo. Pošto su se pročitala... zamni ti dvorana od sto i sto glasovah: »neka se sažgu! neka se sažgu!« — Lěpa ti prizora. Silna svakolika skupština i sav narod, koi se je po ulicah k věćnici sgèrnuo, kao jedno tělo a u jednom tělu jedna misao, jedna duša, odluči, da se pisma

[67] »Novine« 16. V. 1848.: »Magjari nagradjuju već izdajice naše domovine: Josip Briglević i Aurel Kuševič postali su ministarski savětnici u Ugarskoj«.

ova umah bez obzira sažgu a pepeo razpèrši, da mu nebude ni traga ni glasa. Svi priznaju, da je to navěštenje rata, da za nas neima drugog izbora nego robstvo ili boj. Svaki hoće da prie ona pisma pograbi. Vatra gori na piaci sv. Marka. Već se narod k lomači sprema. Neima ti na ovom světu moći tako silne, koja bi uzmogla bila il odvratit ga od nakane njegove ili za živa ondě pritomnih pismah mu oteti. Istom kad ih světina zapaliti htěde, stigne iznenada banov poručnik moleći u ime světloga bana da se toga posla okanimo. Akoprem nije ondě bilo jedne duše, koja bi se bila tomu sažganju opirala: ipak, kad se banova volja razaznala, nakanila je skupština banu žèrtvovati želju svoju, i pošto se o njoj uvěri, uruči mu oba pisma u banske ruke njegove! Za banovu volju nisu se dakle ova pisma sažgala; nego sažgali smo sliku i priliku onoga, koi nam ih je slao; sažgali smo sliku palatina i pepeo njezin razpèršili na sve četiri strane světa. Što je grad Zagreb s ovimi pismi učinio, priobćit će se svim oblastim. Još bi odlučeno, da se representacia na kralja šalje (g. Frigan će ju odnět), u kojoj će mu se reći: neka nas unapřed sačuva od ovakvih pismah, koja ogorčenost svakoga kralju i banu našemu privèrženoga Hèrvata i Slavonca na se povući mora. Pod večer bila opet sědnica, u kojoj se je pročitala reprezentacia na nj. veličanstvo. G. Friganu, koi ju u Beč nosi, naložismo zajedno, da ondě u svaku cěnu 10,000 pušakah nabavi«.[68]

Dalja vijest u tom »Dodatku« (posebnom izdanju!) glasi: Danas (16. V.) poslě podne dèržala je mladež domorodna skupštinu, u kojoj je odredila ustrojenje clubba za narodne poslove, da bi se sve moglo skladno i shodno raditi. — U večer smo imali na harmici opet auto-da-fé: uz strahovito urlikanje i gromoviti »éljen« kakvoga još Zagreb nije čuo, bile su sažgane slike palatina i magjarskih ministrah. A posljednja vijest u tom »Dodatku« glasi ovako: »Seljaci zagrebačke županije — podanici (sic!) i plemići — sve listom vèrve u Zagreb s narodnim barjaci i kokardami na šeširima k preuzv. g. banu, koi im predstavlja novo imenovane sudce njihove, te ih nagovara na věrnost prama kralju, na slogu i ljubav prema miloj domovini i narodnosti našoj. Seljaci sèrdačnimi rečmi nj. preuzv. ganuti, plamte žarom ljubavi za světlog bana, kojeg ime s najvećim strahopočitanjem izuštuju i kojeg svojim i obće domovine spasi-

[68] Viscount Ponsonby Viscountu Palmerstonu iz Beča 24. V. 1848.: »... Primio sam sad pismo iz Rijeke od 20. V., koje priključujem. Ono sadržava izvještaj o tome, što se događalo u Zagrebu 16. t. m., kad je ban (sic!) priopćio, da su mu stigla 2 naloga od podkralja ugarskog, koje je Nj. carska Visost na vijeće (bansko?), tražeći da se neka oglašenja (publications) smjesta opozovu, te izjavljujući, da je prijeki sud protivuzakonito proglašen u Hrvatskoj. Htjelo se te naloge spaliti, no nastojanjem bana nije nanesena ta uvreda (insult) carskoj vladi. Ali ipak su javno spaljeni na trgu pred vijećem portreti podkralja i ugarskih ministara. Pisac pisma drži, da taj postupak jasno dokazuje, da Hrvati kane pobijati pravo Magjara na nadmoćnost, te misli, da će Hrvati svoju zemlju izjaviti podkraljevstvom (Vice-Royalty) nezavisnim od Ugarske, koje je izravno podvrgnuto caru Austrije... Hrvati, uključivši Vojnu Krajinu, jesu najbolji i najpouzdaniji (best affected) vojnici carstva; — Pismo Rijeke 20. V. 1848.: »Primivši instrukcije od (britanskog!) generalnog konzula u Veneciji, koji je s obzirom na nesigurni promet između Venecije i Rijeke zaželio, da Vašoj Preuzvišenosti priopćim svaki događaj, koji bi se dogodio na Rijeci ili u njezinu susjedstvu, čast mi je izvijestiti V. G., da je jutrošnja pošta donijela vijest o vrlo ozbiljnom izgredu, koji se desio u Zagrebu 16 t. m., prigodom banova priopćenja dvaju naloga podkralja ugarskoga. Održavalo se vijeće tražeći bezodgodni opoziv različnih oglašenja, i da se nedavno proglašeni prijeki sud priznade kao nezakonito proglašen. Nakon mnoge galame i nereda htjelo se te naloge uništiti vatrom, a spasila ih je jedino ozbiljna molba banova, kojega Hrvati izvanredno poštuju. U tom uzbuđenju bili su portreti Nj. Vis. princa Stefana i njegovih ministara javno spaljeni na trgu pred vijećnicom. Taj iskaz javnog mišljenja u Hrvatskoj ostavlja malo ili nikakove sumnje o tome, da oni kane Ugarskoj poricati pravo nadmoćnosti; ujedno vlada jako raspoloženje, da se Hrvati proglase podkraljevstvom nezavisnim od Ugarske, koje bi izravno bilo podvrgnuto caru Austrije. U takovim je prilikama blagostanje i sigurnost ovoga Primorja u pogibli. Naš (britanski!) promet s Peštom prolazi kroz Hrvatsku, prema tome su trgovina i privatna imovina izvrgnuti velikim neprilikama, ako i ne gorem čemu; a ono malo britskih trgovaca, što stanuju ovdje, uznemireni su našim izloženim položajem u slučaju, ako bi između Hrvata i Magjara buknulo neprijateljstvo, no uzdam se, da do toga ne će doći. Današnja nam je pošta donijela također vijest o odlasku carevom iz Beča, pa je zaprepašćenje ovdje općenito«. (Isp. »Starine« XXXVI, 305—306.)

teljem nazivlju. Enthuziasma u prostome puku još nikad nebiaše toliko; uzhitjeno raduje se staro i mlado, žene i děca, što su jedared dobili bana, koi kao Hèrvatske zemlje poglavar hèrvatskom narodu hèrvatski govori; u sèrcih sviuh imade samo jedna želja, a ta je da nam věčni uzdèrži preuzv. g. bana, za da uzmožemo ogromno dělo preporodjenja srětno dovèršiti. — Tako su došli u subotu iz Berdovca i bližnje okolice s barjakom, a predvodili su ih na konjih gg. Bornemisa-Stolneković, okružni sudac, Matković, župnik, i dva kapelana. Ljudi su se ponaměstili na Markovoj piaci, a světli ban dodje na konju u njihovu sredinu. G. Bornemisa pozdravi ga lěpim govorom, za koi světli ban prekrasno odgovori, da je sve uzhitio. — Jučer su mu se poklonili sudci pokupskoga okružja, a danas posavskoga. — Osobito zanimiv prizor imadosmo u nedělju. U bližnjoj občini S. Šimun, čim dopre glas o slavnom banu, podiže se mužko i žensko, razvije barjak i dodje k světlomu banu, da mu se nakloni.

Ima nekoliko faza u povijesti bečke revolucije, koja teče uporedo sa četrdesetosmaškim narodnim pokretom Hrvata i Srba. Prva faza bečke revolucije svršena je, naime, već 15. III. a djelo je građana i studenata: kancelar Metternich je bio naglo odpušten, poglavito zbog neprijateljstva Erzherzogin Sophie prema njemu, što je odlagao Franz-Josephov nastup na prijestolje. 13. ožujka govori u caričinu salonu Francuzu Montbelu: »Oh, kad bismo se samo riješili gospodina von Metternicha, svi bismo mogli sebi čestitati!« Ali, ta mržnja kiptila je još i 1851., jer je tada rekla samoj Metternichovoj ženi: »Was ich Ihrem Gatten vorwerfe, ist, dass er eine unmögliche Sache wollte: die Monarchie ohne Kaiser führen und mit einem Trotel als Repräsentant der Krone!«[69] U prvoj fazi bečke revolucije ukinuta je i zloglasna, starovremenska cenzura, kreirana građanska straža, dano je obećanje o parlamentarnom ustavu, crno-crveno-zlato boje priznate za državnu trobojku, odobreni su izbori za njemački parlament, a Ugarska je dobila samostalno ministarstvo.

Druga faza bečke revolucije trajala je formalno od 25. IV. do 16. svibnja. — 25. travnja izdan je najavljeni ustav, nepopularno primljen. Konstituirao se potom revolucionarni odbor a vlada Pillersdorffa morade ga priznati, povući ustav i obećati austrijski državni parlament (15. V.) Sad su se već vidljivije isticali radnički elementi, ali uglavnom su rovarili tuđi agitatori. 15. i 16. svibnja ulične su bečke rulje ponovo podivljale. 15. je bio imendan nadvojvotkinje Sofije i studenti su joj priredili »serenadu«. Teror se razvio i nad Pillersdorffom; zahtijevano je, ko će u vladu. Ministar je pao u nemilost pangermanski raspoložene mase i komiteta i zato, što je htio Palackoga za ministra prosvjete, pa i on dobi »Katzenmusik«. Dosta se plastično čitav položaj zrcali i iz priopćenog II. Kulmerovog pisma Jelačiću od 17. svibnja, vidi se silno ogorčenje na strah, slabost i kolebljivost Dvora, a odrede nacionalne garde ostentativno naziva »Nationalhorden«. Ipak prema Jelačiću i Hrvatima bio je taj Dvor još uvijek opor, nesklon, nepopustljiv, i ako je Kulmer sa svojim društvom nastojao da to paralizira. On zove dvorsku politiku sramotnom, no hrabri Jelačića, jer se očito nada preokretu. Magjare je u to pomagao protiv Hrvata Erzherzog Franz Carl. Kulmer kaže da je taj nadvojvoda od dana do dana ispoljavao svoju nesposobnost i neupotrebljivost. Uostalom, veoma je sadržajna i svaka daljna rečenica ovog Kulmerovog pisma... Radnici su u Beču u to zatražili od Magistrata povišenje potpore od 30 krajcara na 1 forintu dnevno. Zacarilo se ushićenje besposličara nad toliko dugim neradom. Sve je u Beču i u Monarhiji politiziralo, očekivan je sve veći teror, pa naposljetku i anarhija. Nekim trezvenijim gardistima nije se svidjao razvoj ekscesa, pa su istupali iz organizacije (komiteta!), podrugljivo nazivani da su »aristokrati« i »Zöpfe« (perčini!) Međutim i među revolucijonarcima nastupala je nesloga, jer su gotovo svi htjeli biti vođe. Pillersdorff je htio raspustiti Comité, vojsci je zapovjeđeno da bude »u pripravi«. Dio nacionalnih gardista čeznuo je za fizičkim obračunom sa studentima. Studenti su učinili pohod na Burg tjerajući masu da im se pridruži. »Das ist die gerühmte Freiheit!« opaža jedna savremenica u pismu o tim događajima. Studenti su

[69] Schmidt-Weissenfels, Fürst Metternich... 2 B. (1860.); — Demelitsch, Metternich und seine auswärtige Politik I (1898); — F. Strobl v. Ravensberg, Metternich und seine Zeit, 2 B. (1906/7); — Groos, Fürst Metternich, eine Studie zur Psychologie der Eitelkeit (1922.); — A. O. Meyer, Fürst Metternich (1924); — Srbik, Metternich, der Staatsmann und der Mensch, 2 B. (1925/6); — Bibl, Metternich in neuer Beleuchtung... (1927.); — Metternich-Hartig, Ein Briefwechsel des Staatskanzlers aus dem Exil 1848—1851. Herausgegeben und eingeleitet von Franz Hartig. Wien-Leipzig 1923.; — (Pillersdorff) Rückblicke auf die politische Bewegung in Oesterreich in den Jahren 1848 und 1849. (Wien 1849.); — Handschriftlicher Nachlass des Freiherrn von Pillersdorf W. 1863.; — Schlitter, Aus Oesterreichs Vormärz (4 B. Wien 1920.); — Bibl, Der Verfall Oesterreichs I. (Wien 1922.)

zatražili da Erzherzog Johann postane predsjednikom vlade, da bude samo jedan parlamentarni dom i da se opozove ukidanje »komiteta«. Ministarstvo nije primilo ultimatum a na demonstracije odvratilo je ostavkom, koja je onda opet opozvana na želju Dvora. »Rebeli« (buntovnici) zaprijetiše rasulom države, a nacionalni gardisti i osobito topnici iz pukovnije Nagert (Poljaci!) uskratiše posluh te samo pet kompanija vojske ostade caru i vladi vjerno. Spremiše se opet barikade i 17. svibnja krišom pobježe carska obitelj iz Beča preko Salzburga u Tirol.

Sad je započela i dalje teče treća faza bečke revolucije: Dvor se smjestio u Innsbrucku, vlada je još u Beču, isprva joj je još uvijek na čelu Pillersdorff onda Dobelhoff, ali pokraj vlade gerira se i mnogo ilegalnih sila: studentska legija i demokratska društva, a kako je u stvari bilo neposredno crta i rukovjet ovdje dalje priopćenih pisama, koja će kao i prethodna samo nadopuniti Kulmerovu korespondenciju Jelačiću.

Sa Rijeke javio se Gaju iza carskog bijega iz Beča Antun Vakanović[70] (s nedatiranim pismom; isp. Deželić, Pisma ... str. 282.): »Car je pobjegao u Tyrol — mi ovdje pogovorili se jesmo, da bi sada jedna deputacija u Insbruk otišla i ondje opet zantjevanja naša caru predložila i zajedno njemu H o r v a c k u z a u t o č i š t e ponudila. Za tu sverhu mislimo, da je shodno: 1-o. Odbor, neka bude malen od 4—6 osobah, mi odavle odredismo gdina K l o b u č a r i ć a — koji odmah, kako od vas glas dobijemo, u Zagreb ide. 2-o. B. K u l m e r mogao bi iz Beča takodjer u Insbruk i ondje pričekati naš odbor, kojemu bi se pridružio. 3. G. Ban neka i od svoje strane jedno pismo Caru piše — i naša zahtjevanja, našu vjernost i važnost — predstavi — spas kuće carske možemo mi biti. 4. Dalmacia neka nam se dade i zato na Gubernium Dalmatinski zapovjed carska neka se dade — i Kranjsku, Istriju možemo dobiti. Odgovori, molim te, odmah, jerbo stvar jest važna — car jest u smetnji — mi mislimo za sada sve dobiti — dobro prekuhajte«. 20. svibnja u Zagrebu stalno nijesu znali gdje je car.

Jedno Brlićevo pismo iz Beča od 22. svibnja Gaju isporučuje: »Ovdašnju posadu, jer kao što Vam u nekom listu već javiti korrumpirana oće da jamiu odavde i drugu, da metnu iz ugarske vojske. Očekujte odavde u Zagreb nekakve poslanike, koj će doć v e z a t i v ě š a t b a n a. Taj glas je po celom Beču pukao. Možda je toliko istina, da su Magjari tajne ubojice poslali za u b i t g a. Pazite nanj' indi. Ovd je list došao iz I t a l i e, u kom se veli, da je na g r a n i č a r e list tamo došao u kom se kaže, da je naša domovina u pogibelji da su zato g r a n i č a r i nemirni postali i govore o povraćanju, jer oni se za cara samo onda biu, kad su doma njihovi segurni. S tim u savezu je i ostavka N u g e n t o v a. Od R a d e c k o g je u Novinama, da se je do Gorice potegao nazad, P a l a t i n je kažu mačju dreku dobio. Constitutionelle Donauzeitung, jedini list, koji za nas pisati sme, gubi predbrojnike i skoro će pasti. O H u r b a n u se samo govori, da je uhvatjen i to kad je u Trenčinu bio putujuć u sv. Mikulaš. Š t u r ni uhvatjen. On je na Krakov u Slovačku išao. B o z i k a i Š u l e k a su u Peštu u tavnicu odveli. Od K u r e l c a znam, da je u Starom gradu u mošonskoj varmedji, i da će ga odmah ubit, kako se pobune Hrvati, a od puštanja ni govora. N a š i ž i t a r i u Mošonju se brinu za pobunu naroda, ako Hrvati Dravu predju. Ovd se govori i piše, da Hrvati sami se branit žele. Lepo. A S l o v a c i i S r b l j i b r e z H r v a t a h? Samo offenziv za Boga.[71] Z a c h[72] danas il

[70] Antun pl. V a k a n o v i ć * 1808. u Kostajnici, † 1894. u Zagrebu. 1826. »juratuš« Banskoga stola, 1830. podfiškal u Karlovcu, tu postaje ilirac drug braće Vraniczany-jâ i Musulinâ te Klobučarića, intimus Gaja, Draškovića i Mažuranića. Gaja je i finansirao Pseudonim V. »Domoljub Hrvatović«. 9. I. 1832. predlaže na »preporoditeljskoj sjednici« u Zagrebu »program rada«. Za nj se dugo mislilo, da je autor brošire »Sollen wir Magyaren warden?« (Karlovac 1833.), nego to nije već je po jednoj versiji Slovak Hoić, ili prema studiji Paula o Kolaru i Hrvatima Kolar (»Česka Revue« XVIII), 1842. fiškal zagrebačke županije. 1847. prokurator primorski na Rijeci. 1856. finansijski' prokurator u Zagrebu, poradi bolesti iste se godine odrekao službe. 1861. nar. zast. grada Bakra, 1867. predsjednik sabora, a prije ug. hrv. nagodbe od 1868. imenovan zemaljskim finansijskim ravnateljem (ureduje hrvatski), 1867. predsjednik hrvatske regnikolarne deputacije. 1871. predstojnik odjela za unutarnje poslove Kr. hrv. slav. dalm. zem. vlade i k tome banske časti namjesnik. 1873. umirovljen. Isp. Milivoj Š r e p e l, Iz ostavline Antuna Vakanovića, »Građa za povijest književnosti hrvatske« knj. 2. U Zagrebu 1899. Vidi »Dnevnik Antuna Vakanovića (pisam dijelom i ćirilicom) u izdanju dr. Đ. Š u r m i n a u »Vjesniku Kr. hrv. slav. dalm. zem. arkiva« V, 252. — Isp. i zbornik »Znameniti i zaslužni Hrvati te spomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti 925. — 1925.« (Zagreb, 1925; str. 272.). Vid. i **Ткалац, Успомене из младости у Хрватској II, Београд 1926. стр. 119.**

[71] Dopis iz Požege u 59. br. »Novina« od 22. V. kaže: »u narodnoj skupštini bilo je mnogo reči čuti o celibatu — neutralizmu, indiferentizmu, i još kojekakvome izmu,

sutra u Prag ide, jer mora i jer ga zovete, a nerazlažete našto, a on slepo ne će da radi. Morava se sad približuje Česima, jer je k r a l j u t e k a o i z B e č a. Velikaši českí u Prag otišli. Molim Vas, da nezaboravite i Čehe i Poljake pozvat na naš sabor. Samo da se pokaže, da znamo za se i da se želimo sbratit i u činu. Zato bi poziv na sabor služio. Čitate l' m a g j a r s k e n o v i n e? Kako lažu o nama i oružanju našem. Nemzeti jim je otac u laži. Govori se ovd o rastenju sympathie za Nemce u Ugarskoj i tim se i ovd sympathia za Magjare budi. Sveučilište je u pogibelji da ga zatvore. Vidit ćemo, što će se tom prilikom sgodit. Mir se čini bit povraćen: al kako će trajat, vidit ćemo. S a m o vi r a d i t e s o r u ž a n j e m, za offensivno se p r i p r a v l j a j t e, u I n s p r u k p o s l a n i č t v o, ako niste, pošaljite. Vaš A. B. Adresa: Herrn Paul Čavlović. Agram Im Gajischen Hause«.

Ambroz Vranicany piše 20. V. iz Beča Gaju (Deželić, Pisma Gaju... str. 302.): »Biti ćeš sazno od Bana, k o m u s v e n o v o s t i K u l m e r s v a k i d a n p i š e p o n a š i m i l j u d i, š t o o v d e b i v a. Čekaše i čekaše cara, ali badava, nema ga, niti će tako lud biti, da se odma vrati. On će biti do sada u Inspruku. Ovdi je mir barem izvainski za sad. Ljuto je gradjanstvo na Legiu akademičku; ova skup s gradjanskom gardom, od straha podvergla se je vlasti Commandirendera A u e r s p e r g a i odstupila od svog Comitea, koji je carevao ovdi... Začuo sam danas, da ovaj ludi M i l o š K n j a z oće za stalno odputovati u Zagreb. Gorjeg vremena nije za nas mogo izabrati. Nebi ja sad, da Serbia u sumlju metne Horvate, da smo mi u kakvom sporazumlenju s njime. Miloš kuje plane s B a t i a n o m, nek ide do vraga. Eto vesti najnovie iz Pariza javljaju, da 16. c o m u n i s t i r a z t e r a š e v l a d u — ali uplašeno gradjanstvo skoči na oružje, te se junački čitavu noć s tukoše, te ih potukoše i gradjanstvo sad gospoduje i proletarci padoše. Kuda to ide?! J a v i B a n u s v e o v o. P. s. Mislim, da ne će Hrabowsky u Zagreb ići. U v i s o k i h k r u g i h o v d i i u P r a g u s a o s o b i t i m v e s e l j e m g l e d a j u e n e r g i u n a š e g B a n a. A k o 10/h (i l j a d a) p u š a k a t r e b a, n a j p r i j e b i č o v e k u B r ü n u m o g o d o b i t i«.[73]

A 23. svibnja piše Vranicany (opet Gaju) isto iz Beča: »To ćeš već znati, da je car sretno u Inspruk došo, i da je na putu bivši, med Bečom i Linzom, grofu Tunu i Čehom dao kazati, da u njihovu vernost polaže uzdržavanje po njemu podane konstituzie i svog trona. To peče Niemce austrianske, koji u Beču toliko germanskih barjaka razviše i koji toli vatreno žele priklopiti se Germaniji, a ćoravci ne vide, da s tem postupanjem kasiraju cara austrianskog na Erzherzoga i da miesto Beča Frankfurt njima zakon pripisival bude«.[74]

samo ne o materialnom i moralnom izmu naše moći i naših narodnih sila k oružanju i pripravljanju za junačko dočekanje, ako bi se na nas zlotvor, dušmanin i nepriatelj domaći ili vanjski pojavio. Na mnogo mestah nije još ni narodna straža popisana«.

[72] Fr. Aleks. Z a c h (1807—1892). isp. u S t a n o j e v i ć a Narodnoj enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj IV. str. 1231. Zagreb 1929. (V. Belić).

[73] Isp. nalog Friganu iz »Dodatka« k br. 48. »Novina« ispred bilješke 68.

[74] Naročito je važno, da je carska vlada u Beču bila doduše protiv njemačkih nacionalista, ali nemoćna. Opozicija za to i za Magjare, koji su pošli svojim putem. Bilo je u Beču huškanja protiv Židova (vodili su štampu i finansirali, a tražili republiku). Velegradski stanari tražili su opet »u ime slobode« da ne plate najamninu za prvi kvartal, studenti da se uklone »nepopularni« profesori, da se ukinu ispiti i da se ne plaća školarina. Paralelno su se zbili ustanci i kapitulacije u V. Kikindi i u Krakovu, a pokušaj u Lwowu. Bilo je njemačkog izazivanja u Češkoj sa crno-crveno-zlatnom trobojkom. I tu izgred protiv Židova sa strane pljačkaškog ološa, a megalomanija Nijemaca desavuirala je »složnost njemačkog hrasta i slovjenske lipe iz 1847.« Leipziški universitetski docent dr. Jordan lužički Srbin, izdavač »Slavische Jahrbücher« izgubio je službu, dok je prof. Wuttke osnovao »Verein für Wahrung der deutschen Interessen in den österreichischen Grenzländern« pozivajući »die deutschen Brüder in Böhmen« na ustanak i nasilja: »Ganz Deutschland steht zu eurem Schutze hinter euch, ermannet euch daher und handelt«. A iz Pešte je zahtijevao ministar-predsjednik Batthiány da se sazvani slovjenski kongres u Pragu »ograniči na provincijalni češki kongres« i da se osobito spreči dolazak Poljaka iz Galicije. U Beču se produžavao studentski terror. Bilo je raspoloženja za skandale. Demonstracije u Carl-teatru, a i protiv nadbiskupa (tipične »Katzenmusik«), a s njegove zgrade strgana je nacionalna zastava »jer da je (kao internacionalac!) nije dostojan imati. Slične, noćne serenade zbivale su se i pred kućom ministra-pretsjednika Pillersdorffa. Jedan policijski agent zatvoren je u kokošju krletku, koja je imala natpis »Ein Polizei-Spitzel« i tako je vozan do magistrata u tumultu. Sve to nije radio gradski ološ već »legionari«: studenti (t. zv. Intelligenz!), nacionalgardisti (građani) i radnici.

»A šta se ufaju ti ludjaci od Germanie? Nikada nebude iz nje jedno jako telo, dok 36 vladajućih dinastia sa svom silom zahtevaju i nadalje vladati. Pak hoće ti Germani nepraktični, da kroz podpiske načine eine imposante Flotte![75] A ne vide, da je Engleska trebala 150 godina truda i sve bogatstvo svojih Indiah, dok joj je moglo za rukom poći impozant flottu načiniti. Madjari u Beču neprestaju u svih krugovih bečkih glas taj razprostirati, da je namera Bana i Horvata jedno kraljevstvo Ilirsko sad načiniti i tako izneveriti se Carstvu i Dinastii.[76] Jedan bankir zabrižen me je to isti pito, je li tako? Trebalo bi dakle svakako, da novine nemške i horvacke taj zlobni glas utamane. Barona K(ulmera) ste amo poslali, da deluje za stvar našu. On čini, što more i izpituje sve što biva. Ali eto 8 dana nitko ni reči iz Zagreba mu ne piše, ni njemu, ni meni. To nije u redu. Treba on da znade, što tamo biva, ako hoćete, da z uspehom radi ovdi. Znamenito je, da Car Pillersdorfu ni reči nije kazo, kad je otišo. Čujem, da ovaj ministar je koketiro sa Diaci, anda proti interesom dinastie. Universitätska Legia će se razpršiti. Gradjanstvo je ljuto na nju. Čujem, dass die 4 Botschafter die blos bei der Person des Kaisers accreditirt sind, iz Beča i da u Inspruk nastanili se. Govori se, da parlament austrianski nebude u Beču deržan, gdi diskussie slobodne ni se nadati, kad petizie sa 40 hiljada nabijeni pušaka nose caru. U nijednoj constituzionalnoj deržavi nije slobodno u uniformi s bajoneti što moliti i prošnje vladi nositi — a ovdi se to radi! Ja sutra ili prekosutra idem iz Beča kući. Ovdašnji Kriegsminister je dobio glas od Bana, da je sastavio ona 3 Battaliona. Onaj battalion Talianaca, koje Batiany iz Pešte u Osik šalje, jesu sa Peštanski radikalci u tajnom porazumljenju bili. Ti njih nagovoriše, nek se Horvatom sad osvete, koji njihovu braću dave u Italii! Kakav je utisak udaljenje cara iz Beča kod Vas učinilo? Pešta je mirna. Češka, Tirol i Oberösterreich viče na bečlije. Bečke garde sliepe mišljahu, da šta oni učine u Beču, da će to sve provinzie Carstva odobriti. Vidi mi se, da nismo još na koncu bedah bečkih. Ovdi mnogi misle, da Handbillet od 7. ovoga meseca, kojega je Batiany od cara izvuko proti Banu, nema valjanosti, kad ni contrasigniran po bečkom odgovornom ministru. Čujem, da je Miloš imo s Batianom pred 8 dana jednu dugu Conferenziu i da je otišo u Zagreb sa namerom preko Bosne u Serbiu ići. To je beda od čoveka. Treba na njeg paziti«.[77]

Konačno još jedno značajno pismo iz Zagreba od 27. svibnja 1848. A, a, a Dragi brate Andria! (Ovo je i početak jedne napitnice prema kojoj Pacel veselo intonira ovaj list A. T. Briliću.) Znat ćeš da je madjarski ministerium Hrabovskog odabrao za komisara i danas bi imao ovamo doći, ali jučer pošlje mu ban jedno pismo po Denkšteinu, kog pročitavši reče svojim suputnicima Žitvaju i Srpaku, da on u Zagreb neće; a zašto neka bog znade, a u Petrovaradin neusudjuje se takodjer; zašto, ni to se nezna, no ako je on i tvrdjavu predao, u šakah je graničarah, koji ga za svoga komandirca neće više da priznaju, a on se je podložio banskoj zapovjedi. — Molio je bana, da bi ban došo u Belovar, za da se porazgovore, no ban mu je poslo Alberta Nugenta, koj je prekjučer iz Gradca ovamo prispeo, za da pozove Hrabovskog u Zagreb.

---

[75] U Nijemaca se 1848. javila manija da stvore jednu Deutsche Flotte (njemačku mornaricu). Ona je trebala biti snovidjenje još neostvarenog njemačkog jedinstva. Neki su pomišljali da će moći biti upotrebljena odmah u ratu protiv Danske. Za tu »biti imaćuću« mornaricu sabirani su prilozi, osnivani fondovi, a Nationalversammlung 14. VI. votirala je u tu svrhu 6 milijona talira, 31. VII. kreirana je ratna i trgovačka zastava. No Austrija je otklonila da sudjeluje, druge su savezne države slabo ili nikako plaćale itd. Isp. Bär, Die deutsche Flotte 1848—1852. (1898.).

[76] Széchenyi u svom dnevniku od 18. V. »In Wien wollen die Slaven... Anarchie... um den Kaiser nach Prag zu bringen... und ein slavisches Reich zu gründen... wo unserer Magyaren Extirpation folgen müsse...« Cit. Rapant, I, 1. p. 362.

[77] Ambroz Vraniczany * 1801. u Starom Gradu na Hvaru, † 1870. u Rogatcu (pokopan u Karlovcu). Član razgranjene trgovačke obitelji. Okumio se s Gajem. Požrtvovan ilirac, koji je pomagao pokret materijalno. 1848. s Gajem i Kukuljevićem član »ravnajućeg odbora«, koji je predložio 25. III. velikoj skupštini u Narodnom Domu u Zagrebu isklicavanje barona Jelačića za bana. Vraniczany zastupnik u hrvatskom saboru lipnja 1848. U rujnu (pa do 12. VI. 1850.) načelnik Financialnog odjela Banske vlade u Zagrebu. 1851.—1856. predsjednik »Matice Ilirske«. 1860. u Carevinskom vijeću u Beču uz Strossmayera, isto u Banskoj konferenciji kao i u hrvatskom saboru 1861. Iste godine dariva 10.000 for. za osnutak Jugoslavenske akademije. 1862. baron. (Vid. Znameniti i zaslužni Hrvati te spomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti 925.—1925. U Zagrebu 1925. str. 280. i d.)

PROF. GJURO SZABO O ŠEZDESETGODIŠNJICI

Životni put većine naučnih radnika odvija se i u nas kao i drugdje u glavnom po ustaljenoj shemi bez većih peripetija i perturbacija. Iza propisanog školovanja slijedi službovanje na nastavnim ili sličnim zavodima, a onda kao konačni cilj izvjesna karijera, u kojoj je »cursus honorum« već unaprijed određen. Publiciraju se naučni radovi, s vremenom stizavaju i odlikovanja, akademske pa eventualno i druge titule, a život teče mirno i jednolično, postrance od nemirnih gibanja društvene sredine. Rjeđi su među naučnicima oni pojedinci, koji naučnim radom stečene nove misli i nove poglede smjelo unose u šire krugove sredine u kojoj djeluju i tako joj otvaraju nove vidike i čine je sposobnom za primanje novih kulturnih vrijednosti. Njih ne plaši borba u koju mora zagaziti svatko, tko hoće da utare puteve novim shvatanjima. Oni znaju da samo tako može doći do duhovnih obrata i idejnih katarza, koje uvijek znače svršetak staroga i početak novoga vremena, pa i onda, kad se zbivaju na užim, specijalnim područjima kulturnog života. Spoznaja, međutim, da postoje spomenuta dva tipa kulturnih pregalaca ne mora nužno dovoditi do toga, da se bilo koji od njih precijeni ili potcijeni.

Ova nam se paralela nameće, kad zagledamo u jedan dugi ljudski vijek pun rada i požrtvovnosti, pun pregaranja i muka, ali i pun radosti stvaranja, zadovoljstva s polučenih uspjeha, pun tako reći helenske vedrine. To je radin i zaslužan vijek profesora Gjure Szabó-a, mnogostranog i plodnog kulturnog radnika, nastavnika i naučenjaka, neumornog istraživača naših historijskih građevina, osnivača i organizatora mnogih kulturnih ustanova i pothvata.

Gjuro Szabó rodio se 3 II 1875 u Novskoj, u pitomom mjestancu slavonske ravni od oca Gjure, krajiškoga kapetana, a docnije kr. kotarskog predstojnika i majke Justine Navratil. Njegov otac, porijeklom Osječanin, bijaše na glasu šahista i ljubitelj knjige, pa je u svom domu sabrao znamenitu zbirku rijetkih, veoma vrijednih djela. Tu, u očinskom domu već u ranom djetinjstvu očarala je Gjuru Szabó-a knjiga i on je zavoli i prigrli za sav svoj vijek. Pučku školu završio je u Zagrebu, gdje mu je učiteljem bio stari Matoš, otac A. G Matoša, pjesnika Hrvatske i grada Zagreba. I gimnaziju svršio je Gjuro Szabó u Zagrebu, čuvenu gornjogradsku uzornu gimnaziju, a profesori su mu bili Divković, Marn, Radanović, Broz, Badalić, Hoić, Klaić i dr., sve same snažne i znamenite ličnosti hrvatske nauke i književnosti. Kolike nezaboravne uspomene vežu mnoge generacije hrvatske predratne inteligencije uz taj uzorni nastavni zavod i uz onu plejadu profesora, koji su bili srcem i dušom pravi odgojitelji omladine! U istinu bilo bi vrijedno, da nam koje stručno pero prikaže i po zasluzi ocijeni koliki je udio ovaj zavod imao u stvaranju hrvatske kulture prije rata. Profesor Gjuro Szabó, koji je i sam kasnije djelovao na tom zavodu, ponio je iz njega, kao i mnogi drugi, one osnove znanja, koje čine temelj njegovom kasnijem duhovnom razvitku.

Prof. Gjuro Szabó

Težnju za naučnom spoznajom osjetio je Szabó već zarana kao svoj životni poziv, pa se po svršenoj maturi uputio u Beč na studij germanistike. U Beču je polazio sveučilište od godine 1892 do 1896 Glavni njegovi učitelji

koji su djelovali na bečkoj univerzi Jakob Minor i Heinzel otvoriše mu pogled u golemi germanski svijet. Tu je ušao duboko u jezik i njegov razvitak kroz vijekove, pa i u sve kulturne manifestacije velikoga njemačkoga naroda u povijesti, književnosti i umjetnosti, a nada sve u graditeljskoj umjetnosti od najstarijeg do najnovijeg doba. Uticaj bavljenja i studija u Beču bio je golem i odlučan za sav njegov dalji rad. Kratki boravak u Nürnbergu još je produbao i pojačao bečke dojmove.

Profesorsku karijeru započeo je Szabó po svršenom školovanju u Senju. Ovaj starodrevni grad, krcat historijskim uspomenama, pa osebujni primorski život, tako dalek i čudnovat njemu, rođenom Slavoncu, ostavio je trajne dojmove i jednako trajno zanimanje za znamenite starine primorskih krajeva. Dalje ga njegovo nastavničko zvanje odvelo u Osijek, u očevu postojbinu, a onda u Bjelovar, gdje je proboravio punih šest godina. Godine 1907 došao je u Zagreb, u gornjogradsku gimnaziju, gdje je i sam nekad bio djakom, pa je na tom zavodu radio sve do 1910. Kao vrstan profesor, koji u dušu poznaje omladinu, bio je Szabó slobodouman nastavnik. Djacima nikad nije bio strogi pedagog i tutor već više drug i prijatelj spreman da pomogne omladini u svim teškoćama najburnijeg mladenačkog doba. Takova su ga zapamtili svi njegovi zahvalni djaci...

Kroz decenij svoga profesorovanja spremao se Szabó neumorno za svoj pravi poziv. Građevni i ostali umjetnički spomenici historijskog doba, kojih je tada bio još velik broj po svim hrvatskim krajevima, privukoše zarana njegovu pažnju. Ljubav za te nijeme svjedoke prošlog vremena oduvijek je gojio u srcu, a promatrajući ih okom nauke spoznao je i duboko osjetio njihovu vrijednost za našu narodnu kulturu kao malo tko do njega. I one spomenike, koji su do tada bili zanemareni, prezreni i zapušteni, on je ponovno otkrio i uskrisio ih, tako reći, na nov život. Danima, mjesecima i godinama prolazio je profesor Szabó od sela do sela, od crkve do crkve, od gradine do gradine, a sve to isprva sam samcat, bez pomagača i bez pratioca i, razumije se, o svom trošku. Čar i ljepota ovih ruina, veličanstvenih i u svom propadanju, posve su osvojili njegovu osjećajnu dušu i on se fanatičnim žarom i apostolskom ustrajnošću čistog idealizma dao na rad, da utare put pravom shvatanju i poštovanju njihovom, a po tom i njihovom spasavanju od konačne propasti.

Spoznaja, da su i profani građevni spomenici srednjeg vijeka vrijedni pažnje i proučavanja, pa da je i njih potrebno sačuvati potomstvu, tečevina je najnovijeg doba. Smisao i ljubav za proučavanje srednjevjekovnih gradina, što leže u ruševinama, potekla je iz pjesničkog oduševljenja za narodnu prošlost u doba romantike. Još od vremena renesanse uvriježilo se u zapadnoj Evropi shvatanje, da samo djela antičkoga svijeta imaju umjetničku i historijsku vrijednost i zato je tada sav arheološki rad bio posvećen jedino iznalaženju i studiranju antičkih građevina i umjetnina. Razumljivo je stoga da se klasičnoj arheologiji ostaci burgova i dvorova srednjega vijeka čine produktima barbarske epohe, koja ne zaslužuje nikakve pažnje. No, kada je moderna nauka otkrila pravo značenje srednjeg vijeka, povratila je i građevnim spomenicima toga vremena njihovu važnost kao dokumentima nacionalne kulture. Ovo je shvatanje i u nas našlo odjeka. U doba ilirizma nalazimo prve opise starih gradina, a ta isprva većinom amaterska nastojanja zamijeniše kasnije vrijedni radovi Kukuljevića, Sabljara, Lopašića i drugih.

Profesor Szabó prvi se u nas dao na izučavanje ostataka srednjevjekovnog i novovjekovnog graditeljstva s punom naučnom spremom arheologa i s jasnim ciljem i programom, kako treba ove kao i ostale umjetničke spomenike očuvati od propasti. Kako ranije nije kod nas bilo gotovo nikakove brige ni smisla za čuvanje srednjevjekovnih starina, propao je bezbroj vrijednih spomenika. I naši Barberini učiniše svoje! Na mjesto čuvanja došlo je onda »restauriranje« u eri Hermana Bollè-a, kojemu su pali žrtvom neki naši najljepši građevni spomenici, a u prvom redu zagrebačka katedrala! Što je sve na taj način uništeno, o tome ima u djelima profesora Gj. Szobó-a bezbroj podataka.

Na sreću se i u nas uvidjelo, da se više ne može ići putem rušenja i uništavanja starina, a najviše je tome doprinio profesor Szabó, koji je pionirskom revnošću ne štedeći i ne bojeći se nikoga, upozoravao na dosadašnje neoprostive i nepopravljive pogriješke, što su učinjene na tom području.

Na preporuku Tadije Smičiklasa, Vjekoslava Klaića i dra Josipa Brunšmida izaslan je prof Szabó godine 1910 u Beč, Nürnberg i Prag, gdje se je specijalizirao za srednjevjekovnu arheologiju, a naročito za rad oko modernog načina čuvanja i restauriranja historijskih i umjetničkih spomenika. Iza toga je najviše njegovim nastojanjem osnovan prvi naš konservatorski ured, koji se tada zvao »Zemaljsko povjerenstvo za očuvanje historijskih i umjetničkih spomenika u Hrvatskoj i Slavoniji«, a prof. Szabó postaje prvim tajnikom te ustanove. Sada počinje najplodniji period u radu Szabó-a. U to doba među ostalim mnogobrojnim poslovima on publicira svoje radove iz područja historije naših umjetničkih spomenika. Znatan dio materijala, što ga je prof. Szabó kroz dugi niz minulih godina sabrao proučavajući na terenu burgove, crkve i gospodske dvorove kao i umjetničko blago, što se krije u seoskim crkvama, sada je objelodanjen. Tako su nastale njegove uzorne monografije pojedinih krajeva Hrvatske priopćene u »Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva«, koji je bio organ Povjerenstva. U tom časopisu objelodanjeni su i zvanični »Izvještaji« spomenutog Povjerenstva, iz kojih se može lako vidjeti, kakav je ogroman posao izvršio Szabó, koji je bio inicijator i glavni radnik, jednom riječi duša Povjerenstva. Prvi takav »Izvještaj« o radu Povjerenstva u godini 1911 izašao je u »Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva«, a u 12 svesku nove serije.[1])

U tom Izvještaju nalazimo najprije programatski članak prof. Szabo-a o svrsi i ciljevima Povjerenstva. Ne će biti na odmet citirati neke stavke iz ovoga članka tim više, jer su u njemu iznesene misli danas aktuelne. »Otkako se osjeća — veli Szabó — da su spomenici prošlih vjekova više nego suvišni teret, otkako se uvidjelo da su ovi na oko često i neznatni ostaci važni svjedoci kulturnih prilika proživjelih vremena, da ti nijemi ostaci i te kako glasno mogu da zbore o prošlim dnevima, pa da prkoseć vremenu vežu prošlost sa sadašnjošću, te joj mogu biti i vodičem, od tada se prestalo s uobičajenim uništavanjem i razaranjem spomenika. U svim kulturnim zemljama pravom ih smatraju mjerilom za visinu razvitka, što se dosegnuo u prošlosti. tako da se i u samoj brizi za spomenike očituje kulturno stanje pojedinih naroda: čim su napredniji tim brižnije čuvaju svoje spomenike smišljajući sredstva, kako bi im produžili opstanak na dugi niz godina«. Dalje pisac razlaže kako su drugdje osnovane institucije za čuvanje spomenika, pa što je već u nas urađeno u tom pogledu u doba ilirizma i onda nastavlja: »Nu jedno je sveta istina: mi moramo prije svega tek naše spomenike upoznati, pa tada i druge s njima upoznati. Usprkos znatnog rada Kukuljevića, Lopašića, Sabljara i nekolicine drugih — kako je neznatan broj važnih spomenika koji su uopće poznati, a kako je sasvim neznatan broj onih koji su potanje ispitani... Tako je zapravo zadatak povjerenstva dvojak: ispitivanje i čuvanje spomenika... Prva je briga povjerenstva, da se stvori arkiv naših spomenika, u kojem bi i historik i graditelj i slikar našao u svako doba sve, što se odnosi na naše spomenike. Tu bi se skupile sve vijesti o našim starinama, sve publikacije, koje se na nje odnose, nacrti, slike, fotografije i karte, a to drži povjerenstvo tim nužnijim, jer je svaki studij spomenika nemoguć, dok se dostatan materijal ne sabere, ta često će jedino moguće sredstvo sačuvanja bili to, da se barem u nacrtima i slikama fiksira koji spomenik, koji se nikako spasti ne može«.

Naročitu pažnju posvetilo je Povjerenstvo crkvenim starinama. »Kako je crkva već od vjekova čuvarica brojnih važnih spomenika, pa kako je tuđinska industrija upravo nemilice provalila u naše crkve, da svojom sajamskom robom zamijeni dragocjene crkvene spomenike, šteteći za ogromne svote i domaći obrt i trgovinu, pozvalo je Povjerenstvo zastupnike interesiranih umjetnika i obrtnika, te je saslušavši njihove izvode, zamolilo zemaljsku vladu i preuzvišenoga gospodina nadbiskupa, da izda shodne odredbe.« Vlasti su udovoljile molbi, a naročito se lijepom okružnicom odazvao tadašnji nadbiskup-koadjutor dr. Ante Bauer. Članak se završuje ovim značajnim riječima: »Koji su temeljni principi, kojih se kani povjerenstvo držati, pokazat će se u prikazima pojedinih slučajeva; glavni je tek nazor, da se posvuda pazi na konzerviranje, a nikad nemože biti mjesta neistinskom kakvomi rekonstruiranju i lažnom imitiranju«.

Kako se jasno vidi iz ovoga članka, Szabó je dao idejni osnov i praktični program svemu radu Povjerenstva i to precizno i jasno, kakovi su bili i njegovi lični pogledi i naziranja u ovim pitanjima. Dao je točne smjernice za posao kako ga je i prije, a i poslije osnivanja povjerenstva i onako u najvećem dijelu sam vršio. Ovim osnovnim mislima i pogledima Szabóvim teško da bi se i danas moglo išta bitno dodati ili oduzeti.

U drugom dijelu Izvještaja izloženi su principi inventarizacije spomenika. Povjerenstvo je odlučilo da ponajprije započne s inventarizacijom spomenika, među kojima po svojoj važnosti prvo mjesto zauzimaju spomenici grada Zagreba, a u isto vrijeme započelo se sa popisivanjem spomenika Varaždinske županije za koju je bar donekle bilo predradnja. »Tako je odlučeno — veli se u Izvještaju — da se godine 1911 pregledaju kotari Klanjec i Pregrada te se unesu u inventar spomenici predhistorijskoga, rimskoga i sredovječnog doba i najglavnije novoga vremena sve do potkraj XVIII vijeka i to tako da se važniji odmah detaljno snime i opišu. Pri tom se valja osvrtati i na kraj u kojem se spomenici nalaze, a nesmije se smetnuti s vida ni karakteristične drvene građevine seljačkog puka«.

Treći dio Izvještaja donosi opis spomenika kotara Klanjec i Pregrada. Potrebno je naročito istaknuti važnost ove kao i ostalih monografija prof. Szabó-a te vrste u kojima se prikazuju svi važniji spomenici čitavoga jednoga kraja. Tu se redaju sad veće, sad manje studije o svakom pojedinom historijskom spomeniku već prema njegovoj važnosti. Uz njih su dodani vrlo lijepi, upravo

[1]) Izvještaj o radu Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetničkih i historičkih spomenika u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u godini 1911. Posebni otisak iz »Vjesnika Hrvatskog orheološkog društva«, nova serija, sv. 12, 1912.

majstorski fotografski snimci pojedinih građevina i umjetničkih starina što ih je sve učinio prof. Szabó, pa onda tlocrti arh. Martina Pilara i crteži, ponajviše radovi prof. dra Branka Šenoe. Tkogod se zanima za naše povjesno graditeljstvo, crkvenu umjetnost i kulturnu historiju uopće, naći će u tim studijama mnogo pouke, mnogo pobuda i sijaset originalnih misli i zaključaka prof. Szabó-a. U našoj naučnoj knjizi sve do danas nemamo na tom području ništa što bi se bar približno moglo isporediti s ovim radovima. U monografiji o kotarevima Klanjec i Pregrada najprije su prikazani prehistorijski i rimski nalazi, a onda sredovjekovne gradine Cesargrad, Kostelgrad i prekrasni Veliki Tabor kao i Mali Tabor, zatim gospodski dvorovi novijega datuma i konačno crkvene starine. Autor ovih studija, t. j. prof. Szabó, osvaja čitaoca živahnim stilom i zanimljivim načinom prikazivanja dalekim od svake »naučničke« ukočenosti. Bezbroj kulturno-historijskih pogleda i primjedbi tek je kao nehajno upleteno u tok prikazivanja, a upravo one kao nehotice uvode čitaoca u bitnost same stvari. Uz ovaki način prikazivanja širi krug čitalaca uopće ne osjeća ogroman rad koji je prethodio ovim opisima, a ipak i sam čitalac nehotice sudjeluje u istraživanju, i on je saradnik. Ova odlika prof. Sabó-a kao pisca uzrokom je da je on za popularizaciju naše nauke učinio tako mnogo, daleko više nego oni naši inače vrijedni i zaslužni naučni radnici čiji su plodovi rada ostali nepristupni širim narodnim redovima.

Naročito je zanimljiv četvrti dio Izvještaja u kojem je opisan rad Povjerenstva oko sačuvanja odnosno konserviranja onih spomenika gdje je zatražena saradnja i pomoć Povjerenstva. Radilo se o obnovi crkve sv. Križa u Križevcima, zatim crkve u Remetincu kod Novoga Marofa, nadalje negdašnje župne crkve sv. Martina u Prozorju kod Dugoga Sela, onda o frankapanskim gradovima u primorskim stranama Hrvatske, o drvenim seoskim crkvama itd. Tu su izloženi osnovni principi kojih se valja držati kod obnove historijskih spomenika. Poradi njihove važnosti potrebno je citirati ove osnovpoglede s kojima je u nas inaugurirano novo doba u shvatanju ovih pitanja. »Temeljni zahtjev današnjeg shvaćanja — veli Szabó u Izvještaju — jest taj da se ostavi kod svake građevine sve, kako je tijekom vremena nastalo, izuzevši dakako neukusne prikrpine koje se moraju odstraniti. Zato jest Povjerenstvo pristajuć uz ovaj logički zahtjev, moralo biti protiv svakoga rušenja baroknog (naskroz zdravog) svoda u lađi crkve (u konkretnom slučaju, gdje se radilo o obnovi crkve sv. Križa u Križevcima).Htjelo se to učiniti tobože stilu za volju, jer da barokni svod u gotičku crkvu ne spada. Nu trebalo bi da zagovaratelji te osnove pomisle, da je stil tek pojam nečesa, što nije zauvijek nepromjenljivo. Naprotiv, stil se svaki neprestano mijenja i razvija pa dobiva taj naziv tek onda, kad mijenjanje i samo razvijanje prestane. Pod stilom razumijeva se sve ono, po čem se karakter kojeg doba određuje: pa se taj podjednako očituje u svem mišljenju i ćućenju, u književnosti, znanosti i svoj umjetnosti, a najvidljivije u graditeljskoj umjetnosti. Kako se sve to mijenja, mora se i »stil« promijeniti, to jest novo doba donijet će nov izražaj za nove misli. Pa kako bi nemoguće bilo da mi danas mislimo, osjećamo, pišemo, slikamo kao u davno, recimo gotsko doba, kako bi smiješno bilo da se odijevamo poput ljudi u XIII vijeku, tako je i nemoguće da mi gradimo kako su davna pokoljenja gradila. Baš nemoguće, jer sve da učinimo i najbolju kopiju, koje recimo gotske građevine, ipak bi ona nosila i znakove sadašnjeg vremena, pa bi tako bilo kao da k starom kostimu upotrijebimo moderni šešir«. Dalje se u članku na konkretnom primjeru pokazuje, kako je pogrješno shvatanje o tobožnjem »jedinstvu stila« kod pojedinih građevina, kome se za volju hoće da ukloni sve što su kasnija vremena u svom stilu toj građevini dodala. »Ali se zaboravlja, da jedinstvenosti ne može biti, kad se radi o gradnji koja vijekove traje. Zar je možda graditelj recimo crkve u Strassburgu nastavljajuć romansku gradnju, za volju jedinstvenosti stila gradio dalje romanski? Ili onaj koji je nastavio romansku katedralu sv. Stjepana u Beču? Ne, oni su gradili dalje gotski, pa su baš tim stvorili jedinstvenost gradnje, a ne kamenu maskeradu. Ta do danas se nije još nitko našao, tko bi se usudio za volju te umišljene jedinstvenosti stila zahtijevati, da se na pr. romanski portal stolne crkve u Beču zamijeni gotskim!«

Donijeli smo citat nešto opširnije, da se vidi koja su bila glavna načela što ih je Szabó postavio kao osnovu za rad Povjerenstva. Jasno je da je Szabó s ovim svojim novim nazorima stupio u oštru opreku prema gledištu koje je tada i drugdje i u nas vladalo u pogledu obnove umjetničkih spomenika, a zastupali su ga Kršnjavi i Bolle te je prema ovom njihovom shvatanju izvedena famozna restauracija zagrebačke katedrale. Samo onaj tko je već tada pratio naše javne prilike, pa u tančine poznaje duh onoga vremena, moći će potpuno da shvati, koliko je trebalo imati smjelosti i snage uvjerenja, a naravno i stručnog znanja, da se na ovaj način istupi protiv autoriteta jednoga Kršnjavoga, koji je decenijima bio tako reći apsolutni gospodar na tom području! Rušenje Bakačeve kule, restauracija katedrale i crkve sv. Marka, kaptolske tobože gotičke kurije od crvene opeke i još mnogo drugo, sve su to žalosni dokumenti jednoga doba, kad su vladali ljudi nesposobni za stvaranje, kako je to Szabó u svojim bezbrojnim radovima nepobitno dokazao. Danas sve to jasno gledamo kao na dlanu. Kako je samo ideja o obnovi bistorijskih stilova skroz nekulturna i neumjetnička! Kako je u biti svojoj nelogična misao da se prostom primjenom izvjesne sheme može izazvati umjetnički doživljaj! A kako je tragičan moment u našoj modernoj kulturi, da je upravo u odlučnom času prevladalo ovo skroz pogrješno naziranje, pa su mu pali žrtvom upravo naši najljepši, najstariji i najvrijedniji građevni spomenici! A kad pomislimo, da se sve to zbilo pod nasilnim tuđinskim režimom Khuena-Hedervár-y-a ne možemo smatrati slučajem, da nas je baš tada lukavi tuđinac za skupe novce lišio naših najmilijih historijskih uspomena. Ono što je bilo tobože umjetnički nevrijedno i stilski neskladno, pa je izbačeno iz katedrale i drugih naših crkava, moglo se zato ipak skupo prodati u tuđinu, moglo je i kod kuće resiti domove imućnika!

Proti ovom modernom vandalizmu ustao je Szabó i nakon duge borbe srušio je lažne kumire i oborio neistinite vješto namještene teorije i to u otvorenoj borbi boreći se jedino naučnim i umjetničkim argumentima. U istinu, to je neprolazna zasluga profesora Szabó-a. U pravi čas stigao je da raskrinka podlo i smišljeno razaranje onoga što su nam ostavila junačka i nacijonalno svjesna negdašnja pokoljenja, naši slavni banovi, biskupi, velikaši i svećenici. On je bezobzirno otvorio oči našoj uspavanoj javnosti i naučio sve nas pravom gledanju umjetničkih spomenika a time i shvatanju prave njihove cijene. Dao je time dragocjen prilog za održanje naše narodne kulture a time i narodne individualnosti.

Od monografija profesora Szabó-a o pojedinim našim krajevima izašli su dalje Spomenici kotara Zlatar i Krapina, Vjesnik sv. XIII 1914. i Spomenici kotara Ivanec, Vjesnik XIV god. 1915-1919. U posljednjoj publikaciji od naročite je važnosti vrlo lijepa i iscrpljiva studija o pavlinskom samostanu u Lepoglavi, do sada jedan od najboljih priloga za poznavanje znamenitoga prosvjetnoga rada Pavlina u Hrvatskoj.

Rad Povjerenstva za čuvanje spomenika zastao je za vrijeme rata jednako kao i rad mnogih ostalih kulturnih institucija. To vrijeme, kad se nije moglo raditi na terenu, Szabó iskorišćuje, da sredi ogromnu zbirku materijala o našim povjesnim građevinama što ju je dotad prikupio i godine 1917. izdaje u Matici Hrvatskoj opsežno djelo Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. U tom djelu, jedinom te vrste u nas, Szabó je prikazao ogroman broj sredovječnih burgova i dvorova koji su se ma i u ruševinama u nas sačuvali. Za svaku takovu građevinu navedeni su historijski podaci koji se na nju odnose iz izvora i literature, a uz to su dodani fotografski snimci, crteži i planovi. Sve je to prikazano s mnogo topline i ljubavi za predmet daleko od svake monotonije. Iskusniji čitalac opazit će kolika je vještina potrebna za takav način prikazivanja. Ovo je djelo naročito važno još i stoga, jer vrijeme, osobito najnovije, nemilice uništava baš ove spomenike, pa će mnogome od njih bar u ovoj publikaciji ostati spomen sačuvan. „

Godine 1920. započinje opet nov perijod u životu i radu profesora Szabóa. Te je godine imenovan ravnateljem Muzeja za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Taj je muzej jedna od naših znatnih kulturnih ustanova iz predratnog doba, možda jedino korisno djelo Bollèovo učinjeno na ponuku Kršnjavoga, naročito zbog goleme i prekrasne knjižnice toga instituta. Za rata muzej je teško stradao kad je služio kao bolnica, pa je trebalo čitav muzej iznova preurediti, zapravo nanovo osnovati. Ovoga teškoga posla Szabó se je s radošću prihvatio, jer njemu kao da je bilo suđeno ili nove institute tako reći iz ničega stvarati, ili propale obnavljati. Vičan muzejskom radu još uz nezaboravnoga direktora dra Josipa Brunšmida, uzor nesebičnog i poštenog naučnog radnika visokih kvaliteta, Szabó je svaki i najneznatniji muzejski predmet pomno proučio, sve to sistematski sredio, postavio i katalogizirao, a uz to je proučio i prekrasnu knjižnicu toga muzeja. Uza taj golemi posao nastavlja Szabó i rad na obradi historijskih spomenika te imajući pri ruci ogromnu muzejsku knjižnicu sprema veliko djelo o gotici u Hrvatskoj koje na žalost još nije objelodanio. U isto to vrijeme revno je sarađivao na pripremanju pariške izložbe 1925. godine kada su iz muzeja odaslane ogromne škrinje izložbenog materijala u Paris. Isto tako intenzivno sarađuje kod spremanja znamenite Kulturno-historijske izložbe grada Zagreba iste godine, priređene prigodom proslave tisućgodišnjice Hrvatskog kraljevstva. Njegovom je brigom među ostalim pošlo za rukom za tu izložbu izraditi u kratko vrijeme sadreni model gornjega grada Zagreba prema stanju godine 1864, kad je veći dio toga historijskog dijela grada još bio intaktan. Isto tako ima se zahvaliti njegovoj inicijativi i zauzimanju da je prigodom te izložbe konačno Zagrebu povraćen prekrasni oltar, sjajno djelo domaćeg drvorezbarstva iz XVII stoljeća, koji je nekada resio katedralu, ali je prigodom restauracije izbačen pa se nalazio u šupi župnoga dvora u Lonji.

Uza sav taj već do tada znameniti nada sve plodonosan i patriotski kulturni rad imao je profesor Szabó da osjeti svu gorčinu nezahvalnosti koju su prije njega iskusili toliki naši javni radnici. Sticajem prilika u ono doba burnih političkih borba Szabó je godine 1926. nepravedno a i posve bezrazložno i nepotrebno umirovljen kao ravnatelj muzeja! Ovu nepravdu podnio je Szabó filosofskim mirom, pa ga ni taj nemili događaj nije ni malo smeo u njegovom naučnom radu, naprotiv on ga sada još intensivnije nastavlja. Grad Zagreb, njegova prošlost i njegov razvitak koji se očituje osobito u njegovim građevinama sada su posve osvojili naučni interes profesora Szabó-a. Nadovezujući na svoje ranije studije zagrebačke prošlosti on se sada svom revnošću i gorljivošću posvećuje proučavanju zagrebačkih spomenika o kojima je već prijašnjih godina sakupio znamenit materijal. Rezultate ovih svojih studija objelodanio je u članku Zagrebačke građevine XVII stoljeća koji je objelodanjen u »Narodnoj Starini« (svezak 10, str. 27-45) a onda u opsežnoj studiji »Lice grada Zagreba u devetnaestom vijeku« koja je izašla u »Kolu« Matice Hrvatske za god. 1927 (str. 165-211). Ovim svojim radovima dao je Szabó temelj građevnoj povjesti Zagreba.

Već spomenuta Kulturno - historijska izložba grada Zagreba iz godine 1925. postala je zauzimanjem Braće Hrvatskog Zmaja i saradnjom drugih faktora zametak Muzeja grada Zagreba koji je malo iza toga i osnovan. Grad Zagreb izabrao je godine 1928. direktora Szabó-a prvim ravnateljem svoga muzeja. U istinu, on je bio najpozvaniji da zauzme to mjesto. To je bilo opće mišljenje i ovaj put potpuno opravdano. Tako ga je i po treći put u životu zapala zadaća da posve od početka podigne novi naučni zavod i da mu dade siguran i pouzdan temelj za budući razvitak, a on je tu zadaću prihvatio i riješio ju poznatom energijom i ustrajnošću. Nijesu ga u tome smetale ni nepodesne prostorije u prizemlju onog staroga Umjetničkog paviljona na Trgu kralja Tomislava ni ostale teškoće koje su kod nas na žalost i danas kao i uvijek dosada na putu svakom kulturnom pothvatu. Osim velikoga broja muzejskih predmeta Szabó je u tome muzeju sabrao golem arkiv slika i dokumenata, crteža i literature o svemu što je bilo s kojega gledišta od važnosti za povijest grada Zagreba i njegova razvitka kroz stoljeća. Tako je gradski muzej u kratko vrijeme postao ne po svom opsegu i veličini ili po broju muzejskih predmeta, već po svojoj kulturnoj misiji jedna od najvažnijih ustanova grada Zagreba. Svatko koga njegov bilo naučni bilo publicistički rad dovodi u vezu sa gradom Zagrebom i njegovom prošlošću zna kamo se ima obratiti, da nađe podataka, savjeta i podstreka za svoj posao. Sve to nalaze naši javni radnici u obilnoj mjeri kod profesora Szabó-a, direktora Gradskog muzeja.

I tu se očituje jedna nada sve značajna crta njegove ličnosti: on ne pozna zavisti. Dok se često dešava da pojedini naučnici sav naučni materijal do kojega dođu, ljubomorno čuvaju za sebe, pa makar se on nalazio i u javnim zbirkama i ma da znadu da ni oni (kao i nitko na svijetu) ne mogu sve obraditi, dotle je kod direktora Szabó-a upravo protivno. Nema toga podatka, nema toga dokumenta, ma kako bio važan, bio on posve nepoznat i neobrađen, da ga ne bi drage volje ustupio i drugome na upotrebu. To je rijetka vrlina, ali ujedno i velika zasluga direktora Szabó-a. Ne može se izbrojiti ni opisati, koliko je on samo na ovaj način privrijedio našoj nauci dajući kroz decenije nesebično i požrtvovno bezbroj uputa i savjeta našim kulturnim radnicima. Zahvalnost i poštovanje koje on u tim krugovima uživa samo je neznatna naknada za veliki njegov trud što ga je na tom području uložio i još ga danas neprekidno žrtvuje.

Kao direktor Muzeja grada Zagreba, prof. Szabó neumorno nastavlja svoj naučni rad koji je odsada u glavnom i u prvom redu posvećen gradu Zagrebu i njegovoj prošlosti. U »Narodnoj Starini« koju je odabrao da bude glasilom Muzeja grada Zagreba, a on je i redaktor ovoga dijela našega časopisa, objelodanio je čitav niz studija i članaka. Od ovih je najznatniji prilog njegova »Knjiga o starom Zagrebu« (1930). U ovoj opsežnoj radnji koja je izašla i kao posebni otisak u »Edicijama Muzeja grada Zagreba«, prikazan je i građevni i sav kulturni razvoj grada Zagreba od godine 1880 tj. od velikoga potresa, pa do rata, a sve to u vezi s političkim i ostalim događajima koji su od važnosti za život Zagreba u tom razdoblju. Ovaj je rad bogato ilustrovan veoma zanimljivim savremenim slikama i fotografijama koje je autor sabrao i spasio od propasti i zaborava. Uz to izašli su u našemu časopisu još i mnogi drugi njegovi radovi naročito o našim starim umjetničkim spomenicima, kao »O starom misnom ruhu u našim crkvama« (1928). O crkvenim zgradama i crkvenom uređaju (1928) pa onda »Prilozi građevnoj povijesti zagrebačke katedrale« (1929). U posljednjoj studiji iznio je Szabó svoje originalne poglede i zaključke o pitanjima gradnje ove naše vanredno zanimljive i važne građevine. Svatko tko se zanima za ta pitanja treba da pomno prouči ovaj važni rad prof. Szabó-a.

U tom periodu svoga rada objelodanio je prof. Szabó još i golem broj članaka, studija i kulturno-historijskih prikaza u mnogim našim revijama i časopisima. U tim svojim radovima on se među ostalim istaknuo kao majstor kulturno-historijskog eseja. Značajne osobine njegova stila o kojima smo već ranije govorili, tu su jošte znatno profinjene i usavršene. I duh i život i pojedine ličnosti staroga gornjega grada Zagreba evocira Szabó u svojim radovima s velikim uspjehom. Mnogi kulturno-historijski detalji, pa lična sjećanja autorova na znamenite ličnosti grada Zagreba iz prošlih decenija sastavljaju fino tkivo Szabina sugestivnog pričanja u kojem nam se razotkriva »genius loci« aristokratskoga, danas zamrloga gornjega grada. Samo primjera radi spominjemo neke radove ove vrste kao što su članci »Ilija Gueša (Morgenblatt 1930), »Die Leute aus der Visoka ulica« (Morgenblatt 1931) »Iz onog starog Zagreba« (Novosti 1931) i mnogi drugi. U ovom kratkom prikazu stvaralačke aktivnosti prof. Szabó-a nisu obuhvaćeni svi njegovi radovi, ni sve njegove akcije, već su istaknuti samo neki najvažniji i najkarakterističniji dijelovi njegova rada. Danas sva naša javnost s velikim simpatijama i pažnjom prati njegov rad koji je stekao puno priznanje ne samo u stručnim krugovima nego i u najširim redovima inteligencije. Zato je i sva naša javnost s radošću pozdravila priznanje koje mu je iskazala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu izborom za dopisnog člana. Prof. Szabó nalazi se danas u punoj snazi stvaranja. Želja je naša da je trajno zadrži i da našu knjigu i napose naš časopis obogati novim plodovima svoga velikog znanja i nesmanjenog oduševljenja za sve one trajne vrednote koje su nam namrla prošla pokoljenja.

Mirko Stanisavljević

JASTREBARSKO

Ne imamo u listinama viesti, koje bi nam kazale, kada je zasnovano mjesto Jastrebarsko. Ali nema sumnje, da je Jastrebarsko veoma staro mjesto, te da je bilo davno prije tatarskih provala nastanjeno. Sačuvani pismeni spomenici spominju nam Jastrebarsku* u županiji podgorskoj, po prvi put god. 1249. To mjesto u listini spominje »Forenses de Jastrebuzka«, a po tom možemo zaključiti, da je već tada bila Jastrebarska veće mjesto — trg. Po samom imenu znademo, da je to prastara hrvatska naselbina. God. 1257. umoliše Jastrebarčani »hospites nostri de Jastrabarcka« kralja Belu IV., da im podieli povlastice, kakove su već onda imali Samoborci i Petrinjci. Kralj im podieli povlastice, naime: pravo birati si po volji sudca (maiorem), koji će njihove prepore suditi, dok priziv ide samo na kralja. Banu, kad bi k njima došao, dužni su dati stan, dok će im ovaj morati za ostalo plaćati; nadalje dobiše pravo izbirati si svećenika po volji, slobodu razpoložbe imetkom, a napokon slobodu izselenja i primanja novih doseljenika. Jedina obveza određena je tim privilegijem, da su dužni godimice plaćati kralju kao daću (collecta) 100 penza, a trideset u ime trgovine (tributum fori). Pošto ali niesu imali dovoljno zemlje, naloži kralj banu ciele Slavonije Stjepanu, da Jastrebarčanima odredi tri rali od zemlje Cvetkovića (Cvetk), sinova Kundisa i plemena Draganića (Draguslai), pripadnika grada podgorskoga. (U istoj listini tačno su omeđeni posjedi jastrebarski).

Ovaj toli važan privilegij, na kojemu bude osnovan sav razvoj općine jastrebarske potvrdi kasnije g. 1340. u Zagrebu na Jurjevo ban Mikac Prodanić, na molbu Vuka sina Vukova, sudca jastrebarskoga, te građana Ladislava sina Lackova, Petra sina Andrije, a unuka Vučine i sina Pavla Vukova; g. 1420. u Časlavi kralj Sigismund zajedno s potvrdom Mikčevom, g. 1489. kralj Matija Korvin, g. 1495. na blagdan B. D. M. u Zagrebu ban Ivan Korvin, g. 1648. kralj Ferdinand III a napokon g. 1670. kralj Leopold I.

Kojim načinom je Jastrebarska koncem XIV. vieka došla u vlast meštra Franje Bernardova građanina budimskoga, nije nam poznato. To se je ali jamačno dogodilo za vlade kralja Sigismunda, koji je rado trgovao imanjima i pravima, ne pazeći dali su time povređeni pravi gospodari toga. Godine 1392. dozvoli kralj Sigismund rečenomu Franji, da može s Jastrebarskom po volji raspolagati (pa i prodati je). Dvie godine iza toga proda Franjo sa svojim sinovima Pavlom, Filipom i Franjom Jastrebarsku pred kaptolom budimskim za 4.000 for. zlata Ivanu Mutini (Muchin) sinu Rafaela Lipovačkoga i bratu njegovom Nikoli gospodarima susjednoga grada Lipovca. Nove gospodare jastrebarske uvede po nalogu kraljevom iste godine 21. oktobra kaptol zagrebački.

Poslije smrti Mutine Lipovačkoga nasliedila je njegove posjede jedinica mu kći Jelena, pošto je Mutinom domrlo pleme Lipovačkih. Zapisom učinjenim god. 1442. pred kaptolom zagrebačkim, darova Jelena

* Historijski dokumenti pišu ime Jastrebarsko s krajnjim a po magjarskom pravopisu. Zato to ime dolazi u ovom članku u oba oblika hrvatskom i magjarskom. — Op. ur. N. S.

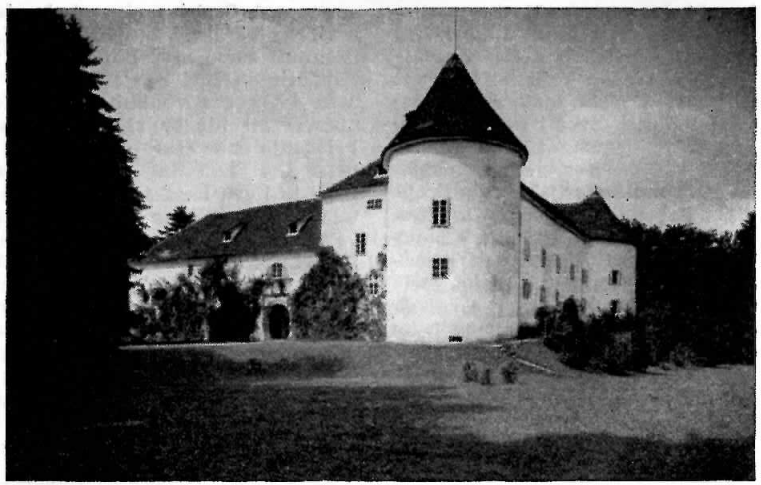

Dvor u Jastrebarskom

trg Jastrebarsku s gradom Lipovcem, te Kostajnicu i Komogovinu svomu mužu knezu Martinu Frankopanu. Kad je Jelena umrla, držao je nadalje knez Martin Jastrebarsku, te uz svoje obične naslove nosi također i naslov gospodara Jastrebarske. Druga njegova žena Dora udova kneza Ivana Blagaja, živjela je veoma rado u Jastrebarskoj, gdje je 10. februara 1448. zajedno sa sinom si Nikolom Blagajem zapisala i darovala mužu si Martinu Frankopanu, polovicu grada Vrbasa i Kozare (na Sani) uz opazku da te gradove može odkupiti kralj, ili drugi tko u koliko bude imao interesa. Za darovanje svoje žene izposlova knez Martin god. 1462. u kralja Matije Korvina darovnicu, uz uvjet, da poslije njegove smrti pripadnu gradovi Lipovac, Steničnjak i Kostajnica kruni. Iste godine uveden Martin po zagrebačkom kaptolu u posjed ovih gradova i posjeda. Tako je god. 1464. ponovno uveden u trg Jastrebarsku i grad Lipovac u prisuću župana cvetkovičkoga Jurja, Andrije Juršića, Pavla Petravića iz Cvetkovića, Stjepana iz Volavja, Antuna starješine krašićkoga, Matije iz Trga i Blaža iz Draganića.

Uzprkos svim povlasticama, koje je Jastrebarska dobila od kraljeva, pobirao je lipovački gospodar od njih razne daće. Pa i onda, kad se god. 1478. spominje Lipovac kraljevskim gradom, morali su Jastrebarčani činiti razna podavanja službenicima gradskim. Iste godine 1478. naloži pismeno 14. februara iz Budima kralj Matija kaštelanima kraljevskoga grada Lipovca, da se više ne usude ubirati od Jastrebarčana protupravne daće, već da ih štite od nepravde. On im naloži, da imadu štititi domaće i strane trgovce, koji dolaze s robom u Jastrebarsku. Ovom izpravom podieli kralj sudbenom stolu jastrebarskomu pravo, da može nad zločincima i razbojnicima izvršivati smrtnu kaznu (jus gladii). Kralj dozvoli također i godišnje sajmove u Jastrebarskom, i to na Duhove kod crkve sv. Duha, a na Veliku Gospoju, Nikolinje i Martinje kod crkve sv. Nikole. Skoro na to god. 1480. naloži opet kralj Matija iz Zagreba kaštelanima lipovačkim, da štite Jastrebarčane, te da ih ne obterećuju neobičnim daćama.

Dok je odlučni kralj Matija živjeo, mogli su Jastrebarčani pod njegovom zaštitom liepo i mirno prebivati. Iza smrti Matijine 1490. pripade Jastrebarska s inim mnogim hrvatskim gradovima ugovorom požunskim 17. juna 1490. naravnomu njegovomu sinu hercegu Ivanu Korvinu. Taj novi feudalni gospodar potvrdio je doista slobode Jastrebarčana, ali se uza sve to nije žacao krnjiti njihova prava i slobode.

Već od starine imali su Jastrebarčani u svom trgu mali drveni kašteo za svoju vlastitu obranu. Bez dvojbe opirahu se Jastrebarčani nasilju Ivana Korvina, radi česa je valjda Ivan Jastrebarčanima silom oteo njihov kašteo, te ga razorio. Da pako svoju vlast čim bolje učvrsti, sagradio je oko god. 1500, na otetom zemljištu građanina plemića Martina Domitrovića, u obsegu teritorija obćine novi grad, kojemu bijaše svrha, da gospoduje nad trgom jastrebarskim. To je današnji jastrebarski grad. Uzaludan bijaše prigovor učinjen godine 1502. pred kaptolom čazmanskim po obćinskom sudcu plemiću Jurju Miriniću i fiškušu Stjepanu Berečku, glede toga nasilja. Korvinov grad osta na svom mjestu, da bude strahom i napasti slobodnih Jastrebarčana.

Sred ove razmirice darova g. 1502. herceg Ivan Korvin svoj grad Jastrebarsku s istoimenim trgom i Lipovac braći Ladislavu, Tomašu, Franji i Nikoli te Stjepanu Petevima od Gerše, za velike zasluge u ratu protiv velikih neprijatelja Hrvatske. Ove uvede po nalogu kralja u posjed kaptol budimski po svom povjereniku kanoniku Brcku iz Pathone, te kraljevski čovjek Martin Dragačić, a u prisuću plemića Valentina i Blaža iz Pribića, te draganičkih plemića župana Andrije i Tome Bencetića. Tomaš Petev vršio je počam od god. 1511. glavnu upravu i kaštelanstvo u Jastrebarskoj i Lipovcu, a god. 1517. spominje se u prvoj kaštelanom Mihajlo iz Almanda.

Pogled na stubište i dvorište dvora u Jastrebarskom

Po nagovoru valjda, bogatog kancelara i kardinala Tome Bakača-Erdöda, koji je oko svoga Okić-grada hotio razmaknuti svoje posjede, dogodi se, da su Petevi g. 1519. u Budimu 9. juna, pred dvorskim sudcem vojvodom Lovrom Ločkim, zamienili svoje gradove Jastrebarsku i Lipovac, sa Tomom Bakačem i njegovim nećacima za imanja ovih u Ugarskoj uz doplatak od 750 for. U tom ugovoru spominje se i tribut, koji se je običavao pobirati u Jastrebarskoj, što je kasnije dalo povoda mnogim razmiricama s trgom.

Od toga vremena ostadoše Erdödy vlastelini u Jastrebarskoj, uzevši si u XVI. vieku naslov gospodara Jastrebarske. Od svih starijih Erdöda bijaše ban Petar, poznati prijatelj protestantizmu, najbolji prema jastrebarskim građanima. On potvrdi dva puta god. 1539. i 1563. sloboštine obćine jastrebarske, a svojim kastelanima zabranjivaše najstrožje činiti ovima ma i kakova nasilja. S toga mu je i obćina veoma pomagala, kad je što uztrebao. God. 1549. pomogla mu je obćina kod gradnje staje i štaglja kod grada, a god. 1553. dala mu je iz svojih obćinskih šuma do 80 vozova drva za izpecanje cigle. Ne imajući još godine 1552. Petar Erdödy mužkog poroda namre svoje gradove za slučaj ako ostane bez sina, kćeri si Ani, što god. 1554. potvrdi kralj. Godine 1559. dobi opet novu darovnicu od kralja za Jastrebarsku, Lipovac, Želin, Novigrad i Hrastilnicu u križevačkoj županiji, te Cesargrad.

Turski nasrtaji u okolicu Jastrebarske bijahu za života Petra Erdöda veoma česti. Petar kao vješt vojskovođa znao je dobro braniti svoje, a baš morao je uviek biti spreman, jer su Turci često onuda polazili na pljačkanje u Kranjsku i Štajersku.

God. 1567. umrie Petar Erdödy u Jastrebarskoj, a pokopan je u kapeli sv. Petra, kod koje utemelji posebnu prebendu, koju dobivahu kasnije od Erdöda namješteni prebendari. Na grobu Petrovom vidjao se je još god. 1700. spomenik koji se nalazi u samoj župnoj crkvi. Poslije njega držala je Jastrebarsku udova mu Barbara Alapićeva sa sinovima Tomom i Petrom. Imanjem upravljaše plemić Blaž Vrančić poznati nasilnik, te Šimun Hrvoj, koji su kmetovima sto muka zadavali. — S toga nije niti čudo, da su ovi kmetovi oko Jastrebarske i Lipovca, koji nisu manje stradali od Tahijevih, godine 1573. pridružili se ustanku. Do 5000 kmetova iz okoliša Jastrebarske i Okića ustalo je bilo s namjerom, da provale u Žumberak i Metliku.

Na starinsku uređena »hall« veleposjednika g. Ehrmanna u dvoru Jastrebarsko

Sin Petra Toma Erdödy, glasoviti kršćanski junak, vojskovođa i državnik, nije pošao stopama otčevim, jer je počeo Jastrebarčane silno ugnjetavati, kao i susjedne slobodne općine. Njegova je uspomena još danas strašna u ondješnjem narodu. Uz ovu nevolju trpjela je mnogo okolica Jastrebarska od divljih Turaka, te su čopori Hasan paše Predojevića više puta zalietali na zemlje jastrebarske. God. 1539. 20. maja oplieniše Turci upravo užasno okoliš Jastrebarske, Kerestinca i Samobora, odvukavši sobom mnogo roblja. 28. decembra iste godine porobiše Turci poštu kod sv. Ivana (Desince), te posjekoše poštarske konje, nu u sretan čas znao ih je junački Toma Erdödi izmlatiti.

Poslije sretnoga sisačkoga poboja, 1593. prestaše nešto te turske nevolje. Ali eto opet drugih. God. 1608. posvoji ban Toma Erdödy sve purgarske vinograde jastrebarske u Golom vrhu, Divnom potoku, Starjaku i Breznik, a kod toga razoriše njegovi trabanti do 60 purgarskih klieti, te odstraniše stari međaš na Žuljarovom brodišču, koji je od pamtivieka opredjelivao granicu kmetova lipovačkih od zemalja jastrebarskih. Malo je šta dobra učinio ban Toma Erdödy Jastrebarčanima, a bila je jamačno velika iznimka, kad je godine 1621. sa sinom si Sigismundom oslobodio Stanu Zrnarić, purgarku od svih daća gradskih.

Mnogo gore bijaše po Jastrebarčane, kad je zavladao jastrebarskim imanjem unuk Tome Mirko Erdödy. Njegovi službenici i trabanti bijahu upravo grozni nasilnici.

Uzalud htjedoše purgari jastrebarski obnoviti međe svojih zemalja, kad im to nije dao provesti, premda je godine 1648. kralj Ferdinand III. potvrdio njihove povlastice. Ljudi grofa Mirka Erdöda usmrtiše god. 1647. građanina Nikolu Matkovića u vlastitoj njegovoj kući, objesivši ga o gredu, a sina mu i ženu do zla boga izmrcvariše. Iste godine ubiše građanina Ivana Frančaka. Takovih i sličnih nasilja bilo je dosta. Zaželješe već građani mir. Oni sklope godine 1650. s grofom Mirkom nagodu, koja je imala valjati za života njegova i sina mu Adama. Nu i tim niesu mnogo postigli. Nasilja se opetovahu. Osobito prefekt jastrebarskog i lipovačkog imanja Gašpar Magdalenić 1669.—1671. znao je u koječemu nasilno dodijavati općini jastrebarskoj. Godine 1660. oko Tri kralja dade Mirko Erdödy po svojim ljudima uhvatiti ni kriva ni dužna građanina Nikolu Frančaka, izšibati i baciti u gradsku tamnicu! Tuj ga je mučio gladom i žeđom sve do 4. oktobra, dok se nije mukom odkupio, plativši upravitelju Stjepanu Magdaleniću 50 imperijala.

Sličan okrutnik bijaše također gradski provizor Ivan Hrvoj, Taj je otimao građanima jastrebarskim šumu Kneju, a valjda sin ovoga Petar Hrvoj htio je oteti općini sajamsko pravo. Ivan Hrvoj često je javno zlostavljao građane i prietio im se raznim zlom. Proti ovomu ustadoše građani pritužbama na sabor, bana i kralja. To je ipak nešto pomoglo, jer je kralj Leopold odredio, da se urede razmirice među općinom i vlastelinstvom. Posebno hrvatsko povjerenstvo uredi ovaj

Jedan od mnogih salona veleposjednika g. Ehrmanna u dvoru Jastrebarsko

dugotrajni priepor god. 1694. Kako je to tada uređeno, osta sve do godine 1848. jedino što je god. 1699. vlastelinstvo jastrebarsko prisvojilo si pravo maltarine.

Spomenuti Ivan Hrvoj, premda bijaše veliki nasilnik, to je ipak svoju uspomenu donekle popravio. On se pobrinuo za duševni napredak Jastrebarčana, pošto je oporukom ostavio zemlje i jedan funduš u trgovištu, koje bilo namienjeno uživanju jastrebarskoga školnika.

Po originalnim ispravama napisao:
E. Laszovski

KO JE PISAR DUBROVAČKOG »LIBER STATUTORUM DOANE«?

Najlepši rukopis u gotičkoj minuskuli što ga poseduje dubrovački arhiv, ujedno i jedan od najlepših rukopisa Jugoslavije u toj vrsti pisma, je dubrovački »Liber statutorum doane«. Proračunato jednakomerni potezi kaligrafa i ukusni inicijali sa linijskom ornamentikom stvaraju neobično estetski utisak. Šteta je što je rukopis oko 200 godina služio carinskim činovnicima Dubrovnika kao priručnik, te je od toga njegov izgled mnogo stradao. Radi lepote njegove nije čudo što je do sada 2 puta objavljivan, prvi put od Eitelbergera[1] kao dokumenat umetničkog stvaranja u Dalmaciji srednjega veka, ali to izdanje je loše radi premnogo pogrešaka u čitanju, drugi put mnogo savesnije i tačnije od Mihajla Peterkovića[2] kao prvovrstan izvor za kulturno-ekonomsku istoriju naših zemalja i napose Dubrovnika. Ni jedan, ni drugi editor nije se upuštao u zanimljivo pitanje čija je ruka stvorila ovaj spomenik od tolike umetničke vrednosti. Rešenje toga pitanja ipak nije nemoguće i rukopis sam daje osnove za rešavanje bar do stepena verovatnosti.

Jasno je da Dubrovnik godine 1277, kada je pisan »Liber statutorum doane«, kao što se u njegovom naslovu pominje[3], nije mogao da obiluje rukama koje bi bile u stanju i sposobne da stvore takvo umetničko delo. Mereći sa tadanjim merilom pismenosti i izvežbanosti, to je morala biti neka iznimno izvežbana i vešta ruka, kakva se ne može naći ne samo na svakom koraku, nego ni u svakom gradu. Kod čitanja rukopisa opaža se da su prvobitnoj jezgri toga carinskog zakonika pod kasnijim dubrovačkim knezovima dodavane naknadne dopune. Takvih naknadnih dopuna ima odmah iz prvih godina posle

[1] Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens. Wien, 1884.

[2] Statuta doane civitatis Ragusii. Izvori za ist. Južnih Slovena, Ser. V, Knj. 1. Beograd, Srp. kr. akad. 1936 (str. 385 sl.).

[3] Naslov v. niže!

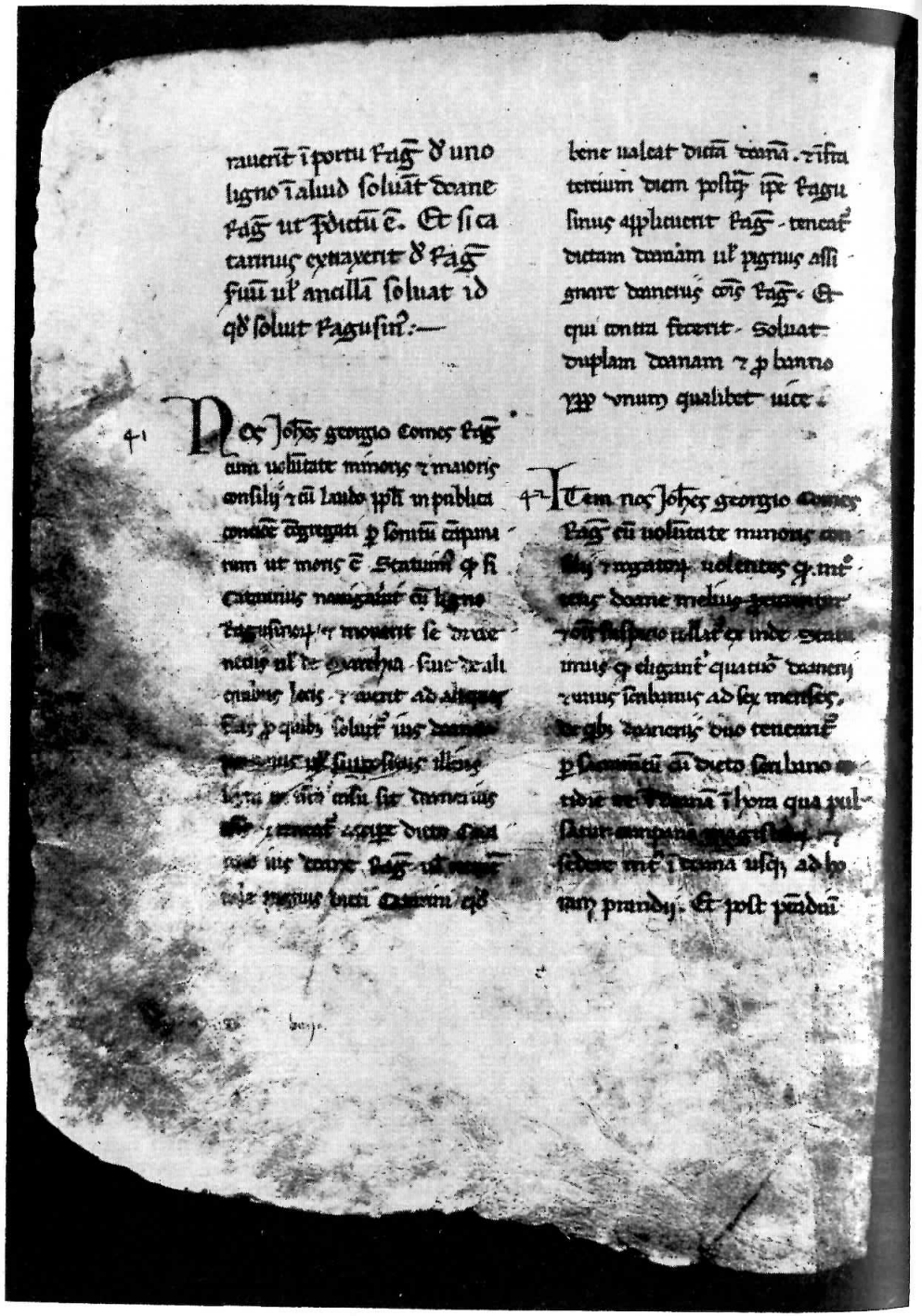

izrade i izdavanja same jezgre. Ako je rukopis tih kasnijih dodataka identičan sa rukom koja je pisala jezgru zakonika, onda je to nesumnjivo dokaz da je rukopis pisalo neko lice koje je stalno boravilo u gradu. Faktički se vidi da je na pr. dodatak na fol. 11a i 11b koji se tiče Kotorana, a koji je dodat za vreme kneza Marka Geno — taj je sa službom u Dubrovniku god. 1278—1280[4] — pisan apsolutno istim rukopisom kojim i sama jezgra zakonika iz god. 1277. Rukopis toga dodatka između 1278 i 1280 ne razlikuje se od prvobitnoga ni veličinom slova, ni potezom, ni oblikom slova.[5] Drugi dodatak, isto o Kotoranima, unet je za vreme kneza Ivana Đorđija koji je obnašao kneževsku čast g. 1282 do 1284.[6] Taj dodatak iz vremena kneza Đorđija pisan je doduše sitnijim slovima, ali bez mnogo muke može se ustanoviti da je i ruka toga dodatka ista koja je pisala jezgru rukopisa, odnosno i dodatak između 1278 i 1280. Prema tome, ono lice koje je pisalo sam rukopis i prve njegove dodatke boravilo je u Dubrovniku najmanje od 1277 do 1284. Tko bi moglo biti to lice?

Ako pregledamo rukopise domaćih ljudi toga vremena, steći ćemo uverenje da među rođenim Dubrovčanima nećemo naći pisara toga rukopisa. Iz toga vremena poznati su nam rukopisi popa Ivana Prodančića, koji god. 1284 postaje dubrovački notar,[7] dalje đakona Andrije Beneše, koji postaje jedan decenij kasnije naslednik Prodančićev,[8] sem njih još rukopis nekolicine drugih, po imenu nepoznatih domaćih lica koja su unašala dodatke u rukopis »Liber de introitibus stacionum et territoriorum communis«, čiji je glavni deo pisan također u ovo doba, naime g. 1282.[9] Među svima ovim rukama ne nalazimo nijednu za koju bi mogli smatrati da je bila sposobna da izradi rukopis od kvaliteta našega »Liber statutorum doane«. Dakle, pisara ćemo morati tražiti po svoj prilici među strancima. Svi momenti govore za to da ga je pisao kakav stranac koji tih godina stalno boravi u Dubrovniku. Jedini takav stranac koji bi dolazio u obzir kao autor toga rukopisa je tadanji dubrovački notar magister Tomazin de Sauere.

Međutim, čim se spomene ime Tomazina u vezi sa ovim rukopisom, odmah će svaki poznavalac dubrovačkog notarijata izneti više vrlo ozbiljnih prigovora, koji bi gotovo isključivali njegovo autorstvo. Prvo, magister Tomazin dokazan je kao dubrovački notar tek za početak 1278, i to indirektnim putem, pomoću indicija, dok prve od njegove ruke sačuvane knjige poteču tek iz jeseni 1278.[10] Krajem juna 1277 piše još presbiter Petar kao dubrovački notar jednu listinu.[11] Prema tome, Tomazin nije mogao da septembra god. 1277 piše ovaj rukopis, pošto je tek početkom 1278 došao u dubrovačku državnu službu.

Drugo, sve Tomazinove knjige nose tipičan naslov »Liber »X«, tempore nobilis viri »Y«, comitis honorabilis Ragusii, scriptus per me Thomasinum de Sauere, sacri palacii et comunis Ragusii iuratum notarium«,[12] a naslov našeg carinskog zakonika glasi: »Liber statutorum doane, compillatus tempore nobilis et egregii viri domini Marci Justiniani, comitis honorabilis Ragusii,... anno Domini 1277, indictione V, die penultimo septembris«.[13] Po dikciji podudara se naslov carinskog zakonika vrlo dobro sa drugim naslovima koji poteču sigurno od Tomazina, ali kao neobično pada u oči da se Tomazin u tome najlepšem svome rukopisu nije potpisao kao pisar, dok to u svima drugim rukopisima redovito čini.

No, sve te poteškoće oko početka službe magistra Tomazina i oko ispuštanja imena iz naslova mogle bi se prebroditi sa kojekakvim tumačenjima, ali se ne može prebroditi pitanje karaktera pisma. Od notara Tomazina sačuvano je u arhivskim knjigama Dubrovnika daleko više od 1000 strana rukopisa, ali taj njegov rukopis u knjigama temeljito se razlikuje od rukopisa »Liber statutorum doane«. Dok je carinski zakonik pisan lepom minuskulom, dotle su sve od njegove ruke u dubrovačkoj arhivi sačuvane knjige pisane kursivom,[14] koja daje utisak temeljito različit od brižljivog, kaligrafskog pisma zakonika. Jedina Tomazinova listina, sačuvana na pergameni u originalu, od 30 oktobra 1285, ima

[4] v. Bogišić-Jireček, Liber. stat. civit. Ragusii; (Mon. hist.-iur. Slav. merid., knj. IX) str. 460. Podatak Peterkovića (s. 390) da je Geno u službi g. 1280—1282 je pogrešan.

[5] V. našu tablu, redak 1—6 prve columne!

[6] Na našoj tabli sav tekst od retka 7 dalje.

[7] Sr. njegov rukopis kod G. Čremošnik, Dubrovački notar presbiter Johannes. Glas Srp. kr. akad. 171 (1936) s. 119 Faksimil je ispao hrđavo radi lošeg papira.

[8] Andrijin rukopis v. G. Čremošnik, Kancel. i notar. spisi, (Zbornik za ist. jez. i književ. srp. nar. III od.), Beograd, 1932, tab. V i VI.

[9] sr. G. Čremošnik, Liber de introitibus stacionum et territoriorum communis. Glasnik Zemalj. muzeja XLVI (1934), str. 43 sl. i tablu!

[10] G. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija do god. 1300... Glasnik Zemalj. muzeja XXXIX (1927), str. 233.

[11] isto tamo, str. 232.

[12] Sr. Tomazinove naslove kod G. Čremošnik, Dubr. kancelarija... str. 242 sl.

[13] Peterković M., l. c. str. 385.

[14] Primer Tomazinovog pisma v. kod G. Čremošnik, Kancel. i not. spisi, tab. I i II!

doduše više elemenata minuskule,[15] ali svejedno stoji još vrlo daleko od minuskule onog tipa, kakav nalazimo u carinskom zakoniku. Osobito kursivni oblik slova »d« sa petljom u toj listini jako otskače od minuskulnog »d« sa okomicom, koja je u carinskom zakoniku zavinuta u levo. Isto tako, slovo »s« u listini se spušta pod crtu, dok u zakoniku ostaje uvek na crti, itd.

Na taj način, koliko ozbiljnih argumenata govori za to da je Liber statutorum doane pisao magister Tomazin, još više momenata govori protiv takvog mišljenja. Slučaj koji u nauci igra ne malu ulogu omogućuje, ipak, rešenje toga pitanja bez ikakve sumnje. U arhivu samostana oo. Dominikanaca u Dubrovniku čuva se testamenat nekog dubrovačkog plemića Bučinića (Bocignolo) iz god. 1282. Taj testamenat omogućuje dokaz da je notar Tomazin pisao rukopis »Liber statutorum doane«. Pismo testamenta je doduše tako nastradalo, da je nemoguće pročitati celi testamenat, ali se može pročitati godina 1282 i indikcija 10, koja u istinu odgovara toj godini, dalje potpis Tomazina kao notara i imena sudija Dimitrija Menčetića i Andrije Beneše, za koje nam je također iz drugih izvora poznato da vrše službu sudija god. 1282.[16] Rukopis toga testamenta je mnogo izrazitija minuskula, nego li spomenuti rukopis Tomazinove listine iz god. 1285. Slovo »d« u testamentu konsekventno je pisano u onom obliku, kakav nalazimo i u »Liber statutorum doane«, a kakav u listini od 1285 susrećemo samo retko. Slovo »s« testamenta spušta se doduše pod crtu za razliku od istog slova u carinskom zakoniku, ali je oblik i potez istog slova na kraju reči apsolutno identičan sa »s« na kraju reči u prvom i drugom dodatku carinskog zakonika. Isto tako su druga slova, na pr. a, r, i t. d. potpuno jednaka i u carinskom zakoniku i u testamentu. Taj testamenat pretstavlja zadnju kariku u nizu pisama notara Tomazina. Prvu i najpoznatiju vrstu imamo pred sobom u kursivi arhivskih knjiga, drugu u polukursivi listine iz god. 1285, treću u minuskuli testamenta iz god. 1282, a zadnju u brižljivoj minuskuli rukopisa »Liber stat. doane«. Kada se pregleda sve te vrste Tomazinovog pisma, onda više ne može da postoji sumnja da je zaista on pisao naš umetnički izrađeni carinski zakonik.

Posle takve konstatacije, na sve napred iznete prigovore može se vrlo lako naći zadovoljavajuće tumačenje. Razlika u pismu, t. j. upotreba minuskule u carinskom zakoniku i u testamentu, a kursive u njegovim notarskim konceptima, poteče prosto otuda što je Tomazin za važnije i svečanije prilike upotrebljavao i svečanije pismo, naime više ili manje izrazitu minuskulu, sa neznatnim razlikama u duktusu slova, dok mu je za svakidašnju upotrebu služila brža kursiva. Ispuštanje njegovog imena u naslovu carinskog zakonika stoji verovatno u vezi sa njegovom službom. Sva je prilika da onih dana, kada je pisao zakonik, još nije imao prava da se potpisuje kao notar. Dubrovačka vlada vrlo često angažuje činovnike (učitelje, lekare i t. d.) na izvesno kraće vreme na probu. Takvih slučajeva moglo bi se navesti iz dubrovačkih arhivskih knjiga velik broj. Godine 1277 Dubrovnik je imao da učini jedan presudan korak obzirom na vođenje važne institucije gradskog notarijata. Do tada, notarsko su zvanje obavljali isključivo domaći svećenici. Ali, sve veći zahtevi na stručnu kvalifikaciju notarâ doveli su do toga da su dalmatinski gradovi od sredine XIII veka dalje počeli nameštati stručnjake, na univerzitetima školovane notare iz Italije. Dubrovnik se je na taj korak odlučio tek g. 1277, kao najzadnji od svih većih dalmatinskih gradova, i kao prvog notara-stručnjaka namestio je Tomazina de Sauere.[17] To imenovanje usledilo je negde posle 28 juna 1277, kada je, kao što već spomenusmo, zadnji put dokumentovan Tomazinov prethodnik pop Petar, a pre 9 januara 1278, od kojeg dana potiče prva do sada poznata listina Tomazina. Naš carinski zakonik dozvoljava opravdani zaključak da u septembru 1277, kada je zakonik pisan, Tomazin još nije formalno imenovan za notara, jer bi se u protivnom slučaju vrlo verovatno potpisao sa punim imenom kao notar i pisar rukopisa. Prema tome, Tomazin je ovaj rukopis valjda radio kao notar na probu, kao svoj »Meisterstück«, od koga je ovisilo hoće li biti imenovan za državnog dubrovačkog notara ili ne. Treba priznati da mu je »Meisterstück« uspeo iznad očekivanja. Dok smo do sada znali Tomazina samo kao vanredno savesnog i urednog radnika, »Liber statutorum doane« svedoči i o vanrednoj izvežbanosti njegove ruke i o njegovom ukusu i smislu za estetski izgled rukopisnog spomenika.

Dr. Gregor Čremošnik

[15] Faksimil toga Tomazinovog originalnog dokumenta v. kod Jov. Radonić, Dubrovačka akta i povelje. Knj. I/1 (= Izvori za ist. Juž. Slov. Ser. I, knj. I), Beograd, 1934, tab. X!

[16] sr. notarske imbrevijature od okt. 1281 do okt. 1282, u kojima se često nalazi njihovo ime, kod Čremošnik, Kanc. i not. spisi, s. 67 sl.

[17] G. Čremošnik, Dubr. Kancelarija str. 232.

Poljički statut u redakciji g. 1440, kada je »iz staroga učinjen novi« uščuvao nam se u nekoliko kasnijih prepisa. Od ovih najstariji potječe iz konca XVI ili početka XVII stoljeća. To je (po Jagiću nazvani) »osnovni« tekst, koji je dosta iskvaren i nepotpun, naviastito je iskvaren prvi list, gdje su prvi članci. Jagić je u izdanju Jugoslavenske Akademije sastavio po ovome »osnovnom« prepisu tekst statuta, ispunivši praznine po kasnijim prepisima.

Čl. 1

Kako je nepotpun tekst čl. 1 u »osnovnom tekstu« razabire se po zagradama, u koje je Jagić uvrstio iz kasnijih prepisa:

»[Prvi] zakon poljički je[st], vazimati kne »[za od] gospodina ki je g[ospo]d[i]nu viran a »Poljice [m u] godan. A z a k o n g a j e d o »g o d i š ć a o b i[r a t i] t r i k r a t, i na sva»ko prišastje da[ti mu] ovan 30, da ih je do »godišća devet[deset] itd.

Riječ »obirati« dolazi i u kasnijim prepisima »obirati« ili »obbirati« ih »obrati«; nu sa dodatkom: »iliti ga pohoditi« »aliti ga potvarditi«. Ovaj dodatak dokazuje da je ovaj stav bio prepisivačima nejasan i da su ga dodatkom htjeli da upotpune i razjasne.

Pošto Jagić u rječniku prevodi »obirati« ili »obrati« sa e l i g e r e (izabirati), to bi smisao imao da bude, da je zakon birati k n e z a t r i put na godinu.

Ovo je po sebi nevjerovatno, da se kneza bira ili potvrđuje tri put na godinu i da mu se ima dati »na svako prišašće« po 30 ovnova, da ih je na godinu 90. Jer, ako mu se ima dati na godinu 90 ovnova slijedi da je biran na cijelu godinu. Knezova »prišašća« tri krat na godinu ne mogu da budu u svrhu pobiranja ovnova, nego u koju drugu važniju svrhu, a samo prigodom tih prišašća ima mu se dati svaki put po 30 ovnova, da ih je »do godišća 90«.

Zašto su ova tri »prišašća« i da li se nepotpuna riječ »o b i . . . .« u osnovnom tekstu ima da upotpuni sa »obirati« (eligere) ili kojom drugom riječi, kojoj su kasniji prepisivači dali značenje »pohoditi«? Drugim riječima, da li nije priličnije da se ta riječ ima čitati »o b i[l a z i t i] ili slično? I u koju je svrhu određeno ovo obilaženje i ova knezova »prišašća« tri krat na godinu?

Ovu nam nepotpunost i nejasnoću razjašnjavaju dvije isprave venecijanske iz g. 1444, dakle skoro istovremene sa redakcijom poljičkoga statuta u g. 1440, a ta je redakcija u vezi sa podloženjem Poljica Veneciji, jer se Poljica tada obvezaše (i u statut uvrstiše) da će uzimati kneza od gospodina (t. j. splitskog plemića), koji je gospodinu viran (t.j. Veneciji). Spomenute dvije isprave sadrže skoro doslovan prijevod čl. 1 i 2 štatuta.

Dužd Mletački Foscari ispravom 3. marta 1444 (Erber: La contea di Poglizza str. 113) odobrava uslove pod kojima se Poljica podlažu Veneciji (pacta et capitula). U ovoj se ispravi kaže: »L'usanza di Poglizza si è a tuor suo Contè, Gentilomo di Spalato, lo qual piacerà alla Signoria, et a loro con volonta del m. lo Conte di Spalato sia leal, e per un Anno, e che il detto debba andar tre fiade fra di loro a par rason, e delle condannarion la metà sia al Conte, e tre a Zudesi alla metade, x al Pristaldo, ch' è tra loro la decima parte. Al Conte ogni Anno castroni 90, e per ogni Castron soldi 32«. — U prijevodu ovo glasi: »Običaj je Poljica da uzimlju za svoga Kneza splitskoga plemića, koji se svidja Signoriji, i koji je privolom splitskoga Kneza (Conte) njima odan, i to za jednu godinu; i on mora ići trikrat među njih da sudi, a od osuda ide polovica Knezu, a polovica trima sucima, a pristavu koji je s njima desetina. Knezu svake godine 90 ovnova, a za svakoga ovna 32 solida«.

U pismu 6. marta 1444 upravljenu od Dužda splitskom Contu kaže se: »in electione comitis Policiensis, qui de numero nobilium debet eligi et ire ad reddendum ius iis iuxta suas consuetudines, continetur quod electio debeat placere comiti Spalati et nostro dominio . . .«

Upoređujući ove dvije isprave iz g. 1444 sa političkim štatutom g. 1440. jasno je i očito:

da Poljičani biraju (uzimaju) kneza od gospodina (plemića splitskoga), koji je vjeran Gospodinu (Signoriji Venecijanskoj) i Poljicima ugodan;

da je Knez biran na godinu dana i da mu se ima dati 90 ovnova na godinu;

da je dužan Knez tri krat na godinu obilaziti Poljica u svrhu suđenja (»ad reddendum ius« »a far rason fra loro«), i da mu se na svako »prišašće« ima dati po 30 ovnova, na godinu 90;

a od »osudi«, što osude knez i suci, knezu polovica, a općini polovica; a općenomu pristavu »deseto između njih« (čl. 2 Statuta).

Smatramo, da je po ovome jasno, da je Knez biran na godinu, da mu se je imalo davati na godinu 90 ovnova; da je bio dužan u svrhu sudjenja sa tri suca obilaziti tri krat na godinu Poljica; da dakle riječ »o b i . . . .« ne može da bude »obirati« nego o b i l a z i t i (pohoditi) ili slično.

Čl. 50a

Pod napisom ča je stabulo (nepokretno) ali gibuće (pokretno) u ovom članu da je negibuće (zemlja ali kuća, polača u japno ali u pod, ali na selu p o l i p a ali crikva ali kaštel, ali peć, ka je stanovita«.

Tzv. austrijska dvorana u dvorcu na jezeru Wenern u Švedskoj.

Za riječ »polipa« kaže Jagić u rječniku Statuta, da ne zna što znači. Mažuranić u svom »Pravno-povjestnom Rječniku« kaže, da je riječ zagonetna, možda zlo upisana. Možda je mislio da bi mogla biti »koliba«, nu u svim poznatim prepisima stoji jasno »polipa«, te je teško vjerovati da je pogrješno zapisana. U »Dodatcima« navodi Mažuranić, da polipa bez svake sumnje znači seosku kuću pletenu i ilovačom itd. polijepljena. Nu treba napomenuti, da u Poljicima niti ima niti je bilo kuća ili kućica pletenih i ilovačom polijepljenih, jer se zbog obilja kamena, a nestašice i drva i ilovače sve gradi u kamenu, pak i kolibe i staje za blago.

Propitujući bio sam upozoren od g. župnika Mihanovića iz Poljica, da je on negdje u Poljicima čuo, ali se ne sjeća u kojem mjestu, da polipa znači kuću potleušicu, koja je većinom opredijeljana za sitno blago, a koja je štednje radi prislonjena uz zid veće stojne kuće. U vezi sa ovim čuo sam (baš od našega kipara Meštrovića), da takovu kućicu na jednu vodu i za blago u Zagori dalmatinskoj zovu »prilipak« dakle slično kao »polipa« a od glagola »prilijepiti«, »polijepi« t. j. prisloniti se na nešto i biti privezan. U istom čl. 50a kaže se, da je i »peć. ka je stanovita« stvar negibuća. U Poljicima nema drugih peći, osim krušnih peći, a ove su također naslonjene i prilijepljene uz stojnu kuću, te sa istom sastavljaju jednu cjelinu. Tako isto i »polipa« za blago. Ovo povezanje i prilijepljenje mislim da je i za »peć« i za »polipu« bilo odlučno kada ih je poljički zakon proglasio za stabule, negibuće, nepokretne.

Dr. Ivan Bulić

HRVATSKI GRB U ŠVEDSKOM DVORCU

Na jezeru Wenern u Švedskoj leži na jednom poluotoku najveći švedski gospodski dvorac Läckö, koji imade oko 250 soba te prekrasni izgled na jezero. Grad su sagradili u XIII. stoljeću biskupi iz Skare, da im bude sklonište za vrijeme kakovih opasnosti. Kada je u Švedskoj u XVI. st. osilio protestantizam sekularizovan je i ovaj posjed, te je došao u ruke švedskog dostojanstvenika Magnusa de la Gardie, koji je taj dvorac znatno proširio i ukrasio ga slikama, sagovima i pokućstvom te različnim umjetninama, koje su poticale iz Njemačke i Češke kao ratni plijen za vrijeme 30 godišnjeg rata. Uspomeni na taj rat posvećene su tri dvorane u tom dvorcu. U velikoj dvorani prikazuje se niz slika najznamenitijih bitaka iz XXX godišnjeg rata. U susjednoj manjoj dvorani nalaze se na stropu grbovi svih onih zemalja sa kojima su Švedi ratovali u 30 godišnjem ratu a među njima nalazi se i grb Hrvatske. U trećoj dvorani Westfalskog mira nalaze se portreti sviju poslanika na toj mirovnoj konferenciji. Tu se naročito ističe slika erdeljskog kneza Bočkaja u naročitoj viteškoj odjeći, na koju naliče i hrvatske plemićke nošnje onoga doba. Poslije smrti Magnusa de la Gardie promijenio je dvorac Läckö mnogo gospodara te je stao sve više propadati. Tako je taj dvorac nakon 150 godina skoro propao. Sada je taj dvorac preuzela švedska država te se pomalo popravlja i nastoji restaurirati sa prijašnjim sjajem. Malo pomalo vraćaju se u dvor i neke umjetnine, koje su bile tokom vremena nestale, no sve se ne će moći nikada više nabaviti. Spominje se n. pr. da su vlasnici prodavali fine gobeline ribarima za neznatne svote a ovi su od gobelina načinili jadra za lađe na Wenerskom jezeru!

U t. zv. austrijskoj dvorani nalaze se i grbovi austrijskih pokrajina a među njima i grb Hrvatske, Štajerske, Austrije itd. Dvorac Läckö posjetio je na svom putovanju g. Dr. Stanko Mihelić, koji je oženjen Švedkinjom iz onih krajeva te je i grb Hrvatske fotografirao. G. Dr. Stanko Mihelić dao mi je i najvažnije podatke o tom dvorcu i grbu, za koje mu se najljepše zahvaljujem.

Dr. Franjo Bučar

KADA JE OSNOVAN MANASTIR VOJLOVICA?

Manastir sv. Arhanđela, Vojlovica spada među najstarije srpske zadužbine u Vojvodini. Nalazi se u Tamiškom Banatu na putu između Pančeva i sela Starčeva, udaljen 5 kilometara od grada. Nekada je, verovatno, sav bio opkoljen gustom šumom, čije se ostaci protežu sada od manastira do sela Starčeva. U XVII i XVIII stoleću manastir je mnogo stradao od Turaka, više puta je izgoreo i bio porušen, tako da ispod mnogobrojnih rekonstrukcija i dograđivanja nije lako pronaći prvobitni plan i oblik hrama.[1] Iznu-

[1] Manastir je potpuno izgoreo 1716 god., obnovljen 1730. Ponovo je spaljen 1738, renoviran 1752. Godine 1788 do temelja razoren

tra crkva ima potpuno baroknj izgled sa tipičnim ornamentom na cilindričkom svodu i na zidovima, s pozlaćenim, kitnjasto izrezanim od drva ikonostasom i sa ikonama koje nose na sebi sve znakove slikarskog stila XVIII-og stoleća. Izvana zgrada je takođe mnogo puta menjala svoj oblik. Godine 1752 iguman Pajsije Milutinović produžio je crkvu za tri i po hvata. Toranj iznad ulaza sa zapadne strane podignut je tek 1836 g. Nema

dvojbe da je prerađivana i istočna strana. Naprimer, padaju u oči dve masivne arke na četvorouglastim stubovima, naslonjene na oltarsku apsidu sa severne i južne strane. Sada one nemaju nikakvog konstruktivnog značaja, jer iza njih nema nikakvih tragova da bi nekada postojala vrata; pa i čudno bilo bi očekivati ulaze baš na apsidi. Dve rupe u gornjem delu svake arke nalikuju na one koje se nalaze iznad ulaza u srednjovekovne zamkove i kroz koje bili su provučeni lanci od pomičnog mosta. Čini se kao da su ove arke stajale nekad iznad ulaza na manastirskom zidu i da su docnije, kad je zid bio uništen, prenesene na sadašnje mesto da služe kao ukras jednostavnog oltarskog zida, ili,

od Turaka, opet je obnovljen posle 1791 g. Posle toga opet je doziđivan 1798 g. Gl. **Іоанникије Милковић. Повѣсть во кратцѣ списанная о общежительномъ монастырѣ Войловицѣ... Въ Будинѣ градѣ 1801**, стр. 5—6, 7, 10—11, 14—15; **Јерођакон Георгије, Манастир Војловица. Духовна Стража, IX годиште, 1936 Сомбор**, 97—98, 153—154, 208, 211—212.

možda, i da vrše ulogu otpornjaka. Nesumnjivo je prerađivan i gornji deo crkve. Zapis na prvoj strani inventara iz 1799 godine sve. doči da je crkva nekad imala kube, dok sada ne postoji ni traga od toga.

Pa ipak, vrlo je verovatno da osnova crkve potiče iz kraja srednjeg veka. U planu crkva pretstavlja duguljastu jednobrodnu baziliku s vrlo kratkim transeptom i velikom polukružnom apsidom iste širine kao i brod. Zasvođenih jednobrodnih bazilika ima među srpskim crkvama dosta, pa tipična je crkva manastira Dobruna iz 1383 god., proučena od M. Kašanina.[2] Polucilindrički svod broda i velika oltarska apsida iste širine kao brod imaju analogiju, naprimer, i u crkvi sv. Jovana u Velikoj Hoči, koja ima i bočne konhe, ponešto slične krilima Vojlovičkog transepta.[3] Ako su ova krila zamenila negdašnje bočne konhe, ova bi crkva, prema prvobitnom planu, spadala u tip trokonhosnih crkvi iz doba despotovine. Da su krila transepta, zaista, zamenila prvobitne konhe, zaključujemo pre svega iz toga, što su ona vrlo mala po prostoru i nisu nikad služila za stajanje običnih vernika, već su u njima smeštene pevnice, baš tako, kako se to pravilo u bočnim konhama svetogorskih i »resavskih« crkvi. To bi se slagalo s tradicijom, da je crkva podignuta od despota Stefana Lazarevića.

Ni osnivačke povelje, ni drugih isprava iz doba kad je manastir osnovan, u manastiru nema. Najstariji datirani spomenik, u kojem je spomenut manastir Vojlovica — Sabornik Božidara Vukovića štampan 1535 godine. U dnu njegovih prvih listova nalazi se zapis: **»Азъ грешни іеромонах Партеніе игуманъ ва манастире Воиловице купи книгу сію за 20 гроша отъ іеромонаха Илариона изъ ман. Дечана ва лѣто бытія 7050, отъ рождества Христова 1542 и ва то време бѣху 36 іеромонаха, діакона и монаха са мною грешнимъ въ манастирѣ«**[4]. Po rečima igumana Milkovića, koji je 1801 godine izdao kratku istoriju manastira, baš ovaj zapis spasao je manastiru njegov posed u doba kad je Marija Terezija konfiskovala manastirske zemlje. **»При умаленіи Банатскихъ монастырей и въ то время бывшими комиссіами око лѣта 1755 даже до 1769 весь уѣздъ того же монастыря и лѣсъ отъята, но понеже сей монастырь съ прежде-реченными свидѣтели и двѣма старо-древнима книгама, яже и въ Престолноцарствующій градъ Віенну несоме бяху, откуду и видѣлося, да едина отъ тѣхъ книгъ при томъ же монастырѣ цѣлыхъ 228 лѣтъ обрѣташеся, и тако доказалося, что монастырь Войловица отъ древности существуетъ...«** (str. 13). Što se pak tiče doba poteklog od osnivanja manastira do 1542 godine, isti autor kaže **»въ каковомъ состояніи сей монастырь обрѣташеся, то самый Верховнѣйшій всего круга земного Управитель вѣсть, ибо никаковыхъ свидѣтелствъ на то не имѣемъ«** (str. 3—4). Ali je u manastiru postojala tradicija o tome da je obitelj imala nekada despotove povelje koje su propale u požaru. Godine 1765 general grof Filar, pretsednik »slavne militarske komisije v Pančeve« ispitivao je pred komisijom vojlovačkog igumana Spiridona Stefanovića: **»имать ли монастыръ привилегіе или нѣчто писмено«.** Iguman je odgovorio: **»да есть имѣлъ монастыръ привилегіе до 1716-го лѣта а тогда бывши война на Варадинъ тако на Темишваръ и на Бѣлграду и тогда въ оно време размерное монастыръ попленень отъ Турковъ и со всымъ огнемъ вожеженъ, идѣже с протчими вещми и привилегіи и съ калогеры огнемъ изгорели и от више написаннаго времена монастыръ нашъ неимать привилегіе«**[5]. Isto su tada potvrdili svedoci, žitelji starčevački i pančevački. Prepričavajući istoriju požara 1716 godine, Milković tvrdi da **»симъ случаемъ фундаціоналная и донаціоналная доказателства сожженна, кромѣ сумнѣнія быти можаху«** (str. 6). Ali Milković kaže da, prema tradiciji, **»монастыръ сей нарицаемый Войловица, доказывается отъ старыхъ быти созиданъ, сирѣчь: отъ деспота Сербскаго Стефана Лазаревиѣа, лѣта Господня 1383«** (str. 3). Očevidno, Milković je ovaj podatak uzeo iz istog izvora kao i autor **»Описанія манастира Воиловице, храма святыхъ Архистратиговъ, движимыхъ и недвижимыхъ вещей, на 1771-и годъ, како слѣдуетъ«.** Tamo stoji: **»Манастир созданъ или водруженъ у лѣту 1383-мъ. Въ немъ преподобнаго отца Григорія Синанта одесную страну клироса, во гробѣ мощи почиваютъ«**[6].

Već je Dimitrije Ruvarac pokazao da navedeni datum nije tačan. Godine 1383 Stefanu Lazareviću je bilo oko 13 ili 14 godina, te on kao dete još nije ni mogao da preduzima takove poslove. Sam Ruvarac je pripisivao podizanje manastira srpskim kaluđerima koji su emigrirali iz južnog dela Srbije posle srpske katastrofe.[7] Bor. Jankulov misli da su manastir sagradili kaluđeri izbeglice iz doba turske vojne od 1526 god.[8] Jerođakon Georgije navodi tradicije, prema kojima svi su vojvođanski manastiri podignuti od sv. Save 1225 g. ili od njegovog učenika Arsenija i saopštava hipotezu prof. St. Dimitrijevića koji nagađa da je manastir sagrađen od monaha iz Vinče koji su, tobože, imali Vojlovicu kao svoj metoh i prešli u nju kad je Vinča bila razorena od Turaka.[9] Sve ove hipoteze osnivaju se na logičkim pretpostavkama i mogle bi se uzeti u obzir samo u tom slučaju, kad ne bi bilo nikakvih drugih podataka o osnivanju manastira. Sam Georgije smatra najverovatnijom hipotezu »da su ga osnovali kaluđeri 1405 godine, koji su emigrirali iz južnog dela Srbije i to potpomognuti od despota Stefana, koji je tada već bio u Beogradu kao vladar i drugih darodavaca«.[10] U prilog ovoj hipotezi autor navodi zapis iz manastirskog inventara od 1799 godine. Ovaj zapis, doduše, ništa ne kaže o kaluđerima — emigrantima iz Južne Srbije, ali navodi tačan datum, koji zaslužuje najveću pažnju:

»Храма Соборь Светыхъ Архистратиговъ Михаила и Гавріила. Крестообразно отъ цыглій печенія созидать, у лѣту отъ Христа 1405 отъ Стефана Лазаревича Деспота Сербскаго: во време тое егда къ мылостынямъ прилѣжаше. Сводъ сей есть савъ отъ цыгли печенія, в' нутеръ есть репарырата и мермеромъ патосата, и наново моловата, якоже и труло шиндромъ, верху трула крестъ послащенъ видится«.

Jedan podatak u ovom zapisu vanredno je značajan. Otkuda je vojlovački kaluđer 1799 godine (verovatno, isti Milković koji je tada bio iguman u manastiru) mogao doznati da despot Stefan baš 1405 godine **»мылостынямъ прилежаше«**? Tek sada, posle izdanja Miklošića, Stojanovića, Kovačevića, Korableva i dr. znamo da se, zaista, za vreme Stefana Lazarevića najviše povelja izdavalo baš 1405 godine.

Ovom godinom datirane su povelje:

1. Poklon Hilandaru godišnjeg dohotka od 100 litara srebra. Povelja je izdata pre 1 septembra 1405 god. Potpisan je **»Милостію Божіею господинь Срьбскіи и Подоунаю деспоть Стефань«.**[11]

2. Povelja kojom despot daje despotici Evpraksiji selo Jabučje s tim da ga pokloni Hilandaru »svoje radi duše«. Izdana je pre septembra 1405.[12]

[2] **М. Кашанин. Манастир Добрун. Старинар IV** (1928), 73.

[3] **С. Смирнов-Ђ. Бошковић. Археолошке белешке из Метохије и Прокупља. Старинар VIII—IX** (1933—1934), 270—271.

[4] Stoji u manastirskoj arhivi.

[5] Akta od 1755—1766 god. u manastirskoj arhivi.

[6] **Рад. Грујић. Прилошци историји банатских манастира у другој половини XVIII века. 1906**, 30—32.

[7] **Браник 1887, бр. 80,2.**

[8] **Прилози за историју Панчева, Панчево 1924**, 4.

[9] **Духовна Стража 1936**, 94—95.

[10] ibid.

[11] Actes de Chilandar II, бр. 76. **Визант. Временникъ XIX, 1915, Приложеніе**, стр. 554—555; **Новаковић. Законски споменици, 1912**, 462—463.

[12] Actes de Chil. II, бр. 77, стр. 555—556; **А. Соловјев. Одабрани споменици српског**

3. Povelja kojom despot poklanja manastiru Mileševi pet sela i velike povlastice u pogledu finansiskog imuniteta.[13]

4. Potvrda privilegija Dubrovniku. Izdana je 2 decembra 1405, »**въ славнѣмъ градѣ Борчи**«. Potpisan je »**Милостіеу Божіею Господинь вьсои земли Србьскои и Поморію и Подунавьскым странамь деспоть Стефань**«.[14]

5. Poklon sela i povlastica rumunskim manastirima — Bogorodice na Tismenoj i vel. Andonija na Vodici. Izdana je posle 1 septembra 1405 g.[15]

6. Gradski zakon Beogradu. Odlomak iz njega sačuvan je u Životu Stefana Lazarevića od Konstantina Filosofa.[16]

Dok su sve ove povelje datirane istom godinom, 5 ostalih sačuvanih povelja izdane su u razno vreme po naročitim povodima. To su: povelja Hilandaru od 1411,[17] povelja Vatopedu od 1417[18] i tri povelje Lavri sv. Atanasija od 1407, 1415 i 1427.[19] (Ovde nisu uzete u obzir razrešnice računa, koje je despot izdavao pojedinim Dubrovčanima, skupljačima carine.[20] Očevidno, bio je neki naročiti razlog za izdavanje darovnica baš 1405 godine, i, zaista, pomenuta povelja rumunskim manastirima jasno svedoči, da je baš tada despot Stefan izdavao povelje mnogim manastirima: »**тогда и азь свободу подахь монастыромь и коемуждо свое достоиньство**«.[21] Uvod hilandarske povelje objašnjava razloge koji su pobudili despota na veliku darežljivost prema manastirima. Pomenuvši velike nevolje, iskušenja i smrtne opasnosti, kojima su bile ispunjene prve godine njegove vladavine, Stefan zahvaljuje Bogu za mir i blagostanje koje je nastalo u zemlji u vezi sa slabljenjem Turske posle Angorske bitke. »**Ныню же скровища великаа благости божіе отврьзоше се намь и сьмирихом се и почихомь, и облаци тьмнін раступише се, и вьсиа намь сльнце, и речемь сь апостоломь. се врѣме благопріиетно, се ныніа дьнь сьпасенїа. и обновише се острови и ново небо и нова земліа мнѣ по Ісаіи. и азь вьзьблагодѣтьнь богу и быхь и іеще буду благодѣти светаго духа посѣшьствущін, елмаже самодрьжьць и владыка отьчьскому ждрѣбию и широтамь срьбскыіе земліе вьвѣрень оть бога вѣнчах се, и отчьскымь добродѣтеліемь ревную и вь сицевѣмь устроіенїи сущу ми и устаменіенїи, вь то врѣме пріидоше кь мнѣ...**«.[22] Reči koje se ovde odnose na proslavljivanje nastalih boljih prilika — nisu samo retorički ukras, već svedoče o nekim naročitim svečanostima koje se u to doba odigravale na despotovom dvoru. To se vidi iz povelje despotove majke, gospođe Evgenije dubrovčaninu Vukši Mišetiću, u kojoj mu se daje razrešnica računa za sakupljanje rudničke i pobreške carine: »**ія госпоіа Еугенііа учиних милость Влкьши Мишетикю... и сама госпоіа Еугенііа наручи писати рождьства Христова тисукю и четири ста и петь годищь мсца сектемьврііа ВІ днь на Расине, кьда се господинь деспоть женіаше. и писа Тубица диіакь а томуи сведокь Петрь челникь**«.[23] Stefan Lazarević oženio se tada sa svastikom vizantiskog cara Jovana, Jelenom, ćerkom tadašnjeg gospodara Mitilene, Franceska II Gatiluzija i prilikom svadbenih svečanosti delile se povlastice i pokloni manastirima, crkvama, gradskim opštinama i privatnim licima.

Prema tome, podatak koji je naveden u vojlovačkom zapisu iz 1799 godine o darežljivosti Stefanovoj 1405 godine potpuno je tačan. Očevidno, autor pomenutog zapisa nije mogao da ga izmisli, već ga je uzeo iz nekog izvora. Svakako, taj izvor u to doba već nije postojao, jer dve godine nakon toga iguman Milković odlučno tvrdi da ne postoji nijedan pisani spomenik iz doba pre 1530 godine. Ali monasi su se sećali sadržine ovog izvora, a možda je kod nekog monaha postojala i kakva beleška o sadržini »fundacionalne« povelje, gde je opšta despotova darežljivost 1405 godine bila citirana kao u spomenutoj povelji rumunskim manastirima. Da li je, možda, ta povelja bila, poput Gračaničke povelje, prepisana na zidu i propala za vreme požara ili prilikom dozidivanja zapadnog dela crkve? Nikakvih podataka o tome sada nemamo, ali navedeni podatak inventara nesumnjivo svedoči da je despotova povelja manastiru morala postojati.

Ipak nameće se pitanje: zašto Milković u svojoj Povesti nije naveo 1405 godinu koja je zabeležena u inventaru, već 1393. Napomenuli smo da je ista godina navedena i u drugim izveštajima iz druge polovine XVIII. stoleća, te moramo zaključiti da je manastirska tradicija o podizanju manastira 1383 godine morala da bude vrlo čvrsta, jer inače Milković ne bi prećutao datum zabeležen u inventaru. Obzirom na to mislimo da ne bi bila velika smelost pretpostavka da je, zaista, manastir Vojlovica osnovan još 1383 godine, ali da je dobio darovnu povelju od despoda tek prilikom njegovog venčanja 1405. Naposletku, moglo bi se nagađati i to da Milkovićeva tvrdnja o nekadašnjem postojanju »fundacionalnih« i »donacionalnih« dokaza, baš ima u vidu tradiciju o nekakvoj osnivačkoj povelji iz 1383 godine i o Stefanovoj darovnici iz 1405 godine. Mešanje tih tradicija navelo je Milkovića na spomenuti anahronizam: »**созиданъ-... оъ деспота Сербскаго Стефана Лазаревича, лѣта Господня 1383**«.

Dr. Vladimir Mošin

---

[13] Miklosich. Monumenta Serbica, 333; **Гласник Земаљског Музеја за Босну и Херцеговину 1890, 252; Зак. Спом. 607.**

[14] Miklosich. Monum. Serb. 266; **Љ. Стојановић. Старе српске повеље и писма I, 1929, 200—204; Зак. Спом. 218—221.**

[15] **Изд. Б. Хаждеу** Archivă istorică a României I, 17; **Зак. Спом. 752—753.**

[16] **Гласник Срп. Учен. Друштва XLII 287; Превод Л. Мирковића у кн. Старе српске биографије XV и XVII века. Београд 1936, 86, изд. Срп. Књиж. Задруге; Зак. Спом. 87.**

[17] Actes de Chilandar II, **бр. 79, стр. 558—560; Зак. Сп. 465—467.**

[18] **А. Соловјев и В. Мошин. Грчке повеље српских владара. Београд 1936, 298—305; Соловјев. Непозната повеља деспота Стефана Ватопеду. Југослов. Ист. Часопис I, 1935, 477—484;** M. Lascaris. Actes Serbes de Vatopédi. Byzantinoslavica VI, 1935, 16—17.

[19] **Драг. Анастасијевић. Српски архив Лавре Атонске. Споменик Срп. Краљ. Акад. LVI, 11—15; Зак. Сп. 497—501.**

[20] **Јиречек. Споменици српски. Спом. Срп. Кр. Ак. XI; Стојановић. Старе српске повеље... I, 199 и др.**

[21] **Зак. Сп. 752.**

[22] Actes de Chilandar II, br. 76. Arenga je ista kod br. 78. Uporedi arengu dubrovačke povelje, gde despot zahvaljuje Bogu zato što »**постави ме господина земли сръбскои и Помориу и странамь Подунавскымь**«. **Стојановић, Повеље I, 200.**

[23] **И. Стојановић. Повеље I, 198.**

IZ MUZEJA ZA UMJETNOST I UMJETNIČKI OBRT U ZAGREBU

Muzej za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu nabavio je te dobio na dar i u pohranu u posljednje vrijeme među ostalim nekoliko zanimljivih predmeta, koje ovdje objelodanjuje s glavnim podacima i sa slikama.

1) Sv. Ana Samotreća. Ulje na platnu. Vel. 170×89 cm. Iz župne crkve Sv. Anastazije u Samoboru, gdje je navodno bila oltarna slika. Rad nepoznatog majstora oko 1600 godine.

Zanimljivo je kako u liku Bogorodice i malog Isusa prevladavaju gotičke linije i oblici, a u Sv. Ani više renesansno-barokni. Kao da je u ovom prelaznom dobu umjetnik naročito izabrao za nježne likove Djevice i Djeteta gracioznije i vitkije gotičke proporcije, a za ozbiljni majčin lik snažnije renesansne.

2) Sv. prorok Avakum. Ulje na drvu. Vel. 52.5×34.7 cm. Iz pravoslavnog manastira u Gomirju kod Ogulina. (Inv. br. 6643.)

Ta ikona, nađena u manastiru Gomirju, sasvim je srodna ikonama proroka koje se još nalaze na ikonostasu gomirske crkve, te je valjda prigodom neke preudesbe ikonostasa uklonjena sa ikonostasa zajedno sa drugim proročkim ikonama, koje su pohranjene u riznici manastira Gomirja.

Ikonostas je radio 1763 godine Simeon Baltić, koji je kao monah fruškogorskog manastira Hopova načinio g. 1762 u Kijevu ugovor sa gomirskim igumanom Aleksićem, da će doći u Gomirje, raditi tamo ikone i učiti drugu nadarenu braću slikanju. God. 1764 spominju se kao njegovi učenici Luka Nikšić, Jovan Grbić i Đorđe Mišljenović. Biće da su kod izrade manjih ikona gomirskog ikonostasa, a svakako i kod ove ikone proroka Avakuma vrlo mnogo pomagali učenici, jer se glavne velike ikone ikonostasa svojom odličnom izradbom vrlo razlikuju od manjih, na kojima se ipak nalazi mnoga značajka Baltićeva rada, naročito u prikazivanju glava.

Manojlo Grbić je zabilježio mnogo o Simeonu Baltiću u drugoj knjizi svog »Karlovačkog vladičanstva« (Karlovac, 1891), str. 168 do 170, te veli da je Baltić živio još 1780 godine, jer je te godine naslikao četiri ikone za perjasičku crkvu. Danas nema u Perjasici tih ikona. U crkvi Sv. Petke u Gornjim Dubravama nalaze se četiri ikone za ukras Svetog Groba i carske dveri, koje pokazuju sve značajke Baltićeva rada, a vjerojatno ih je i izveo sam Baltić, sudeći po dobroj izradi. G. Boško Strika, pisac knjiga o fruškogorskim i dalmatinskim manastirima, koji se bavi planom o uređenju knjižnice i arhiva manastira Gomirja, te skupljanjem građe za povijest manastira, našao je u arhivu izvještaj manastira iz god. 1779, u kojem je zabilježeno da je Simeon Baltić rođen u Zemunu, 1759 da je došao u manastir, a 1762 primio monaški čin; tada (1779) bilo mu je 50 godina, dakle je rođen 1729.

Prof. Vladimir Tkalčić, upravnik Muzeja za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu, proučit će i urediti zbirku starina manastira Gomirja, te snimiti sve važnije predmete, koji će biti doskora objelodanjeni u »Narodnoj starini«, pa će tom prigodom biti objavljeno više radova Simeona Baltića.

3) Druga postaja križnog puta. Ulje na platnu. Vel. 91×69 cm. Iz samostana Male Braće u Krapini. Rad nepoznatog majstora XVIII stoljeća. (Inv. br. 5651).

Ta slika potječe vjerojatno od nekog do-

1. Nepoznati majstor oko 1600 godine. Sveta Ana Samotreća. Iz župne crkve sv. Anastazije u Samoboru

2. Simeon Baltić: Ikona proroka Avakuma, koja se vjerojatno nekoć nalazila na najvišem redu ikonostasa crkve manastira Gomirja. Oko 1762 godine

maćeg majstora, valjda redovnika. Možda će uspjeti da se točnije ustanovi ličnost autora kad bude pregledan samostanski arhiv. Ima u toj slici znatnih nepravilnosti, ali način kako je prikazan blijedi, blagi, patnički Kristov lik u modroj halji usred ciglenocrvenih vojnika sa sivo-modrim oklopima, srodan je svojom primitivnom a usrdnom izražajnošću srednjevjekovnim minijaturama i zidnim slikarijama, te se odvaja od mnogobrojnih nevještih, ali i neumjetničkih slika pokrajinskih crkava.

4) Crkvena zastava iz pravoslavne crkve u Mirkovcima kraj Vinkovaca. Ulje na platnu. Oslikana je sa obje strane. Vrlo je oštećena i nešto skraćena. Sadašnja veličina 112×71 cm. Rad nepoznatog majstora, vjerojatno druge polovine XVIII stoljeća. Natpisi su ćirilski. (Inv. br. 6934).

Na jednoj strani prikazani su prizori iz života Sv. Ilije. Sredinom slike teče rijeka Jordan. Desno gavranovi donose hranu usnulom Sv. Iliji, koji se je po uputi Gospodinovoj povukao od svijeta i živio kod potoka Karit, koji je prema Jordanu. Gospod je zapovjedio gavranima da hrane proroka hljebom i mesom. (Prva ili treća knjiga Kraljevska, glava 17, 1—6) Natpis kraj Sv. Ilije: U snu spil Ilija i pitan od gavranov. Sasvim dolje prikazan je stariji čovjek sa nekom ženom kod oranja. Možda je tu nekoć dok je slika bila čitava, bilo prikazano kako je Ilija pozvao Eliseja, koga je našao kod oranja, da bude prorok. (Ibid., gl. 19, 19.) U lijevom dijelu slike prikazano je kako je Ilija, pošto je prešao sa Elisejem onkraj Jordana, bio uzet na nebo u ognjenim kolima sa ognjenim konjima. U zraku vijori Ilijin plašt, koji je s njega spao da bude Eliseju kao nasljedniku Ilijinom. (Druga ili četvrta knjiga Kraljevska, gl. 2, 11—13) Kraj Eliseja natpis: ELISEI. Gore na rubu slike vrlo oštećen natpis: ... SLAVNAGO P-ROKA — — — — —.

3. Nepoznati majstor XVIII. stoljeća: Druga postaja Križnog puta. Iz samostana Male braće u Krapini

Druga strana zastave još je mnogo jače oštećena. Prikazano je Krunisanje Bogorodičino. Gore lebdi u sredini golub, a sa strane heruvimi. Između njih skraćeni natpis: SVJATAJA TROJICA. Ispod njih Hrist i Bog Otac, okrunjeni i sa nimbima sa ćirilskim slovima O i N, krune Bogorodicu, koja lebdi između njh u donjem dijelu slike, na grudima prekrštenih ruku, okružena heruvimima. Između Hrista i Boga Oca vrlo oštećeni natpis: OTAC — — — SIN — — — MATER — — — NČAJUT JU CAR — — — M VENC — —. Dolje u kutevima mali likovi: lijevo Sv. Nikola, desno Sv. Georgije, oba sa imenima svetitelja i svaki u baroknom okviru sa po dvije velike volute sa strane.

Unatoč zapadnjačkog upliva u tehnici i u načinu prikazivanja likova, vidljiva je jaka tradicija primitivnog bizantinskog stilizovanja, naročito u prizorima iz života Sv. Ilije. Sam raspored prizora, u kojima se na sredovječni način javlja dva puta na istoj slici lik Sv. Ilije, zatim likovi nesrazmjernih proporcija, koje se ne ravnaju prema planovima slike nego prema važnosti prikazanog lika, a naročito usrdnost i ozbiljnost rada, koje se očituju u svakom detalju tih slika, izvedenih znatnom vještinom, daju tom djelu poseban čar.

5 i 6) Sv. Petar i Sv. Pavao. Kipovi od drva, obojeni i pozlaćeni. Visina obima 87 cm. Iz Samobora. Nekoć su se navodno nalazili u kapeli sv. Ane u samoborskom starom gradu. Izradio ih je nepoznati umjetnik vjerojatno oko 1770 godine (Inv. br. 4411 i 4410.)

Vrlo je zanimljivo da se naročito kod nas na završetku rokokoa nalazi kipova, koji pokazuju sasvim osebujnu, silnu reakciju na mekušavo tadašnje kiparstvo, koje je drugdje naprosto otklonjeno prelazom u klasicizam. Kako g. Franjo Buntak spoznaje u svojoj radnji o crkvi Sv. Marije u Zagrebu, novi oltari te crkve, koje je sigurno izradio učenik Francesca Robbe Franjo Rottman (god. 1768 glavni oltar, a 1772—73 postrane), pokazuju da je Robbinu efektnu virtuoznost u dekorativnom razmještaju nabora odjeće i manirističko prenemaganje njegovih kipova Rottman otklonio i zamijenio ekspresivnim realizmom i sasvim novim načinom prikazivanja odjeće.

Barokna odjeća davala je svojim punim, bujnim, skladno razmještenim i lepršavim naborima kipovima neku uzvišenu dostojanstvenost i živost. Kod nekih majstora sredine XVIII stoljeća, čiji su se kipovi afektirano previjali i prenemagali u izrazu ganutljivog, patetičnog zanosa, prilagođavala se i odjeća tom izrazu proračunanom na vanjski efekt i prelamala se, raskriljivala i skupljala u dekorativno drapirane oblike, koji često vrlo dobro pristaju iskrivljenim izrazima i kretnjama likova.

Rottman i nepoznati majstor dvaju apostola u Muzeju za umjetnost i umjetnički obrt preobrazili su ovaj sistem usklađivanja draperije sa izrazom i kretnjom lika, time što su, u prvome redu, umjesto afektirane patetike dali svojim likovima realističan, a uzto skladno stiliziran izraz iskrene intenzivne čuvstvenosti, a zatim su odjeću tako uskladili sa samim likom da njeni nabori budu tumačem osjećaja.

Kip Sv. Petra iz Samobora prikazuje apostola kako gleda u nebo, kao da traži spoj sa Bogom, odgovor na neka pitanja, koja mu muče dušu. O tom nam ne govori samo njegovo zabrinuto, izmučeno lice, nego i uzdignuta lijeva ruka i raskriljeni plašt, koji daje i dojam kao da se otvorila Petrova duša. Lelijanje i talasanje nabora haljine prikazuje nam uznemirenost njegove duše, koja kulminira u velikom drhtavom plamsaju plašta desno.

Sasvim drukčiji je lik Sv. Pavla, koji razmišlja o velikim istinama Kristove nauke. Glava apostolova i knjiga, koju drži u desnoj ruci, zajedno su malo koso i usporedno postavljene, pa je tako dobivena fina povezanost glave sa knjigom koja nadahnjuje lik njegovim posebnim životom. Smirenoj sabranosti i misaonom izrazu njegova lica divno odgovaraju nabori plašta, koji s obe strane konvergiraju prema sredini lika, a zatim padaju jednomjernom i skladnom krivuljom u nabore donje haljine.

Nepoznatog majstora ovih dvaju kipova svakako valja smatrati uz Rottmana jednim od najznačajnijih umjetnika tog vremena kod nas.

Zanimljivo je da i Meštrović danas izgrađuje svoje likove po vrlo srodnim principima ekspresivnosti oblika i linija samih za sebe, koji u kiparstvu, drukčije nego u prirodi, ali jednako kao tonovi i melodije u muzici, govore osebujnim govorom o duševnim doživljajima čovjekovim.

7) Pokućstvo sredine devetnaestog stoljeća iz bivšeg dvora grofa Keglevića u Loboru.

Stol (inv. br. 5722) od orahovine, furniran i politiran. Gornja ploča sa dvije intarzirane svjetlije kružnice. Stolci (i. br. 5724—26) od istog drva, politirani. Sjedala presvučena pamučnom tkaninom sa štampanim ukrasima, umetnuta su a ne pričvršćena. Na donjoj prečki naslona ugravirana palmeta. Fotelj (i. br. 5728) i kanape (i. br. 5729) od istog drva i presvučeni istom tkaninom.

8) Proizvodi bivših tvornica stakla u Osretku i Karolini kod Samobora.

Uprava muzeja poduzela je god. 1935 akciju

4. *Nepoznati majstor XVIII. stoljeća. Prizori iz života sv. Ilije na jednoj strani crkvene zastave iz crkve u Mirkovcima kraj Vinkovaca*

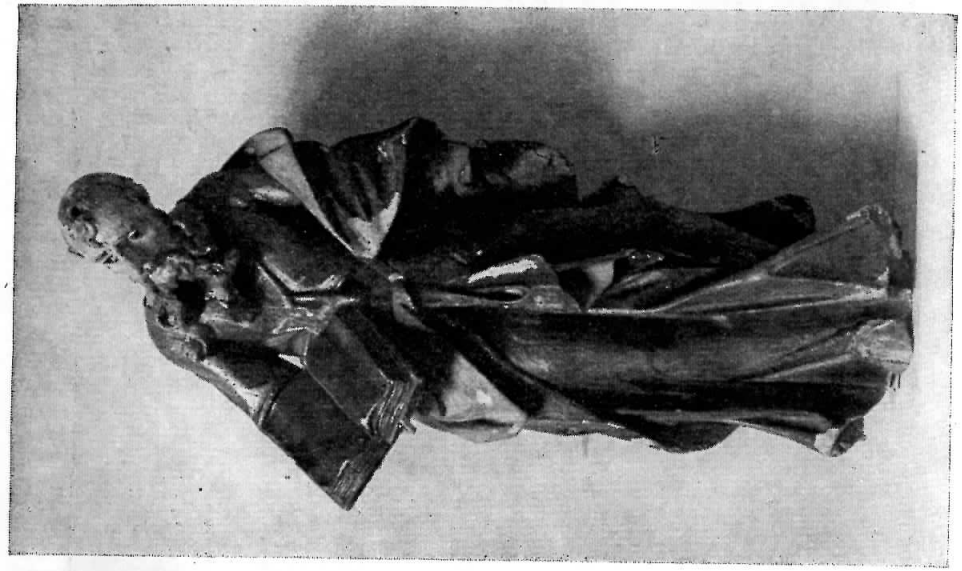

6. Drveni, obojeni i pozlaćeni kip sv. Pavla, izrađen od nepoznatog majstora oko 1770 godine. Navodno iz kapele sv. Ane u samoborskom starom gradu

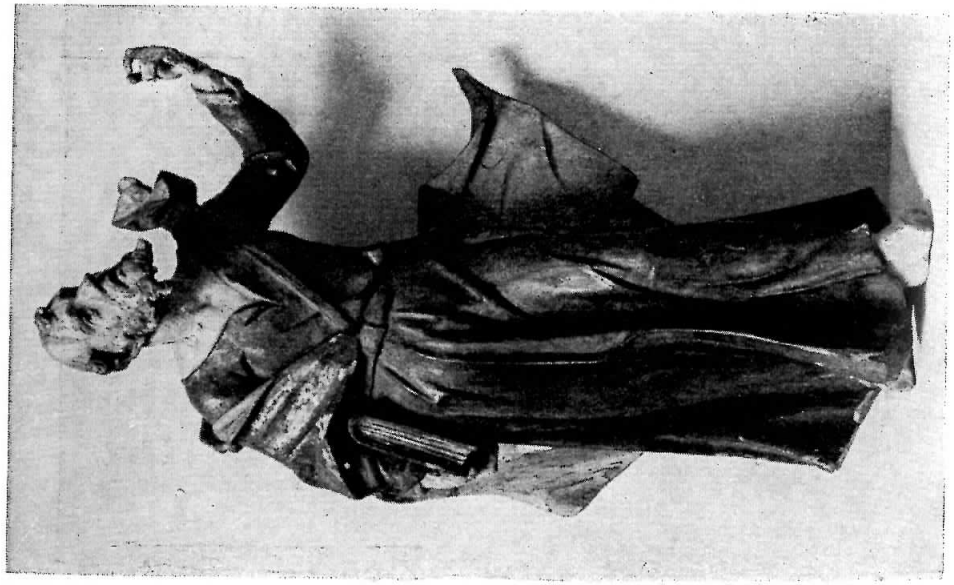

5. Drveni, obojeni i pozlaćeni kip sv. Petra izrađen od nepoznatog majstora oko 1770 godine. Navodno iz kapele sv. Ane u samoborskom starom gradu

7. Pokućstvo sredine devetnajstog stoljeća iz bivšeg dvora grofa Keglevića u Loboru

za sabiranje proizvoda ovih dviju naših tvornica, koje su se nalazile između Bregane i Stojdrage kod Samobora. Najviše je doprinio uspjehu te akcije g. Nikola Bošnjak, pretsjednik Pripomoćne zadruge u Samoboru. Naročito njegovim zauzimanjem i nastojanjem je veliki broj građana Samobora i Zagreba darovao ovome muzeju mnoge proizvode tih tvornica. Uzto je g. Bošnjak velikim marom skupio podatke o djelovanju tih tvornica, koji su, iako manjkavi, vrlo dragocjeni, budući da je arhiv tvornica spaljen i uništen za prevrata 1918 godine. Tako je utvrđeno da je tvornica u Osretku radila otprilike od 1840 do 1902 godine, mijenjajući više vlasnika, a tvornica u Karolini da je osnovana god. 1872 kod Horvatića kao neka podružnica Osretka, naročito za običniju robu, a prestala je radom još prije Osretka.

Izrađivano je puhano, »prešano«, brušeno i jetkano staklo, te bezbojno, raznobojno i oslikano. Među ostalim bio je naročito popularan specijalitet bilikum u obliku pištolje (kubure), iz koje se je moralo oprezno piti vino, jer bi nedosjetljivog, koji bi držak gore okrenuo, polijala naglim mlazom kao hicem iz pištolje.

Glavni radnici bili su većinom Česi i Slovaci te Magjari i Štajerci, no oni su stavljali hrvatske natpise i domaće motive (na pr. samoborsku gradinu) na svoje proizvode, koje tim više možemo smatrati našima jer su za nas i kod nas bili rađeni.

Budući da tvornice nisu ležale na pruzi, to se je čestim pretovarivanjem oštetilo mnogo robe. Naročito zbog velike konkurencije austrijskih i njemačkih tvornica morala je osredečka tvornica oko god. 1902/3 prestati radom.

9) Zemljano posuđe iz bivše tvornice u Orahovici.

Sedamdesetih godina prošlog stoljeća radila je u Slavonskoj Orahovici tvornica keramike, kojoj je bio osnivačem i vlasnikom slavonski veleposjednik i industrijalac, Bečanin Josef Pfeifer, Ritter von Hohenwalden. Nekoliko Čeha vodilo je posao, a uz njih je radilo mnogo domaćih lončara. Orahovica ima izvrsnu zemlju za lončarske proizvode na Mulića brdu i na Marinoj livadici, te je posuđe vrlo dobre kvalitete, poput češke kamenine. Većinom je crvenkasto-smeđe boje, a kadšto urešeno crnim prugama ili bjelkastim šarama i ocakleno (»kalajisano«). Pravilo se i od svjetlo-žute zemlje, a obojilo ljubičasto-ružičastom ili kojom drugom bojom.

Izrađivalo se svakovrsno posuđe za hranu, a i umivaonici i pehari, te uresni tanjuri za vješanje po stijenama.

Kadšto je u dno utisnut žig Orahovica, no

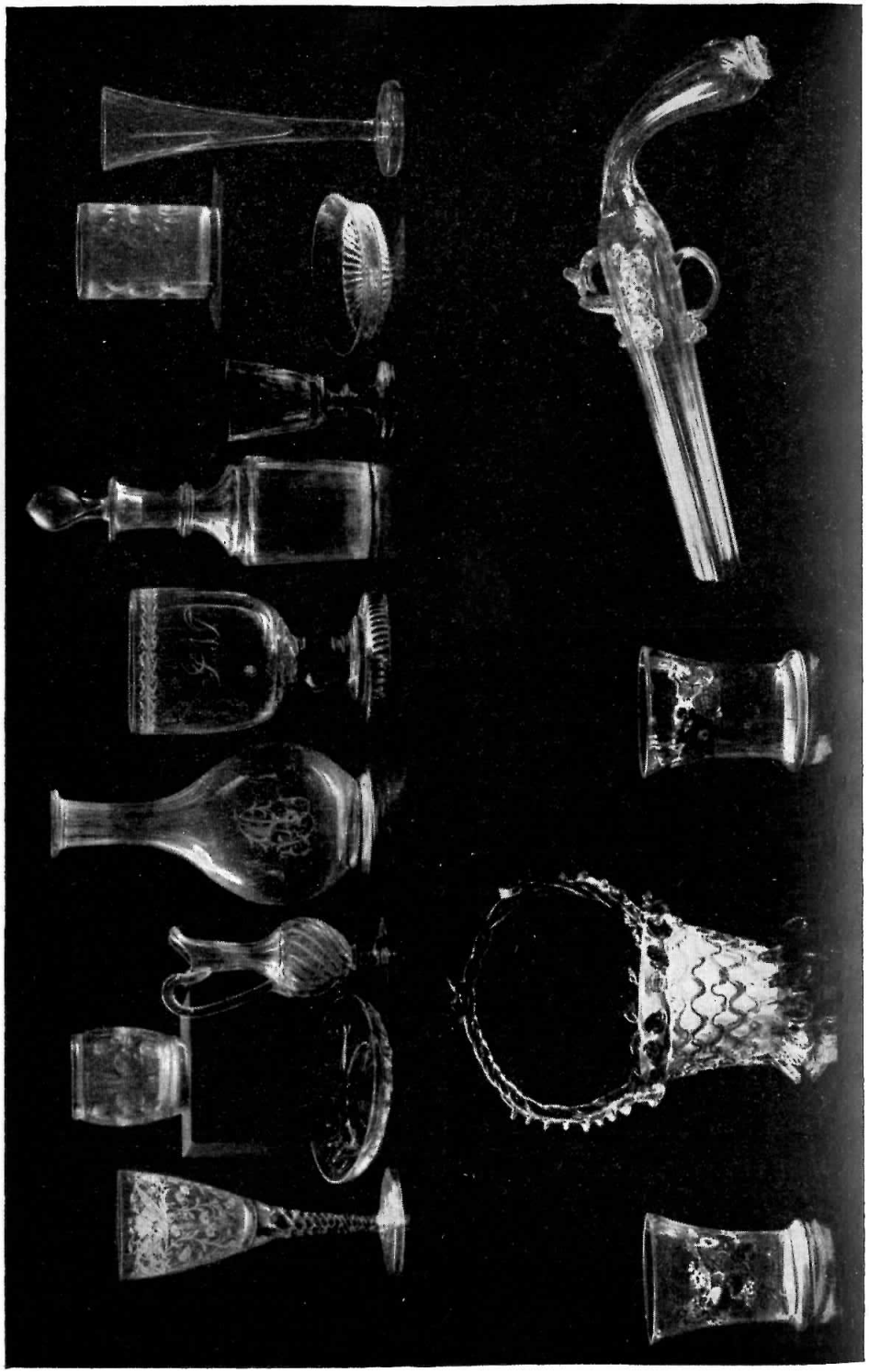

8. Staklo iz tvornice u Osretku i Karolini kod Samobora. — Raznobojno i oslikano staklo iz tvornice u Osretku kod Samobora. — Stakleni bilikum u obliku »pištolje« (kuburе). Specijalitet bivše tvornice stakla u Osretku kod Samobora.

9. Zemljano posuđe iz bivše tvornice u Orahovici. Izrađeno sedamdesetih godina prošlog stoljeća

većinom samo broj 1, 2, 3, 4, 5 ili koji drugi, što označuje pojedine vrste kalupa.

Naročito je zanimljivo da je ta tvornica u nekim svojim proizvodima oponašala oblike naših seljačkih lončara. Poticaj za takav rad dao je poznati osječki industrijalac Srećko Lay, koji se mnogo bavio seljačkim rukotvorinama i izdao 1875/84 svoje vrlo važno djelo: »Ornamenti jugoslovenske domaće i umjetne obrtnosti«. U »zaključnoj riječi« prvog sveščića svog djela, koju je napisao u Zagrebu u novembru 1875, opisuje Lay, kako su naši lončarski proizvodi, koje je on izložio na izložbi u Londonu 1871, stekli opće priznanje ljepotom svojih oblika i izradom. To ga je navelo da potakne J. Pfeiffera, vlasnika orahovačke tvornice, da dade izraditi posuđe po fotografijama seljačkih lončarskih proizvoda, koje je Lay sabrao po Hrvatskoj i Slavoniji i drugdje, te da izloži te proizvode na svjetskoj izložbi u Beču 1873 godine, ne bi li takvo posuđe prodrlo u svijet i postiglo veliku prođu. J. Pfeifer je prihvatio Layev predlog i zaista je na bečkoj izložbi sve izloženo orahovačko posuđe bilo pokupovano, najviše za muzeje i privatne zbirke.

Za domaće pučanstvo bilo je to posuđe preskupo, te je radije kupovalo jeftinije lončarske proizvode. Stoga je tvornica doskora (oko g. 1876, prema pričanju stanovnika Orahovice) morala prestati radom.

Muzej za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu uspio je naročito zaslugom gg. Miše Grbića i Franje Voćinkića u Orahovici, te g. Vinka Novotni u Dolcima, da skupi nekoliko zanimljivih proizvoda bivše orahovičke tvornice. Izaslanik muzeja naišao je u Orahovici na najveće razumijevanje i susretljivost mještana, koji su darivali muzeju osim proizvoda nekadašnje tvornice i mnogo drugih zanimljivih predmeta, od kojih su neki radi svog seljačkog podrijetla odstupljeni Etnološkom seminaru zagrebačkog sveučilišta, a drugi opet Arheološko-historijskom muzeju.

Na ovdje objelodanjenoj slici vidi se na loncu i lončiću desno i lijevo (inv. br. 6823, 6834) upliv naših domaćih lončarskih proizvoda. Vrlo ukusna posuda za juhu sa bjelkastim, pahuljičastim mrljicama (i. br. 6826) u sredini, i kraj nje dvije šalice (i. br. 6838, 6832), od kojih lijeva ima utisnuti ures cvijeća, mogu se mjeriti sa najboljim onodobnim proizvodima te vrste. Nažalost se na nekim primjercima opaža upliv pokvarenog ukusa druge polovine XIX stoljeća. Ugledanjem u kovinsko industrijsko posuđe nastala je na pr. posudica za jelo, koja potpuno oponaša kovinsku posudu za nošenje jela sa nezgrapnim uglatim ušicama i u glini prikazanim zakovicama.

Uprava muzeja bila bi vrlo zahvalna svakom, koji bi joj mogao pribaviti ma kakove podatke o bivšem našem umjetničkom obrtu i industriji, a naročito starinske domaće proizvode, koje bi uprava bila voljna i otkupiti.

Ivan Bah

Kod mnogih naroda na svetu postoje različiti načini lova na zmije. Tako, kod Orang Sakai-a, na istočnoj obali Sumatre, u običaju je veoma interesantan lov na zmije. Naime, ide se u lov sa spravom načinjenom od bambusove trske, koja ima kuku privršćenu jednom uzicom (v. sl. 1). Za lov tom spravom potrebna je velika umešnost.[1] Deri, lovački narod u Africi, idu u lov na crvenomrke, veoma otrovne zmije, dugačke oko jedan metar. Ulovljene žive otrovne zmije Deri upotrebljavaju za lov na antilope. Oni ograde plotom od trnja kakvu brljugu gde antilope dolaze na pojilo; samo ogradu nameste tako što ostave pristup ka brljuzi nezagrađen, da bi antilope imale pristup slobodan na pojilo. Na tome slobodnom pristupu. Deri privežu, ispod usvrđenog repa, otrovnu zmiju, koja stane ujedati kad ove

1. Sprava za lovljenje zmija kod Orang Sakaia na Sumatri, prema skici B. Hagena, po Dr. K. Langu, uz njegov navedeni rad

počnu dolaziti na brljugu da piju vodu. Tako oni mogu uloviti na dan dve do tri antilope sa jednom zmijom.[2] Ujedena antilopa brzo ugine od ujeda otrovnice, i Deri je tako imaju za svoje potrebe. Takav lov je moguć i rentabilan samo u mestima gde u blizini brljuge koja je zgodna da se ogradi nema nigde vode na velikoj daljini.[3]

Kod našega naroda u Jugoslaviji, lov na zmije je obilato razvijen. U posljednje vreme poklanja se tome lovu sve veća pažnja. U Hercegovini je to danas veoma korisna privredna grana. Poznato je da Hrvatsko Primorje, Dalmacija, Hercegovina, Crna Gora, kao i još neki krajevi u Jugoslaviji, obiluju zmijama otrovnicama. Na glasu je osobito zmija poskok ili žestica (Vipera ammodytes). Poskoci svake godine pričine ogromne štete ljudima, ujedajući, kako narod, tako i domaću stoku.

U drugoj polovini prošloga stoleća naučni radnici, zoolozi, okupljeni oko Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu, najpre su išli u lov na zmije golim rukama, služeći se pri hvatanju zmije nogom. Kako ovakav način lova nije bio najzgodniji, to su počeli upotrebljavati običan štap. Naime, prignječili bi zmiju štapom pa je posle uhvatili rukom. Nakon toga počeli su upotrebljavati zamku. Zamka je udešena isto kao i zamke za gušterove (gušterove su hvatali zamkom od konjske strune; tome ih je naučio dr. Schreiber), a zmije su lovili onako, »kao što živoderi hvataju pse«. Ali, za takvu zamku uzimali su žicu, mesto štapa. Pri tome su gledali da je žica što duža. Za vezu između štapa i zamke upotrebljavali su komadić jakoga kanapa. Žica od creva nije gipka, morala bi se vlažiti. Za zamku je najbolje uzeti dve usukane strune. Ulovljene zmije prenosili su vrećom, a dalji transport bio je u malim sanducima.[4]

Zbog ogromne štete koju otrovne zmije često čine ljudstvu u Hercegovini i susednim krajevima, godine 1932, pokrenuo je Dom narodnoga zdravlja u Mostaru, akciju lova na zmije, u područnim srezovima, Ljubuškom i Imotskom. U tu svrhu je narodu pomenutih srezova poslato »Uputstvo« kako da se love zmije. To je učinjeno u dogovoru »Jugefe« u Zagrebu, filijale firme Bayer Meister Lucius. Narodu je objavljeno da Dom narodnoga zdravlja plaća zmije dvadeset dinara po komadu.. Uz tako povoljne uslove, odziv i interesovanje naroda bilo je veliko, »cijele familije ostaviše kuće i stadoše ganjati zmije«. Za nepuna dva meseca ulovljeno je preko 1000 komada zmija. U lov se ide u družini, ponajviše se udružuju mladići, ali idu i žene i deca. Od lova svaki ima pravo samo na ono što ulovi. Ulovljene zmije izvozi Dom n. zdravlja u Mostaru, preko

[1] B. Hagen: Beitrag zur Kenntnis der Orang Seka (Sakai) oder Orang-Laut (Frankfurt 1908), citirano po Dr. Karl Lang: Schlangenjagd und Jagdschlange. Beiträge zur Erkenntnis von Mensch und Kultur. Fünftes Tochterblatt der Zeitschrift »Die Quelle«, 7—9 Heft, (Wien 1929) Jahrgang 5, str. 205.

[2] P. Reichard: Emin Pascha (Leipzig, 1891) 133.

[3] Dr. K. Lang: l. c.

[4] Oton vitez Tomazini: Crtice o životu gmazova, koji žive u Bosni i Hercegovini. »Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini«, IV (Sarajevo 1890) 348—359.

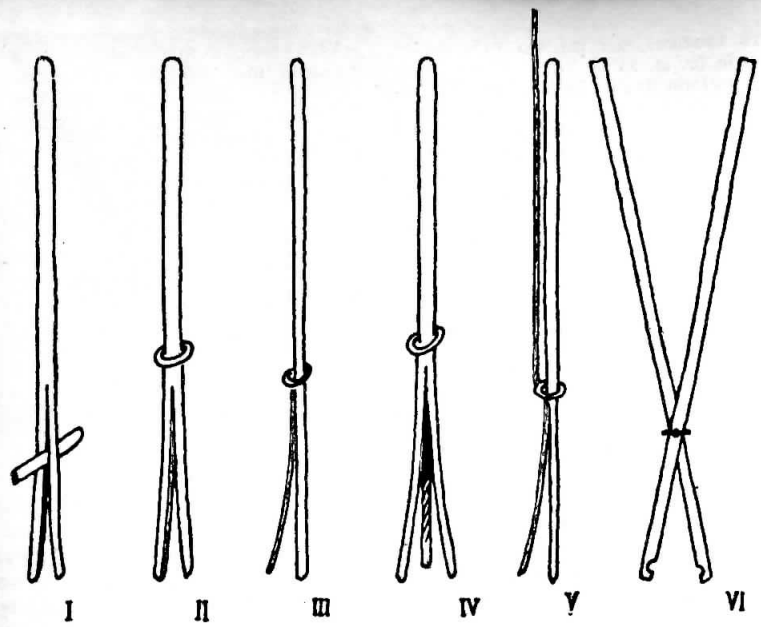

2. Sprave za lovljenje zmija u Hercegovini. I Obične rašlje (rascep). II Rascep koji se zatvara prstenom od metalne žice ili od kakvog pruta. III Isti oblik rascepa, samo je jedan krak od metala. IV Trokraki rascep. V Rascep sa prstenom, privršćenim uz palicu. VI Škare (nožice) za lovljenje zmija, — prema skici Dr. L. Dojmia, uz njegov navedeni rad

»Jugefe«, firmi »Bayer« itd., kao i Higijenskom zavodu u Zagrebu.

U lov se ide sa spravom koja se zove rašlje. U svome izgrađivanju i usavršavanju, rašlje su prošle kroz razne faze, i to za veoma kratko vreme. U toj svojoj evoluciji, rašlje su prošle kroz sledeće faze. Prvi tip, običan rascep sa umetnutim drvcem među

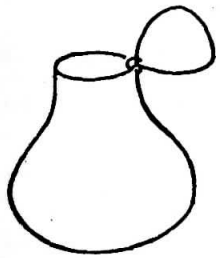

3. Tikva (vrh), za prenos zmija sa lovišta do predaje Domu narodnog zdravlja u Mostaru, ili do koje domske ispostave, — prema skici Dr. L. Dojmia

krakovima. Taj se tip retko upotrebljava. Drugi i treći tip čini rascep koji ima dva ili tri kraka, i metalni prsten. Kada se metalni prsten spusti dole, on privuče krakove rascepa, i zahvati zmiju. Za ovim ističu se dva tipa koji pokazuju modifikaciju sa jednim metalnim krakom. Kod tih tipova prsten je privezan jednom šipkom i naglim spušta-

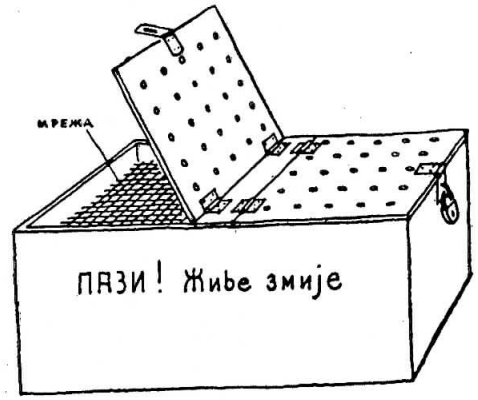

4. Sanduk za otpremu zmija. Uz srpskohrvatski natpis, na sanduku je ispisano isto i na njemačkom jeziku: Vorsicht! Lebende Schlangen, — skica prema Dr. L. Dojmiu

njem šipke, u dekik prignječi zmiju. Prsten se pravi od debele žice, ili od više spletova tanke žice. Na kraju, ističe se još jedan tip u

obliku škara (nožica), ali taj tip nije pogodan za nošenje (v. sl. 2).

Kad lovac ugleda zmiju iz daljine od jednog metra, otvara škare i udubljeni deo nagodi na vrat zmiji, zatim škare zatvori. Ima lovaca koji preko leta, za vreme sezone lova, ulove pedeset do šeset zmija. U Ljubuškome

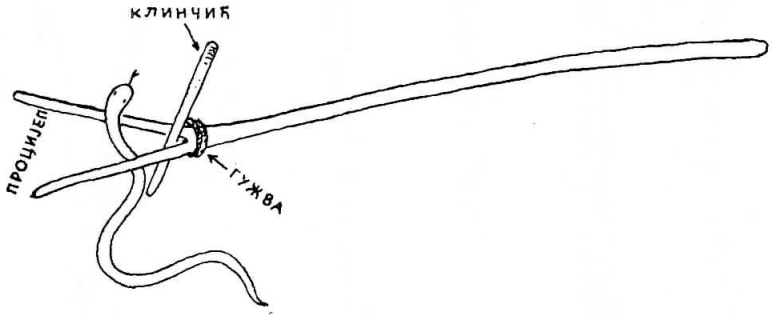

5. Procijep ili štipavica, načinjen od jasenove grane, za lovljenje zmija kod Crnogoraca u Kosanici (Moravska banovina). Kad se uhvati zmija u procijep, izvuče se klinčić, pa se njime spušta gužva na krakove procijepa, — skica prema originalnoj spravi

srezu, bavi se lovom na zmije i jedan fratar, a prihod od lova ide u manastirsku kasu. Najzgodnije je da lovac uhvati zmiju oko vrata, te se svi trude da uhvate zmiju što bliže do glave.

Ulovljenu zmiju lovac uvlači u staklenicu (boca) ili tikvu (vrh), koja ima poklopac (v. sl. 3). Zmiji se prvo utisne glava u bocu, pa

6. Štipaljka, načinjena od leskove grane, za lovljenje zmija u Gornjem Pologu (Južna Srbija). Kad se uhvati zmija u rascjep, istisne se komenj (kamen), pa se gižva (gužva) spusti niz cepke (rascjep). U Južnoj Srbiji najčešće je zastupljen ovaj tip sprave za hvatanje zmija

se zatim tiska rukama. U jednu posudu lovac stavlja obično jednu do tri zmije. Staklenica se zatvara čepom od pluta, koji se izbuši, ili se poveže kakvom krpom.

Sanduci za otpremu zmija imaju po dva pretinca, a svaki pretinac ima drveni poklopac i pod njim mrežu od žice. Poklopci su izbušeni rupama, a zatvaraju se katancem. U pretinac sanduka metne se po dvadeset do trideset zmija, a oko njih se metne malo trave (v. sl. 4).[5]

[5] Dr. Lovro Dojmi: Suzbijanje zmijske opasnosti u Hercegovini. Preštampano iz »Prirode« god. XXIV (1934) broj 2, str. 1—5.

Sem gore pomenutoga lova na zmije, na mnogim mestima kod našega naroda, ide se u lov na zmije u sasvim raznolike svrhe. Tako, kod Crnogoraca, Hercegovaca i Bosanaca, u običaju je ići u lov na zmije na prvi marta. Obično se lovi poskok, ili otrovna zmija šarka (Vipera berus), koja se lovi isto sa procijepom (v. sl. 5). Od ulovljene zmije uzima se samo glava, koja se upotrebljava u različite svrhe u magiji; a isto tako glava od tako ulovljene zmije ima veoma veliku ulogu i u narodnoj religiji. Preko leta, ne vezano sa kakvim svečanim danom, ide se u lov na zmije, kod pomenutih etničkih grupa, da bi se od ulovljene zmije uzelo salo, pa se ova pošto se raspori na trbuhu kakvim nožem, i pošto se izvadi iz nje salo, pušta tako rasporena da ide. To se salo upotrebljava posle u razne svrhe, i ima veliku ulogu u magiji. Katkad, ulove zmiju da bi je izmerili kakvim koncem, pa taj konac posle devojke nose, t. j. upliću u kosu. To se takođe isto čini iz različitih verovanja. Ima slučajeva da ulove zmiju, pa onda neka od devojaka koja želi znati što bolje da veze, izvadi iglom zmiji oči, i nosi ih uza se kao hamajliju. To čini tako, po narodnom tumačenju, da bi posle umela da izveze i zmijine oči, a što se smatra za veliki uspeh. Za ovaj primer nalazimo paralelu kod Hvičolskih Indijanaca.

7. Traženje zmija prvoga marta u selu Ormanu (okolina Skoplja, Južna Srbija). U sredini sl. vidi se čovjek sa ulovljenom zmijom na štapu

Oni se naime dive lepim šarama na zmijskim leđima. Stoga kad se Hvičolka sprema da tka ili veze, njen muž uhvati veliku zmiju i stavi je uzduž u procijep. Žena je onda pogladi rukom duž leđa, te zatim istom rukom pređe preko svog čela i očiju da bi u svom tkanju mogla da izradi tako isto lepe šare kao što su one na zmijinim leđima.[6]

vetog marta. To se ide na određena mesta gde se smatra da zmije čitavoga jednoga predela u društvu provode zimski san. Na ta mesta se narod iz čitave okoline skuplja u masama u pomenute dane i traži zmije. Nije u običaju da se ulovljena zmija ubija. Ko je ulovi objavljuje to na sav glas skupljenom narodu, pa se zmija onda uzima preko ka-

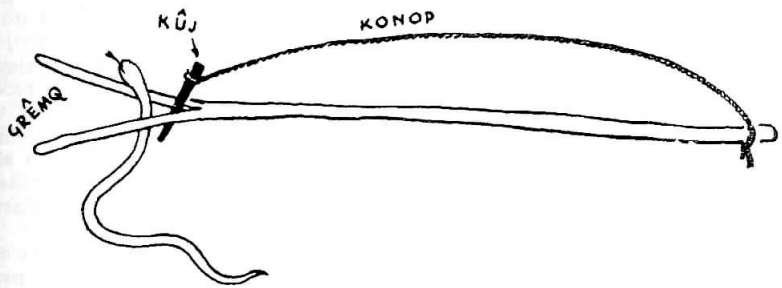

8. Grêmq per gjarpî (rascjep za zmije), načinjen od drenove grane, kod Arbanasa u Metohiji. Kad se uhvati zmija u grêmq (procjep), tegli se konop i izvlači kûj (klin). U novije vrijeme, neki Crnogorac, koji živi u Hercegovini, načinio je isto ovaku spravu za lovljenje zmija, i zove je »puška za zmije« (po saopštenju Dr. L. Dojmia)

Kod svih etničkih grupa kod našega naroda veoma je čest običaj da se love zmije radi šale. Ulovljenoj zmiji lovac povadi zube, kakvom krpom, ili joj prvo stavi malo duhana u usta da se opije, pa joj posle potrga zube. Nakon toga plaši zmijom narod, ili je stavi u kutiju duvansku, pa onda nudi, kako poznatima, tako i nepoznatim licima duhan. Često puta ovakva šala je uzrok svađama i tučama.

Na nekim mestima u Južnoj Srbiji, u običaju je da se ide u lov na zmije prvog i dekvoga štapa i sa njome se obavljaju izvesne magiske radnje (v. sl. 7).

Na kraju, vredno je pomena, da i Arbanasi u Metohiji idu u lov na zmije između Đurđevdana rimokatoličkog i istočno pravoslavnog. Arbanaški se to kaže ndermjet te dy Shengjergjeave. Od ulovljene zmije uzima se samo glava, koja se upotrebljava kao hamajlija.

Nakon svega izloženoga može se reći sledeće. Akcija lova na zmije u Hercegovini ima dvojaku svrhu. Ubijanjem zmija otrovnica, njihovim tamanjenjem, odnosno lovom i izvozom istih, suzbijaju se slučajevi ujeda od zmija. S druge strane to je znatna pri-

[6] Džems Džordž Frezer, Zlatna grana, Beograd s. a., str. 53.

vredna grana koja doprinosi obilato koristi narodu. Ostali lov na zmije stoji u vezi sa tim, što kod našega naroda, odnosno kod Južnih Slovena uopšte, postoji kult, obožavanji zmije, što vodi svoje poreklo iz davne indoevropske prošlosti. Često se smatra da životinje imaju osobine ili svojstva koja mogu biti korisna čoveku. Otuda homeopatična, imitativna, ili analogna magija, trudi se na razne načine da prenese ove osobine na ljudska bića. To se lepo videlo iz navedenih primera sa zmijom, čija je uloga u religiji uopšte tajanstvena.

Tatomir Vukanović

Isp. i S. Trojanović, Zmije i druge nemani vodene po narodnim pričama. (Srpski Etnografski Zbornik, Rasprave i građa, Knj. I Beograd 1934.).

PUBLIKACIJE

Gradja za povijest književnosti hrvatske. Knjiga XI. (Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, uredio akademik dr. Franjo Fancev. Zagreb, 1932. str. 253.)

Uz kolijevku »Gradje za povijest književnosti hrvatske«, koju je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti počela izdavati u Zagrebu godine 1897., bio je sam jedan od najvećih slavista svih naroda i vremena varaždinski Hrvat dr. Vatroslav Jagić. U »pripomenku« prvoga sveska »Građe« ističe prvi urednik dr. Milivoj Šrepel s priznanjem tu »ponuku« V. Jagića. Povjesnik književnosti ne mora se obazirati samo na književnička djela nego i na svu silu suvremenih utjecaja, ako hoće da uhvati potpunu sliku kojega pisca ili koje književne epohe. Toj je akademijenoj publikaciji svrha, da objelodanjuje građu za povijest književnosti hrvatske, korespondenciju, izvještaje, dokumente itd.

Nauka o hrvatskoj književnosti obuhvaća teoriju literature (stilistiku i poetiku), zatim povijest literature i metodiku istraživanja literature. Istraživač literature, koji se služi naučnom metodom mora, i nejedamput, posizati za rezultatima drugih nauka, koje zajedno s naukom o književnosti sačinjavaju skupinu tako zvanih humanističkih nauka (bibliografija, politička povijest, historija kulture, hronologja, genealogija, lingvistika, filozofijske discipline osobito estetika, povijest umjetnosti leksikografija itd.) Akademijina »Građa« olakšava tim rad hrvatskih književnih povjesnika. Prve tri knjige »Građe uredio je M. Šrepel, četvrtu je uredio isti urednik u zajednici s dr. A. Musićem, petu je uredio dr. I. Milčetić, šestu dr. Velimir Deželić (ta knjiga sadržava »Pisma pisana dru Ljudevitu Gaju i neke njegove sastavke, 1828—1850), sedmu i osmu I. Milčetić, devetu i desetu Gj. Körbler. Od 11. knjige uređuje tu značajnu Akademijinu publikaciju dr. Franjo Fancev, koji je već u osmoj knjizi počeo objelodanjivati vrijedne i korisne priloge za stariju hrvatsku književnost.

Jedanaesta knjiga sadržava ove prinose odnosno rasprave nekolicine hrvatskih učenjaka:

U svojoj raspravi »Jedna hrvatska glagoljska pjesma iz 14. vijeka u Libru od mnozijeh razloga« Dr. Stjepan Ivšić nadovezuje na svoj prinos u Rešetarovu Zborniku (»Visio Philiberti« u Libru od mnozieh razloga«), u kojem je pokazao, kako je postanje poznatoga ćirilskog zbornika od g. 1520. »Libro od mnozijeh razloga« (izdao prof. Rešetar u izdanjima Srpske kraljevske akademije:) vezano i sa starijom hrvatskom glagoljskom književnošću. U »Građi« iznosi novi primjer za tu svezu. Ovaj prinos pokazuje, kako je hrvatska čakavska poezija sa sjevera dolazila i Dubrovčanima ušavši i u rečeni dubrovački »Zbornik«. Pod utjecajem te poezije, koliko nije već prije pod utjecajem čakavske Dalmacije — izvršeno je i samo slaviziranje dubrovačke iskonski romanske vlastele i pod tim utjecajem razvio se i najstariji dubrovački pjesnički jezik.

Redaktor dr. Franjo Fancev veoma invenciozan također je dao niz priloga. On ponajprije priopćuje »Građu za povijest hrvatske crkvene drame«: 1. »Muka sv. Margarite«, zadarsko prikazanje od g. 1.500; 2. »Visio Philiberti« u kajkavskoj književnosti 17. stoljeća. Poslije osvrta na dosadašnje stanje u proučavanju hrvatske crkvene drame (Pavić, Medini, Vodnik, Leskien i Roić) registrira prof. Fancev štampane tekstove tih drama. Hrvatska crkvena drama bila je raširena ne samo u Hrvatskom Primorju, Kvarnerskim otocima i u književnim centrima Dalmacije nego da je prodirala i Bosnu i banovinsku Hrvatsku. Govoreći o počecima crkvene drame ističe autor, da je drama — najkasnije u drugoj polovici XV. stoljeća — bila obrađivana baš tako u sjevernoj Dalmaciji kao i u Hrvatskom Primorju. Poslije prikaza dramatizacije legende o svetoj Margarete s osobitim obzirom na zadarski rukopis priopćuje tekst »Muke sv. Margarete«. U drugom dijelu o »Visio Philiberti« obrađuje autor eshatološki motiv karanja i prepiranja duše i tijela u hrvatskoj književnosti u svim njezinim pokrajinskim i dijalekatskim ograncima. Zatim priopćuje dijalošku pjesmu »Nočno videnje sv. Bernarda od proklete duše s telom na grobu karajuče, kruto hasnovito čteti«. To je zanimljiv prilog hrvatske kajkavske književnosti XVII. stoljeća, koja je siromašna na tekstovima u stihovima.

Dr. Mihovil Kombol, zastupan je u ovoj knjizi »Građe« raspravom »Dinko Ranjina i talijanski petrarkisti«. U toj raspravi, koja je više nego građa (jer je zaokružena rasprava s novim rezultatima), podvrgava izdavač reviziji sudove naših književnih povjesnika o D. Ranjini. Kombol priopćuje utjecaje talijanske poezije na Ranjinine »Pjesni razlike« i dokazuje u primjerima, da Ranjinine pjesme nisu ništa drugo, nego odraz ondašnjih, i to većinom ne najboljih, talijanskih potrarkističkih kanconijera. Ranjina je (poslije brojnih komparacija u Kombolovoj raspravi) — imitator talijanskoga petrarkizma.

Dr. Franjo Fancev u svom prinosu »Komedija od Raskota« — jelšanska seljačka komedija iz kraja XVI. stoljeća« nadovezuje na svoju monografiju »Seljačka komedija u starijoj hrvatskoj drami« (»Godišnjak« zagrebačkog sveučilišta 1924/25—1928/29.). Tu komediju (nije sačuvana u cijelosti) objelodanjuje u toj »Građi«. Ta nam komedija predstavlja ogled pokladne književne razonode hrvatskih pučana oko Jelse (po A. Beolco detto Ruzzante, 1502—1542). Tekst je priopćio po Šašićevu prijepisu iz g. 1.794.

Dr. Milan Rešetar objavio je privatna, ali zanimljiva »Pisma Ignjata Đurđevića (Đorđića) i Dum Đura Matijaševića (Mattei)«. U vezi je s tim i slijedeći prinos.

Dr. Mirko Deanović priopćio je zanimljiv talijanski kulturno- i literarno-historijski izvještaj pod natpisom »Đ. Matijašević o prilikama u Dubrovniku na početku XVIII. vijeka«. Taj izvještaj sadržava pregršt vijesti, značajnih za kulturnu povijest Dubrovnika. Sastavio ga je u Rimu književnik, kanonik zavoda sv. Jeronima i povjerenik Dubrovačke republike Đuro Matijašević (Mattei — 1670—1718.), jedan od najzaslužnijih Dubrovčana svog vremena. Matijaševićev izvještaj ima svrhu, da upozna s prilikama u Dubrovniku Ivana Conventatija, kojega je papa Klement XI. 1713 god. imenovao nadbiskupom u Dubrovniku. Iz tog izvještaja saznajemo mnogo podataka o odnosima između državne i crkvene vlasti u Dubrovniku, o odnosu između svećenstva i aristokracije, o velikoj moći Isusovaca, o tadašnjim dubrovačkim piscima, o pjevanju evanđelja na hrvatskom jeziku, o vjerskom životu puka, o narodnim običajima, o predstavama u dumanskim manastirima u Dubrovniku, itd. Deanovićev prinos, koji prikazuje i zanimljivu, narodnu ličnost autora, osvjetljuje mnoge strane dubrovačkog života na početku XVIII. stoljeća.

Pod natpisom »Četiri dubrovačke komedije iz konca XVII. stoljeća« počinje dr. Franjo Fancev objelodanjivati ove četiri dosada nepoznate dubrovačke komedije: »Gjono Funkjelica, Sin vjerenik jedne matere, Klimoje, Mäda«. U 11. knjizi priopćuje samo prvu »Gjono Funkjelica« popraćujući je potrebnim objašnjenjima i opisom rukopisa.

Dr. Tomo Matić javlja se u »Građi« raspravom »Došenova Jeka planine«. I ako je ta »Jeka« bez književne vrijednosti, ipak je zanimljiv prilog za poznavanje kulturnih prilika tadašnje Slavonije, gdje su se nove prosvjetne ideje, što su sa zapada, ponajviše iz njemačkih krajeva, dopirale u zapuštenu zemlju, tek nedavno oslobođenu od Turčina, sudarile s domaćom konservativnošću. Došen je stao rame uz rame Reljkovića protiv opozicije, koju valja tražiti u franjevačkim redovima. Dr. Matić donosi tekst »Jeke« transkribiran prema načelima, istaknutim u predgovoru izdanja Reljkovićevih djela. (Stari pisci hrvatski«, XXIII. knj.).

Redaktor prof. dr. Franjo Fancev priopćuje napokon i pregršt »Sitnih priloga za povijest hrvatske književnosti«. U prvom prinosu donosi novu »Građu za bibliografiju Petra Kanavelovića« (1637—1719.) osvjetljujući i svodeći na pravu mjeru problem Kanavelovićomanije, od koje »već desetak godina boluje naša literarna historiografija«. Prof. Fancev obrazlaže, zašto poriče Kanavelovićevo učestvovanje u dubrovačkoj komediografiji iz kraja XVII. stoljeća. Autor priopćuje elegiju J. Salečića u povodu smrti Petra Kanavelovića, iznosi i biografiju na talijanskom jeziku i nadopunjuje bibliografiju djela Petra Kanavelovića. — U drugom prinosu »Katalog poezije pjesnika St. D. iz sredine 18. vijeka« iznosi da se pod tim inicijalima krije Stjepan Domjanić, koji se sredinom XVIII. stoljeća isticao u javnom životu Hrvatske. Prikazuje zatim motive te pjesmarice u okviru kajkavske poezije tog vremena. — Trećim prinosom osvjetlio je prof. Fancev novim podacima ličnost Jurja Franje Dijanića (1749—1799.), a četvrtim ličnost »Ivana Nepomuka Bužana (1746—1823)«, jedva poznatog člana odlične hrvatske plemićske porodice Bužana, čiji »Predgovor« pisan u Kozinšćaku 1. prosinca 1813. kao predgovor u njegovu povijest hrvatskih kraljeva priopćuje u toj knjizi »Građe«. Od tih priloga svakako je najznačajniji peti, posljednji pod natpisom »Iz latinske i hrvatske poezije Tita Brezovačkoga«. U tom prinosu utvrđuje prof. Fancev, da je Tito Brezovački rođen u Zagrebu 4. I. 1757. god. Zatim registrira i ukratko karakterizira šest prigodnica T. Brezovačkoga, koje čuva sveučilišna knjižnica. Prof. Fancev

priopćuje latinski original pjesme T. Brezovačkoga »Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae trium sororum recursus...« (Isp. i »Hrvatsku reviju« II. 1929. str. 211—214). Osim toga objelodanjuje drugu njegovu latinsku pjesmu »Non quisquam...« i hrvatsku pjesmu »Jeremiaš nad Horvatskoga orsaga zrušenjem narekujući« (donosi joj naslov u reprodukciji na kraju knjige). Prema tim pjesmama vidimo, da je Tito Brezovački bio čovjek velike građanske odvažnosti, koji je oštro žigosao pokvarenost onog vremena u religioznom i moralnom pogledu tražeći društveni preobražaj i unutrašnje preuređenje svoje domovine.

Budući da je Strossmayerovoj akademiji glavna svrha gajenje nauke i umjetnosti s osobitim obzirom na Hrvate i južne Slavene, to je »Građa za povijest književnosti hrvatske« jedna od najznatnijih akademijinih serija, što dokazuje i ovdje ukratko prikazana jedanaesta knjiga u redakciji prof. dr. Fanceva.

Dr. Ivan Esih.

*

Skok Petar, Dolazak Slovena na Mediteran. (»Pomorska biblioteka Jadranske Straže«, II kolo, 1 sv.). Split 1934, m. 8⁰, 276 s. + 2 karte.

Društvo »Jadranska Straža« produžuje svoje napore da živom rečju i slikom među kontinentalnim stanovništvom budi i širi smisao i ljubav za naše more. Kao prvu knjigu drugog kola svoje »Pomorske biblioteke« izdala je opširnu studiju P. Skoka o naseljavanju obala Sredozemnog mora sa strane Slovena.

Poznati romanista P. Skok celog svog veka bavi se problemom simbioze Romana i Južnih Slovena i on pristupa obradi tog problema sa lingvističke strane gledišta. Drugim lingvistima su studij jezika i rezultati toga studija svrha za sebe. Skokovim studijama nije bila lingvistika svrha za sebe, nego samo sretstvo za bolje upoznavanje prošlosti svoga naroda. Svoje temeljito poznavanje razvojnih zakona romanskih jezika Skok iskorišćuje u to da kroz prizmu razvoja reči i jezika promatra razvoj međusobnih odnosa narodnosnih grupa na Jadranu i na Egejskom moru. Lingvistika mu je na taj način postala istorijska pomoćna nauka. Od kakve važnosti je ta pomoć istoriji sa strane lingvistike, najbolje dokazuju rezultati Skokovih studija, koji su mnogo sporno pitanje postavili na čvrsto određeno tlo.

Sintezu rezultata svih svojih, po brojnim stručnim časopisima razasutih dosadašnjih studija na tome polju daje P. Skok u ovoj svojoj knjizi. Pisac najpre analizuje i karakteriše bitnost glavnih faktora koji su udarili svoj pečat istorijskom razvoju Mediterana pre dolaska Slovena, na to prikazuje doseljavanje Slovena na obale Egejskog i Jadranskog mora, utvrđujući pomoću istorijskih izvora i pomoću lingvistike opseg i vreme nastanjivanja raznih oblasti, posednutih od Slovena. Najzanimljiviji je treći deo knjige u kome Skok, idući korak po korak od najistočnijih delova Egejskog do krajnjeg severa Jadranskog mora, za svaku oblast ispituje uzroke zašto se je Slovenstvo negde moglo trajno afirmisati na obalama i učiniti ih svojima, zašto se je drugde moralo pretopiti u druge etničke grupe, i zašto je na nekim sektorima moralo uzmaknuti pred faktorima koji su, sticajem prilika, postali politički jači od njega. U završnom delu daje još jedamput kratku sintezu svih rezultata, povlači zaključke iz dosadašnjeg razvoja i razmatra u koliko mogu ti zaključci poslužiti kao smernica budućeg života na onom delu mora koji je žilava otpornost predaka sačuvala sadašnjici.

Knjiga je pisana popularnim stilom i čita se tečno, ma da Skok u pogovoru opominje da »knjiga hoće da bude studirana i ne može se čitati kao roman na dušak od početka do kraja«. Ponegde smeta opetovanje istih misli, kao što na pr. dvokratno naglašavanje kako su i srednjevekovni srpski vladari (ne samo Dušan! Prvovenčani već prevodi »hristodulos« sa »rab Hristu«!) u prvome redu »blagoverni i hristoljubivi«, kao što je i vizantijski vasilevs na prvome mestu »hristodulos« (s. 33 i 64) i sl. Prilikom tumačenja razloga, zašto je langobardsko-beneventanski vojvoda Radoald umeo na slovenskom da razgovara sa Hrvatima ili Srbima koji su upali u Apuliju kod Siponta (s. 69), Skok je trebao pogledati samog Pavla djakona, ne samo nesuvisli izvadak kod Račkoga, ili poverovati iskusnijem Šišiću, koji na osnovi Pavlova pripovedanja iznosi sasvim pravilan razlog (Povijest, ... s. 287 op. 44), dok je Skokov pogrešan. Od slovenskih prodora do Drača (s 105) Skok je izostavio prodor cara Samujla krajem X. stoleća, koji je po redu treći, dok je nemanjićki već četvrti. Svaki vlasnik Južne Srbije i Makedonije prirodnom je nuždom morao tražiti najkraći izlaz na more i Samujlovoj prespansko-ohridskoj državi bio je to putem via Egnatia, koja je svršavala u Draču. Konačno, sumnjamo da će se Skokovo, sa formalne strane doduše pravilno, tumačenje imena Split iz grčkog »Aspalathos«, t. j. mesto u čijoj okolini ima bodljikave brnistre, moći održati. Isto tako pravilno tumačenje na osnovi »eis palation« je već previše uhvatilo korena u nauci, tim više što ono ima poznati analogon u »eis ten polin«, t. j. Istanbul.

Dr. Gregor Čremošnik

*

Никола Радојчић, О изводу Живота Стефана Немање од св. Саве у т. з. Богишићевом рукопису (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XV, 1935, 187-190).

Taj je Izvod prvi upotrebio Ljub. Kovačević u svojoj raspravi: Koje je godine umro Stevan Nemanja? (otštampano iz Srpskih novina, 1878). Izgleda da on rukopis nije imao u rukama, kad na jednom mestu kaže da je »prepise citata učinio... g. Ilarion Ruvarac« (str. 4 nap. 2), a na drugom mestu mora da pretpostavlja da se nešto nalazi i u Izvodu, jer nije imao potrebne ispise (str. 12). Kovačeviću je svakako Ruvarac rekao da je »rukopis od prilike iz XVI. veka« (str. 4 nap. 2). O tome Izvodu raspravlja g. Pavle Popović: O hronologiji u delima sv. Save (Glas 112, 1924, 34-38). Po njemu, Izvod je »delimično štampan« (kod Kovačevića, u gore navedenoj raspravi; jedna rečenica kod Ilariona Ruvarca: Prilošci (Glasnik 47, 1879, 215). Za rukopis kaže da mu je »nestao trag«. Tražio ga je u biblioteci Bogišićevoj u Cavtatu, a takođe i u biblioteci Ilariona Ruvarca. U Bogišićevoj biblioteci g. Popović je pregledao samo katolog. Međutim, čuo je »da ima rukopisa i van kataloga«. Povodom rasprave g. P. Popovića napisao sam bibliografsku belešku, koja je pod naslovom »Izvod iz Savinog Simeuna« objavljena u Prilozima za književnost, jezik, istoriju i folklor V (1925) 241—242. U toj sam belešci skrenuo pažnju, da je izvod u celini štampan, i to u »Starinama« Jugoslavenske akademije X (1878) 59—60. Nalazi se među člancima hronografa trojadika o Srbima i Bugarima (IX po redu), koje je St. Novaković ispisao iz rukopisa V. Bogišića (o tom rukopisu govori V. Jagić, Glasnik 42, 1875 — u uvodu svoga izdanja Života Stefana Lazarevića od Konstantina Filozofa, pošto rukopis sadrži i Konstantina). Na izvodu se zadržao i g. V. Ćorović u predgovoru svoga izdanja Spisa Sv. Save (1928) XVI, XVII—XVIII. On je tu istakao neke »pisarske ili štamparske greške« u tekstu Izvoda onakvom kakav se nalazi kod Novakovića. I on nije mogao rukopisu da uđe u trag.

Rukopis je našao g. N. Radojčić i o njemu eto napisao članak u »Prilozima«. Pod signaturom 19c rukopis se čuva u Bogišićevoj biblioteci u Cavtatu. G. N. Radojčić je utvrdio, da je g. Ćorović tačno uočio pogreške u izdanju Novakovićevom; pogreške su prepisivačke (Novakovićeve) ili štamparske, a ne pisarske (pisca rukopisa). Za Novakovićevo izdanje g. Radojčić kaže da uopšte »nije... naučno pouzdano«. Zapazio je u njemu »čitav niz pogrešaka u slovima i Novakovićevih dodataka i ispravaka«. Zbog toga bi ceo Izvod trebalo »savesno izdati, ako ne ranije a ono u drugom izdanju Spisa sv. Save«.

Gjorgje Sp. Radojičić

Ф. Гранић, Црквеноправне одредбе Хиландарског типика св. Саве о настојатељу и осталим манастирским функционарима (»Богословље« X, 1935, 171-188).

Sa dubokim poznavanjem izvora i naučne literature, g. Granić daje odličan komentar jednog niza odredaba Hilandarskog tipika. On govori o igumanu (nastojatelju manastira). Ispituje kvalifikacije potrebne za taj položaj, zatim proučava modalitete izbora i iznosi propise o instalaciji. Jedan odeljak je posvećen depoziciji igumana, a u drugom se utvrđuje kompetencija tog najvišeg manastirskog funkcionara. G. Granić raspravlja i o ostalim funkcionarima. Koliko je za našu nauku važan taj deo g. Granićeve rasprave može se videti već iz ovog jednog primera. U Hilandarskom tipiku se pominju stratori. Gj. Daničić u Rječniku iz književnih starina srpskih III (1864) 184 s. v. strator piše: »u manastiru starješina, valja da nad vojskom, od *στρατός*«. Zatim donosi citat iz tipika. St. Novaković u svojoj raspravi O staroj srpskoj vojsci (1893) 127 nap. 2 kaže da strator iz tipika »ne može ništa drugo značiti do starešinu nad stražarima i ostalom vojničkom poslugom, koju su manastiri svagda imali«. Docnije, kada je pisao studiju o vizantijskim činovima i titulama u srpskim zemljama XI—XV veka (Glas 78, 1908), Novaković je mislio da je strator »starešina oružanih ljudi manastirskih« (str. 200). G. Granić je, međutim, utvrdio da su stratori »vodili brigu o prenosu za manastir potrebnih količina viktualija sa manastirskih dobara« (upor. i Hilandarski tipik, prevod L. Mirkovića, »Godišnjica Nikole Čupića 44, 1935, 207).

Gj. S. R.

Никола Радојчић, Једно занимљиво место у Теодосијеву Животу Св. Саве. Покушај тумачења † Јована Вучковића, ректора богословије у Сремским Карловцима. (Прештампано из »Богословља«, год. X, св. 2—3). Београд 1935, 8⁰, стр. 7.

G. N. Radojčić je još 1903 god. zapazio da se kod Teodosija nalazi jedan citat iz Sv. Pavla, ali ne doslovan, već malo prepravljen, s umetnutim rečima, koje su i privukle njegovu pažnju. Citat je iz prve poslanice Timoteju (gl. 3, st. 1—3). To je ono poznato mesto u kome se pored ostalog govori da episkop treba da bude »jedne žene muž«. Kod Teodosija se još dodaje: »o gospodi zakonnêj« (izd. Dj. Daničić, 1860, str. 140). Stvar je još utoliko zanimljivija što taj tako dopunjeni

citat Teodosije upotrebljava u propovedi koju je Sv. Sava održao prvim episkopima novoosnovane srpske arhiepiskopije. G. Radojčić se s pravom pitao da to mesto kod Teodosija nema većeg značaja, da ono ne ukazuje na nesređenost bračnih odnosa i kod samog tadašnjeg klira.

Za bogoslovsko tumačenje tog mesta g. Radojčić se obratio J. Vučkoviću, rektoru Karlovačke bogoslovije. Vučković je baš u to doba objavio knjigu o Sv. Savi, o kojoj se g. Radojčić sasvim opravdano lepo izražava. Bio je dakle ne samo učeni bogoslov, već i dobar poznavalac života i rada Sv. Save. Odgovor Vučkovićev, skiciran na brzu ruku sutradan po prijemu pisma, g. Radojčić donosi u celini .

Po Vučkoviću, »Sv. Sava ne navodi reči sv. apostola Pavla doslovno, nego među njih upleće i tumačenje, da tijem onima kojima govori dade što jasniju i potpuniju pouku«. Umetnute reči u citatu jesu »tumačenje, kojim se bliže određuje pojam jedne žene«. Vučković zatim upućuje na objašnjenje tog mesta iz Sv. Pavla koje je dao Sv. Jovan Zlatousti i tim povodom govori o drugom braku, i svešteničkom i uopšte. Vučković misli da je »»sv. Sava imao puno razloga, da ono pravilno tumačenje uz riječi »jedne žene muž« doda««. On to ovako objašnjava: »Prilike u narodu njegovu bile su takve, da je to potrebno bilo reći. Te prilike ocrtane su u Teodosija, na str. 151. Mnogi su živeli: jako poganyky, uzimajući žene bez blagoslovenija i molitvy (6. i 5. red odozdo). Takvi brakovi nijesu »o gospodi«, takve žene nijesu »zakonite«. Muževi takvih žena nijesu podobni za episkope, ni prezvitere. A pošto su takvi brakovi u Savinu narodu bili česti, trebalo je novim episkopima to naglasiti. Riječi dakle sv. Save sasvim su na svom mestu i potpuno se slažu sa riječima sv. apostola Pavla«.

G. Radojčić objavljuje ovo Vučkovićevo pismo, da bi dao potsticaja za druga, možda bolja i tačnija, tumačenja ovoga zaista zanimljivog mesta iz Teodosija.

Gjorgje S. Radojičić

Никола Радојчић, О архиепископу Данилу II и његовим настављачима. (Предговор преводу Живота краљева и архиепископа српских, изд. Српске књижевне задруге, бр. 257). Београд 1935, 8⁰, стр. 29.

Još 1866 god. Gjuro Daničić je »na svijet izdao« Živote kraljeva i arhiepiskopa srpskih, koje je »napisao arhiepiskop Danilo i drugi«. Na naslovnoj strani stoji da je knjiga izišla u Zagrebu, ali se iz beleške na kraju knjige vidi da je štampana u Beogradu u Državnoj štampariji.

Od tada je prošlo mnogo godina, čak i mnogo desetina godina, knjiga je postala prava retkost, pa su tako istoričari naše srednjevekovne istorije ostali bez jednog od najvažnijih izvora, koji bi im inače trebao da bude stalno pri ruci. A kako stvari stoje nema mnogo nade da će se uskoro moći da pojavi novo izdanje, koje će biti na visini današnje nauke. Zbog toga je Srpska književna zadruga veoma dobro uradila što je objavila prevod g. Lazara Mirkovića. Za nevolju prevod može da zameni original, naročito u prvi mah, dok se ne ode do kakve biblioteke koja ima Daničićevo izdanje.

Zadruga je došla na još jednu dobru misao. Ona je pozvala g. Nikolu Radojčića da napiše predgovor, u kome će dati sva potrebna obaveštenja o samom delu i njegovim piscima, u prvom redu o arhiepiskopu Danilu II. G. Radojčić je dao više no što se od njega tražilo. Njegov predgovor je u stvari prava naučna studija, sa svima dobrim odlikama kojima se ističu svi njegovi radovi. Tako je obimom prilično mala, rasprava g. Radojčića puna i novih zapažanja i potsticaja za dalja istraživanja. Sa svima zaključcima g. Radojčića ne možemo se složiti, ali mu moramo odati puno priznanje za stav koji je zauzeo u raspravi i za način na koji prilazi naučnim problemima. Kao retko ko, g. Radojčić poznaje svu raniju literaturu i sva razna mišljenja koja su izneta o Danilu i njegovim nastavljačima, ali to mu ništa ne smeta da prilazi tekstovima bez predubeđenja i jedino sa željom da pročita ono što u njima stvarno piše. G. Radojčić je s pravom nepoverljiv prema pretpostavkama o interpretacijama teksta. U nauci se zaista s takvim pretpostavkama često preteruje. Kod Danila i njegovih nastavljača ne izgleda mi da je takav slučaj. To je uostalom stvar o kojoj se ne može diskutovati u jednom kratkom prikazu kao što je ovaj.

Iz više mesta u raspravi g. Radojčića dâ se naslutiti, da je ona ne samo uvod za prevod g. Mirkovića, već i neka vrsta uvoda u čitav niz rasprava koje g. Radojčić priprema o Danilu i njegovim nastavljačima. Mi bismo se veoma radovali, ako bi se ta naša naslućivanja pokazala kao istinita i tačna. To bi nesumnjivo bilo na veliku dobit naše nauke.

Gjorgje S. Radojičić

Караман Љубо, Далмација кроз вијекове. (Поморска библиотека Јадранске Straže, коло II св. 3). Сплит, 1934, м. 8⁰, 176 s. + 34 (numerisana) lista ilustracija.

Dok Skokov »Dolazak Slovena na Mediteran« prikazuje naseljavanje Dalmacije sa strane Slovena i njihovu etničku afirmaciju na njezinom tlu, dotle Lj. Karaman u okviru političkih peripetija zemlje prikazuje istoriju umetničkog stvaranja u Dalmaciji. Pri tome pojedini odeljci knjige ispadaju sasvim nejednako. Ilirima i Grcima posvećene su samo 4 stranice teksta i dve ilustracije. Opširniji postaje prikaz sa rimskom vlašću i romanizacijom Dalmacije. Osobito Salona, Dioklecijanova palača i počeci kršćanstva obrađeni su temeljito, ali i iz toga doba ima samo 4 ilustracije. Svu pažnju posvetio je Karaman hrvatskom razdoblju Dalmacije. Tome je posvećen pretežni deo knjige i pretežni deo ilustracija. Takvo stanovište je potpuno razumljivo i ne može se ne odobriti, ali u nedostatku jednog, na našem jeziku pisanog, celokupnog pregleda antičkog doba i antičkog stvaranja na polju umetnosti, graditeljstva i obrta bila bi »Jadranska Straža« učinila našoj nauci veliku uslugu, da je odobrila Karamanovoj knjizi nekoliko tabaka teksta i odgovarajući broj ilustracija više, kako bi bio mogao autor i to do doba prikazati sa nužno potrebnom opširnošću i temeljitošću.

Rani srednji vek, odnosno doba hrvatske samostalnosti, i kasniji srednji vek, t. j. doba otimanja Ugarske i Mletaka oko Dalmacije, prikazan je opširno i u reči i u slici. Doba hrvatske samostalnosti i produkti naše tadašnje autohtone umetnosti u Dalmaciji zauzimaju u knjizi dostojan prostor, a našli su u Karamanu interpreta od struke. Na svakom se koraku oseća da je autor na tome polju zaista na svome rođenom terrainu i da vodi iskusnom rukom. Isto iscrpljivo je obrađen kasniji srednji vek i kulturnome radu Dalmacije tih vremena posvećena je sva potrebna pažnja. Sitničavim napomenama naravno ima mesta i tu. Tako bismo, na pr., mesto opće i gotovo banalno poznate Medovićeve slike Splitskog sabora radije videli kakvu kolekciju oružja i nakita iz starohrvtskoga doba; uz poglavlje o uticaju Vizanta i unutrašnosti Balkana na stvaranje u Dalmaciji očekivali bismo poglavlje o obratnom uticaju Dalmacije na umetničko i arhitektonsko stvaranje balkanskog zaleđa; istoričar bi tvrdio da su dalmatinski gradovi dobivali notare iz Italije od XIII stoleća dalje, a ne od XII (s. 79); za poznate četiri Dušanove galije, kupljene u Veneciji, napomenuo bih istini za ljubav da nisu nikada imale prilike da stupe u akciju, a Tvrtkovu mornaricu bolje bi bilo spominjati samo kao jednu dobru i korisnu nameru ovoga dalekovidnog Kotromanića i t. d. Međutim, bez takvih sitnih zamerki ne može da ostane nijedno delo koje na skučenom prostoru mora obuhvatiti duga stoleća. Uvek će nekome biti nešto previše, a drugome nešto premalo . . .

Novome veku i najnovijem dobu posvećeno je dovoljno mesta i obzirom na razvoj političke sudbine i obzirom na umetničko stvaranje Dalmacije. Ali, kao što stari vek, tako je i novi vek nedovoljno zastupan ilustracijama. Jedino barokna crkva Sv. Vlaha u Dubrovniku i Meštrovićev Grgur Ninski u Splitu ipak nisu dovoljni da ilustruju tri veka razvoja umetnosti u Dalmaciji, ma da i za taj nedostatak sigurno ne nosi odgovornost sam autor. Inače je ilustracijama u ovoj knjizi posvećena veća pažnja, nego u Skokovoj knjizi, a upotrebljen je i bolji papir, dok su ilustracije u Skokovoj knjizi ispale radi nepodesnog papira vrlo hrđavo.

Dr. Gregor Čremošnik

*

Medini Milorad. Starine dubrovačke. Dubrovnik, 1935, Štamparija Jadran, 8⁰, 314 strana.

Obimna Medinijeva knjiga je zbirka rasprava o nekoliko najvažnijih problema iz historije staroga Dubrovnika. U prvim dvema raspravama pisac obrađuje izvore, a u ostalih sedam rasprava pojedina pitanja samog historijskog razvoja grada i okoline.

U prvoj raspravi, o dubrovačkim analima, Medini dolazi do zaključka da su anali, kakve danas imamo pred sobom, sastavljeni u drugoj polovini XIV stoleća. Po njegovim mišlenju, analista je upotrebio kao izvor za najstarije doba neku hroniku, koja je obuhvatala vreme do god. 1001, a bila napisana najkasnije početkom XII stoleća. Događaje posle god. 1001 pisao je analista na osnovi usmene tradicije, radi čega u tome delu ima toliko hronoloških pogrešaka. Kasnije, tokom XV i XVI stoleća, nastavljalo je dubrovačke anale još osam anonimnih pisaca, a pojedini odeljci umetnuti su u XV stoleću i u onaj najstariji deo anala, koji se osniva na hronici.

U raspravi o letopisu popa Dukljanina Medini je mišljenja da Dukljaninovo delo nije jedinstveno delo jednog pisca, sastavljeno krajem XII stoleća najpre na srpskohrvatskom, pa onda od samog pisca prevedeno na latinski. Na osnovi osobina jezika i sadržaja Medini drži da je jedan deo Dukljaninove hronike postojao pre Dukljanina i da je taj deo pisan u Trebinju. Pop Dukljanin je preveo ovu trebinjsku latinsku hroniku na srpskohrvatski, a prilikom sastavljanja svoga latinskog dela služio se je latinskim tekstom Trebinjca. Originalni Dukljaninov rad sastojao se je samo u tome što je trebinjskoj hronici dodao ono što je znao i čuo iz prošlosti dukljanske države. Dukljaninovom letopisu dodavali su dubrovački hroničari u XIV stoleću nove umetke.

Od samih istorijskih problema Medini obrađuje pre svega problem gradske uprave i prikazuje razvoj dubrovačkog ustavnog i upravnog života od najstarijih vizantijskih vremena sa (od države imenovanim) gradskim praeses-om, sudijama i plemićskom skupštinom pa do godine 1358, kada je aristokracija, posle sloma mletačke vrhovne vlasti, putem

svoga Velikog veća preuzela svu vlast u svoje ruke.

U sledećem odeljku raspravlja o vlasteoskim porodicama Dubrovnika, i to na osnovi popisa vlastele, koji je dodan rukopisu »Platea o sia registro del monastero di Lacroma 1685« u Blagom Djelu, dalje na osnovi popisa, objavljenog od Nodila i na osnovi Jirečkovih studija.

Odeljak o poslavenjenju Dubrovnika prikazuje proces vekovnog nazadovanja romanskog elementa prema sve jačem slovenskom. Uzroke nazadovanja nalazi Medini u izumiranju gradskih romanskih porodica u ratovima i kugama, i u sve jačem doseljavanju slovenskog elementa radi trgovine. Presudni događaj u tom procesu je oslobađanje Dubrovnika god. 1358.

U »građevnom razvitku Dubrovnika« opisuje najstarije dubrovačko naselje na »Lave«, prvobitne zaštitne zidine toga naselja i postepeno proširivanje grada do njegovog izgrađivanja unutar današnjih zidina.

Odeljak »Epidaur i Cavtat« manjim delom govori o sudbini Epidaura i Cavtata, većim delom raspravlja o okolini Dubrovnika od Pelješca do Konavala, ističući slovenski karakter mestnih imena do Šumeta, dvojezičnost njihovu u Šumetu i gotovo isključivo romanski karakter u pojasu od Gruža do Konavala. U toponomastici Konavala ukazuje na vlaško-romanske i poganske ostatke i na »carine« u Konavlima i u ostaloj okolini Dubrovnika.

U osmom odeljku o postanku dubrovačke crkve Medini prati razvoj dubrovačke nadbiskupije od najstarijih vremena, njezinu borbu za nezavisan položaj sa Splitom i poznatu kasniju borbu sa Barom oko primata u Srbiji. U vezi sa istorijom dubrovačke crkve dotiče se Lokruma i lokrumskih falsifikata obzirom na posede samostana.

Konačno, u zadnjem odeljku raspravlja o vremenu i o načinu postanka nekoliko legendi koje je sačuvala dubrovačka tradicija, o njihovim stvarnim osnovama i o dosadašnim vidnim ostacima uz koje su legende vezane.

Medinijevom poznavanju izvora za najstarije doba Dubrovnika ne može se prigovoriti. On je jednako potanko proučio pripovedne izvore, kao što i isprave, sačuvane iz tih vremena. Radi toga iznosi u svojim raspravama mnogo tačnih opažanja i korisnih sugestija. Ali, u pogledu upotrebljavanja novije literature osetljivo se ispoljava nepovoljan položaj piščev, što nije imao na raspolaganju nikakvu veću biblioteku. Radi toga pojedine rasprave pokazuju nedostatke. Tako se na pr. prilikom govora o poslavenjenju Dubrovnika ne upušta u bitnu suštinu pitanja, jer ne uzima u obzir Strohalove nazore (Pravna povijest dalmatinskih gradova, Zagreb 1913, Jugoslavenska akademija), koji su dijametralno protivni Jirečkovim nazorima. Isto tako, obzirom na politički i građevni razvoj najstarijeg Dubrovnika dotiče se mnogih pitanja, koja je detaljno i stručno obradio već P. Skok (Les origines de Raguse. Slavia X) i t. d.

Sem toga, Medinijevi su zaključci nekad prenagli. Iz toga, na pr., što se u ispravama iz početka XIII stoleća ne spominje izričito Veliko veće, nego samo »curia« i »populus«, a od godine 1235 dalje spominje se i Veliko i Malo veće (s. 78—81), mislim da se ne može zaključiti da je Veliko veće osnovano te godine revolucionarnim načinom. Na sličan način tvrdi da pre kneza Marka Justinianija, koji je izdao godine 1272 dubrovački statut, nije postojalo ograničenje da sudija, većnik ili vikar, koji je vršio službu jedne godine, nije mogao biti ponovno biran za istu službu odmah sledeće, nego tek druge godine. Tu novotariju uveo je tobože tek Marko Justiniani. Kao dokaz tome navodi da su sudije Lompridić, Peženić i Ranjina vršili službu i godine 1255 i 1256, pa opet i 1260, i 1261, i 1262. Na prvi pogled, to se tvrđenje čini ispravnim, ali kod pobližeg ispitivanja pokazuje se kao pogrešno. Pogreška ima svoj uzrok u tome što pisac ne uzima u obzir da je činovnički jednogodišnji službeni period trajao od Miholjdana jedne do Miholjdana druge godine. Na taj je način zaista jedno te isto lice moglo da služi svake naše kalendarske godine, a da između jednog i drugog perioda njegove službe ipak prođe ona godina dana bez službe koja je, kao što izgleda, u običaju već od starine. Tako služe od Miholjdana 1253 do Miholjdana 1254 sudije Gundulić, Peženić, Ranjina, Budačić i Pikurarević-Gučetić (v. Smičiklas IV s. 542 567), od jeseni 1254 do jeseni 1255 sudije Petrović, Krusić, Crević, Balačić i Menčetić (isto tamo s. 572 i 600), od jeseni 1255 do 1256 opet Gundulić, Peženić, Ranjina, Lompridić i Gojslavić (Smičiklas IV s. 606 i V s. 18), a od jeseni 1256 do 1257 opet Budačić, Crević, Menčetić, Ivanović i Guerero (Smičiklas V s. 56). Iz navedenih primera jasno se vidi da je sudija jedne godine morao ostati »na raspoloženju« najmanje godinu dana, nekad i više, dok je mogao po drugi put da zauzme isti položaj. Jedino u slučaju da je koji sudija u toku službenog perioda bilo čime sprečen da vrši službu, dolazilo je do pometnje. U tom slučaju knez imenuje zamjenika, i to često baš lice iz neposredno-prethodnog službenog perioda (takvih slučajeva ima na pretek u objavljenim reformacijama, a nema sumnje da ih je bilo i ranije, u vreme iz koga nema pisanih reformacija). Pravilo jednogodišnje vakancije mora da je postojalo već davno pre statuta i Justiniani u tom pogledu ne uvodi nikakvu novotariju.

Radi takvih i sličnih prenagljenih zaključaka mora se Medinijeva knjiga, ma da doprinosi mnogo pozitivnog rešavanju problema stare istorije Dubrovnika, upotrebljavati i konsultovati s potrebnom kritičnošću.

Dr G. Čremošnik

*

Lisičar Vicko, Tri dubrovačka otočića (Daksa, Sveti Andrija i Ruda). (Biblioteka »Duba« 3). Dubrovnik 1935, m. 8⁰, 149 + XVI s.

Vicko Lisičar napisao je ranije dve obimne knjige, prvu o ostrvu Lopudu i njegovoj prošlosti, drugu o ostrvu Koločepu. U ovoj trećoj knjizi obrađuje poznata ostrva Daksu i Sv. Andriju i u nauci gotovo nepoznato ostrvo Rudu. Kao što u ranijim delima, tako se je autor i u ovome potrudio da iz predašnje literature i iz rukopisa dubrovačkog državnog arhiva, iz arhiva samostana franjevaca i samostana dominikanaca iscrpi što više građe za prošlost ovih ostrva. Ko god pozna dubrovačka arhivalija, razumeće da građa ne može biti potpuna i da će se i u buduće naći sitnice koje samome jednom radniku izmaknu, jer jedan čovek danas nije u stanju da prođe sve rukopise arhiva. Ali, i ono što Lisičar donosi vredi mnogo. Kakva vrednost, na pr., je bila potrebna da iz rukopisa izvadi i sastavi bar približno potpun popis opata samostana na Sv. Andriji i na Daksi!

Knjiga nije pisana naučno, nego živahnim popularnim stilom i čita se s interesom, pogotovo malo poznate partije, kao što na pr. odeljak o ostrvu Rudi. Jedna odlika njegovih knjiga postoji u tome što je prošlost na neusiljen način vezana sa sadašnjošću. Uz stručne opise i uz istorijat pojedinih objekata pravi često ekskurzije u današnjicu, pa se na pr. usred istorije samostana benediktinaca na Sv. Andriji kao pravo osvežavanje oseća opis teško pristupačne špilje u steni nad morem, u koju su se mogli skloniti monasi u slučaju kakve ozbiljne opasnosti od gusara. Kraj odlika ove vrste može se preći preko malih naučnih grešaka, kao što na pr. da ime inače dobro poznatog dubrovačkog kancelara Acona de Titullo piše Titusio, što uostalom nije njegov greh, nego pogreška Farlatija i Smičiklasa (drugi testamenat Savina Getaldića o osnivanju samostana franjevaca na Daksi iz g. 1291 mogao je citirati po pristupačnijem Smičiklasovom Diplomatičkom zborniku [VII. s. 38], mesto po retkome Farlatiju). Ipak, takve sitne omaške ne unose velikih zabluda u čitalačku publiku, dok pozitivne strane knjige nesumnjivo znače veliku korist za nju.

Dr. Gregor Čremošnik

*

Nekoliko Kolendićevih priloga literarnoj historiji iz 1935. godine.

Među literarnim historicima, koji su se dali na proučavanje starijeg perioda književnosti, ističe se dr. Petar Kolendić, profesor Filosofskog fakulteta u Skoplju i član Srpske Kr. akademije nauka, kao marljiv, ali i skroman radnik. Njegovi opsegom mali, no zato zbijeni mnogobrojni prilozi, razasuti po različitim srpskim i hrvatskim časopisima i novinama, zasijecaju u različita područja historije književnosti. On je radio na području dubrovačke književnosti otkrivši nepoznate pjesme Vetranovićeve ili iznijevši nepoznate detalje u vezi sa životom i djelima Ivana Gundulića, Palmotića, Zlatarića, a onda je proširio krug svoga rada na ostalu dalmatinsku književnost, objavivši sitne prinose o Maruliću, Božićeviću, Krnarutiću, Kanaveloviću, Kačiću, Kašiću, Mršiću, Alešiju, slikaru Ćulinoviću; zatim je obuhvatio s nekoliko priloga glagoljsku književnost i područje crkvene drame da, nakon priloga o Matiji Divkoviću, Pavlu Posiloviću, pa o Žefaroviću, dade šareno mnoštvo vrlo vrijednih zapažanja o različitim prijevodima stranih djela na srpskohrvatski jezik. Svagdje je on u svojim prilozima nastojao osvijetliti različite pojave i probleme hrvatske i srpske literarne historije, da bi tako pridonio napretku jedne naučne grane, koja u svom području krije još mnogo neriješenih problema.

Kao što gotovo svake godine tako je i g. 1935. objavio dr. Kolendić nekoliko interesantnih priloga za povijest književnosti. To su prilozi: »Zadranin Šimun Kožičić i njegova štamparija na Rijeci«, objavljen najprije g. 1935 u skopskom »Južnom pregledu« i malo kasnije u splitskom »Magazinu Sjeverne Dalmacije 1935«, iz kojega će biti uzeti citati, »Žuvetićev ‚Sud pokonji'« (separat iz Južnog pregleda, g. IX.,) i Loredanova ‚Dianea' u prevodu Timoteja Gleđa«, (separat iz Južnog pregleda« g. X.).

Od svih tih priloga, nema sumnje, da pobuđuje najviše interesa članak o dobrom patrioti biskupu Šimunu Kožičiću, o kojemu je već prije pisao Franjo Rački u »Zagrebačkom »Katoličkom listu« (g. 1861.), dr. Franjo Fancev u članku o štamparijama: »Prvi izgrađivači hrvatskog štamparstva« (Grafička revija 1926.), a pisali su o Kožičiću još i neki drugi.

U tom članku nastojao je dr. Kolendić iznijeti podatke o životu i djelovanju Šimuna Kožičića. Najprije je protumačio, kako je došlo do promjene prezimena Begna u Kožičić. Kad se rodio taj veliki i ozbiljni patriota,

nije poznato, a ni mjesto rođenja, dok je s pravom dr. Kolendić pretpostavio da se Kožičić školovao u Zadru. Došavši u svećeničkoj ljestvici do biskupskog položaja, istaknuo se na koncilima u Rimu nastojeći štampom i vještim govorima zainteresirati kršćane za borbu protiv Turaka i za oslobođenje Hrvatske. Uspjeh, čini se, da je bio slab, jer je Kožičić naskoro morao pobjeći iz Modruša na Rijeku. Od tog časa postaje on specijalno interesantan za povijest književnosti, pa je sada dr. Kolendić nastojao da iznese sve što je poznato o štampariji, o tipografima i o djelima štampanim u toj štampariji. Spomenuvši Kožičićevu brigu za tehničku opremu štamparije (drvorezi, ksilografi od Matije iz Treviza) i njegov put zbog toga u Veneciju, navodi dr. Kolendić njegove slagare Dominika i Bartolomeja Zanettija iz Breše, ocrtavši ukratko i njihov život. U toj su štampariji štampani, počevši od g. 1530. ovi radovi: Oficij rimski, Misal hrvatski, zatim mali ritual, koji je ostao nepoznat našim bibliografima: »Križice krsta« i osobito interesantna historija: »Knižice od žitiê rimskih arhierêov' i cesarov«, koju je posvetio također jednom hrvatskom patrioti biskupu Tomasu Nigru govoreći »da smo se sramovali mnozi našim ezikom«, ali da tako više ne smije biti, pa zato Kožičić moli Nigra, da brže složi »Knižice od hrvacke zemlê i od hvali nêe«. Usput je dr. Kolendić iznio podatke o Tomasu Nigru, citirajući stihove Nigrove, gdje se priznaje pripadnikom »nostrae gentis.« Pomenuta djela iz Kožičićeve štamparije su jedina, za koja se danas zna i tom prilikom Kolendić odbacuje Šafařikovu tvrdnju, da je štampan još neki bukvar. Kožičić se g. 1533. vratio u Zadar, a tri godine kasnije tamo je i umro. Njegovi slagari Zanetti i Dominik vratili su se u Mletke, kuda je vjerojatno prenesena i štamparija, jer se ilustrativni materijal Kožičićeve štamparije, koji su vjerojatno uzeli Zanetti i Dominik, nalazi i na nekim drugim knjigama štampanim u Mlecima.

U članku o »Žuvetićevu ‚Sudu pokonjem'« govori dr. Kolendić o genealogiji cijele bračke porodice Žuvetića pa stavlja rođenje Jurja Žuvetića oko 1560. g. Juraj je imao tri sestre i nekoliko djece sa ženom Jelenom. O njemu ima, inače, vijest, da su ga Pučišćani izabrali u poslanstvo pred mletačkog providura. Umro je g. 1606. ili 1607., dok je njegova žena Jelena umrla oko 1627. g.

Od njegovih književnih radova spominje dr. Julije Bajamonti, koji je pisao o Homeru i o našim narodnim pjesmama, »Istoriju svetoga Jurja«, za koju dr. Franjo Fancev drži, da je bila vjerojatno crkvena drama, a to usvaja i potkrepljuje novim podacima dr. Kolendić. Drugi Žuvetićev rad, tj. »Sud pokonji« otkrio je dr. Franjo Fancev, specijalista za proučavanje crkvene drame, i to u zbirci dra Mirka Vrsalovića u Orebiću. Ta je drama sačuvana samo fragmentarno, ali dr. Kolendić tvrdi, da je u njoj prepoznao prijevod latinske drame isusovca Stefana Tuccia »Christus iudex«, koja se u početku zvala »Extremum mundi iudicium«. Prema tome taj bi prijevod Tuccieve drame bio mnogo stariji od prijevoda Josipa Betondića iz XVIII. stoljeća. Tucciova drama je štampana iza smrti Žuvetićeve. Zbog velikog uspjeha na pretstavama mnogi su je, počevši od g. 1587., prevodili na talijanski jezik, ali jer Žuvetićev prijevod nema dodirnih točaka s talijanskim prijevodima, misli Kolendić, da ju je imućni Žuvetić kao isusovački učenik u Italiji gledao pa čak možda bio i statista u pretstavi i da ju je iz latinskog originala preveo.

Osim ovog prijevoda o prijevodima djela stranih pisaca na hrvatski jezik bavio se dr. Kolendić već više puta. Već prije je priopćio članke o »Trilogiji o Bertoldu u našim prijevodima« (1934.), o »Srpskohrvatskom prijevodu Dolčeove ‚Hekube'« (1909.), o »Tassovu ‚Aminti' u prijevodu Savka Gučetića«, o »Lukovićevoj ‚Lidiji iz pakla'« (1933.), o »Karaćolovu ‚Quadragesimale' u srpskohrvatskom prevodu« (1930), pa je onda nakon »‚Ars bene moriendi' u jednom glagoljskom izdanju« dao srodan članak »‚Somme le roi' kod naših glagoljaša«.

U tom članku objašnjava dr. Kolendić da je »Somme le roi« srednjevjekovni zbornik sa šest rasprava o grijehu i o načinu, kako ga se lajici mogu očuvati. Tu zbirku rasprava, u kojima se govori o »Deset zapovijedi Božjih«, »Apostolskom vjerovanju«, »Sedam glavnih grijeha«, o vrlinama, »Očenašu« i o »Sedam dara Duha Svetoga«, napisao je fra Lovrijenac iz Orléansa po nagovoru kralja Filipa III., po kojemu je i nastao naslov zbirke »Somme le roi« (Kraljeva suma; g. 1279.). Ta se moralna zbirka brzo raširila u široke mase, pa su naskoro nastali i različiti prijevodi: na provansalskom, engleskom, holandskom, a naročito su česti prijevodi na talijanskom jeziku i njegovim narječjima; odatle je ta Suma, prema vjerojatnom nagađanju Kolendićevu, došla u našu književnost. »Somme le roi« je sačuvana u Kolunićevu i Ivančićevu zborniku u dva glagoljska rukopisa, prema kojima je Valjavec otštampao 1892. g. »Somme le roi« pod naslovom »Rasprava o sedam smrtnih grijeha«. Naši glagoljski prijepisi ne sadrže svih šest rasprava, nego samo treću i četvrtu, koja je krnja sačuvana samo u Ivančićevu zborniku, ali Kolendić misli, da je bila i ta četvrta rasprava cijela prevedena. Osim ovih dvaju traktata dr. Kolendić nije više nijednoga našao prevedena, a misli, da ih se ni ne će naći, jer često i u drugim jezicima ima samo prijevoda trećeg i četvrtog traktata.

»Loredanova ‚Dianea' u prijevodu Timotеje Gleđa« je naslov posljednjeg ovdje promatranog članka Kolendićeva. Karakteriziravši raspojasanost Mletaka u XVII. stoljeću i ličnost Džanfrančeska Loredana, koji je osnovao društvo »Accademia Loredana«, opisao život sv. Ivana Trogirskog, bio bigotan i ujedno pisao »Novelle amorose«, po kojima je on — prema Kolendićevim riječima — »u tom vijeku opće pokvarenosti, u sodomskim Mlecima, pravi pretstavnik trivijalne lascivnosti«, dr. Kolendić se više zadržao na romanu u četiri knjige s naslovom »Dianea«, koja je bila namijenjena damama pa nije bila toliko lascivna kao prijašnje knjige. Nakon sadržaja tog avanturističkog romana, gdje kritski kraljević Astidam dobiva, nakon mnogih otmica, brodoloma i pobjeda u dvobojima, ciparsku princesu Dijaneju za ženu, Kolendić je spomenuo, da je taj roman preveo g. 1750. fra Timotej Gleđ, koji se oko g. 1696. vjerojatno rodio u Šumetu, selu kraj Dubrovnika. Taj prevodilac je prevodio drame Nikole Tolomeja, Pijetra Metastazija i još neka druga poučna djela, pa tim prikazom želi dr. Kolendić upozoriti na tog zaboravljenog pisca.

Sva su ova četiri priloga bez sumnje interesantna i vrijedna pažnje naročito literarnih historika. Oni u mnogom upotpunjuju dosadašnje znanje literarnih historika o navedenim ličnostima iz hrvatske književne povijesti. Pohvalna je činjenica, da je dr. Kolendić uzeo kao predmet svoje rasprave Kožičića jednog toliko svijesnog i izgrađenog čovjeka, koji kao jedinstvena pojava u očajnim prilikama XVI. stoljeća, kad su Turci često otkidali dio po dio Hrvatske, zaslužuje zbog svojih patriotskih i kulturnih napora sasvim modernu studiju. Dr. Kolendić je za tu svrhu sabrao i priopćio, svakako, nekoliko interesantnih podataka, a na prijašnje podatke o Kožičiću je upozorio. Prikaz Loredanove »Dijaneje« je pisan interesantno i sažeto pa je stilistički vrlo dobar. Dr. Kolendić nastoji, nadalje, da dade svojim istraživanjima širu pozadinu. U člancima o »Žuvetićevu ‚Sudu pokonjem'« i »Somme le roi' kod naših glagoljaša« stavlja on svoja istraživanja na širu osnovu prikazujući razvoj interesa za originale u vlastitoj zemlji pa širenje pomoću prijevoda u drugim zemljama i kojim su putem ta djela ušla u našu književnost.

Premda je dr. Kolendić većinom s oprezom, nakon mnogih istraživanja, donosio zaključke, ipak je negdje prešao granice opreznosti, pa su neki njegovi zaključci, mislim, presmioni. Tako na pr. dr. Kolendić nije usporedio ni sačuvani fragmenat prijevoda »Suda pokonjeg« s Tucciovom dramom, nego se tek poslužio kratkim obavještenjem dra Fanceva, pa je ipak zaključio, da je »Sud pokonji« prijevod Tucciove drame, a to je ipak smionost, ili, ako cijela ta stvar stoji drukčije, onda je kriva stilizacija članka. U članku o »Zadraninu Šimunu Kožičiću i njegovoj štampariji na Rijeci« (str. 103.) govori on o ritualu »Knižice krsta« pa kaže: »Sigurno je prijevod, ali nije isključeno, da su ovdje-ondje iskorišćeni i raniji tekstovi«, ali u toj rečenici, jer dr. Kolendić nije pokušao iznijeti nijedan dokaz, više bi pristajala, iz opreza, riječ »vjerojatno« ili »možda«. Takvih primjera, u inače neznatnim podacima, ima i u članku o »Žuvetićevu ‚Sudu pokonjem'« (na pr. str. 348.). Katkad se služi podacima, za koje ne navodi, odakle ih je uzeo. Tako na pr. u »Žuvetićevu ‚Sudu pokonjem'« (str. 348) navodi, da se Žuvetić rodio oko 1560. g. i žena da mu se spominje od sredine 1585. g., a ne obrazlaže, kako je došao do tih podataka i zaključaka.

Pretpostavi li se, da je »Sud pokonji« doista prijevod Tucciove drame »Christus iudex, a ne original Žuvetićev, onda mi se čini da nije posve ispravan naslov »Žuvetićev ‚Sud pokonji'«, nego bi precizniji bio naslov »Tucciov ‚Christus iudex' u prijevodu Jurja Žuvetića«, kako i inače običava nazivati dr. Kolendić radove ove vrste.

Makar je dr. Kolendić na veoma interesantan način pričao o Loredanovoj »Dijaneji«, ipak bismo očekivali o samoj temi, tj. o prijevodu odgovor — zašto je važan, da li je djelovao na odgoj publike i pisaca, na smjer i razvoj književnosti, a ovako o samom prijevodu ima tek nekoliko rečenica.

U saopćavanju podataka dr. Kolendić katkad posiže predaleko u historiju genealogije kojeg pjesnika pa tako kod Žuvetića uzima u obzir čak pra-pradjedove i to radi, čini mi se, iz običaja prijašnjih filoloških kritičara.

Dr. Kolendić nekoliko puta u svojim člancima tvrdi, da bez bibliografije ne može biti pravog proučavanja literature. To je bez sumnje ispravno, ali ipak ne može se reći da hrvatski, srpski i slovenački literarni historici nisu nagomilali dosta građe. Osim toga možda bi bilo zgodno da se pojedini naučenjaci bave specijalnim istraživanjem na ograničenom broju područja pa da, nakon većeg broja sakupljenog materijala, dadu šire sintetičke slike vremena i pojedinih književnih ličnosti. To je dr. Franjo Fancev učinio s crkvenom dramom u »Narodnoj Starini« (1932. g.), pa onda s raspravama o ilirskom pokretu, za koje je najprije objavljivao pojedine podatke, a onda, kad je obavio taj golemi bibliografski posao i učinio ga pristupačnim širem krugu istraživača, on je dao sintetske sudove o cijelom tom vremenu i iznio je naučno novih, upravo, iznenadnih pogleda na to vrijeme oborivši zablude mnogih književnih generacija do danas.

Međutim moram na kraju naglasiti, da su

te prednje moje primjedbe u stvari dobronamjerne i nikako ne smanjuju istinske pozitivne vrednote opisanih Kolendićevih priloga. *Emil Štampar*

*

Kreševljaković Hamdija:

1. Gazi Husrevbeg. Sarajevo 1930, 8⁰, 20 s. Separatni otisak iz kalendara» Napredak« za 1931 godinu.

2. Husein kapetan Gradaščević, Zmaj od Bosne, Sarajevo 1931, 8⁰, 30 s. Separatni otisak iz kalendara »Napredak« za 1932 godinu.

3. Željezni obrt u Varešu do godine 1891. Sarajevo 1933, 8⁰, 16 s. Separatni otisak iz kalendara »Napredak« za 1934 godinu.

4. Visoko, Sarajevo 1934, m. 8⁰, s. Separatni otisak iz »Novog Behara«, knj. VIII.

Hamdija Kreševljaković, prerano umirovljeni profesor Učiteljske škole, a sada nastavnik Kuršumlimedrese u Sarajevu, tip je prosvetnog radnika kakvi se retko nalaze kod nas. Naobrazbu, kako je može dati državna učiteljska škola, nastojao je da iz ljubavi za prošlost svoje rođene grude upotpuni studijem istorijskih dela i sigurno će biti vrlo retka knjiga o istoriji ili istorijskim pitanjima Bosne, koju on ne bi imao u svojoj privatnoj biblioteci. Povrh toga je on neumoran istraživalac vesti i podataka u pisanim izvorima i među narodom. Svestan toga da nije mogao usavršiti do zadnjeg stepena svoju stručnu naobrazbu studijem na univerzitetu ne upušta se u raspravljanje krupnih problema istorije, nego ostaje na manjim pitanjima, ali ta manja pitanja obrađuje veoma savesno, tako da može poslužiti kao uzor i mnogim piscima koje resi i akademska titula... Kod svake stvari iz njegova pera može se naći po koji novi podatak i po koji novi rezultat, iznet na skroman, nenametljiv način.

Njegov »Gazi Husrevbeg« pisan je prigodom 400-godišnjice građenja Husrevbegove džamije u Sarajevu. Naslov doduše ne odgovara sasvim sadržaju, jer je u njemu mnogo manje govora o Husrevbegu i njegovu životu, nego o njegovim građevinama, koje su postale centar sarajevske čaršije. Sem Husrevbegove džamije daje opis hanikaha (derviškog samostana), Kuršumli-medrese, javne kuhinje (imaret) sa konačištem (musafirhanom) i t. d.; uz opis svake ustanove i kratak istorijat razvoja dotične ustanove do danas.

Kao što »Gazi Husrevbeg« tako je i »Husein Kapetan Gradaščević« prigodni spis prilikom stogodišnjice zadnjeg, a i najznačajnijeg ustanka bosanskih feudalnih krugova protiv centralne državne vlasti pod vodstvom »Zmaja od Bosne«, Husein kapetana Gradaščevića (1831—1832). Ma da su vremena Husein kapetana srazmerno dobro poznata i celi autonomaški pokret opširno opisivan i ranije, Kreševljaković prilaže u spisu nove podatke, sakupljene iz sarajevskih sudskih sidžila, iz rukopisa koji se nalaze u privatnim rukama i iz usmene predaje. Ti se novi podaci odnose u prvome redu na samovlasno vezirovanje Husein kapetana, na njegovu upravu, na brigu za školstvo i verski duh, na nastojanje njegovo da legalnim putem dobije obećanu vezirsku čast i t. d. Tim novim podacima slika tragičnonaivnoga Husein-kapetana dobiva mnogu detaljniju crtu.

Za svoj »Željezni obrt u Varešu« Kreševljaković je u Varešu i okolini proučio sva mesta, na kojima se je vadila ruda od srednjega veka do danas i od starih je ljudi dobio mnogo podataka za obrt u vreme pre austrijske okupacije. Na taj je način prikazivanje obrta u Varešu i prilika kakve su vladale pre modernog iskorištavanja rudnoga blaga neobično sočan i neposredan. Kao zanimljiva priča iz davnine čita se opis kako se je ruda vadila, topila i prerađivala i kako se je karavanima raznosila iz Vareša po celome turskom carstvu, poradi čega je mali Vareš bio grad radinosti, a i blagostanja.

U monografiji o Visokom Kreševljaković za stari i srednji vek iznosi samo do sada poznate podatke, ali za doba turske vlade u Bosni opet je prikupio iz turskih izvora mnogo novo zrnce obzirom na gradnju džamija i čaršije, obzirom na osnivanje prvog turskog suda u Visokom pre g. 1626, i obzirom na Visočane koji su postali poznati po svome kulturnome ili književnome radu (Hasandeda, biskup Franjo Balićević i pesnik Ebu Bekr Visočak). Jedan deo knjižice posvećen je zanatima, osobito kožarstvu koje je za Visoko od davnine najmarkantnija grana privrede.

Dr. Gregor Čremošnik

*

Dr. H. Vinkovića prikazi iz povijesti Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu.

Posljednjih decenija, iza Rata, privlačilo je Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu, kao istaknuta hrvatska kulturna i umjetnička institucija, počešće pažnju naših kulturnih i književnih istraživača, objavljujući od reda malo ili nimalo poznatu građu iz najranijeg doba toga kazališta. Poznata su nastojanja Vladimira Lunačeka, pa onda Antonije Cvijić-Kassovitz, koji su spasili iz tame zaboravi mnogu krupnu i sitnu iz prošlosti zagrebačkog starog, pretežito njemačkog kazališta. Pomenuto dvoje našlo je posljednjih godina i vrijednih sljedbenika među kojima se ističe g. dr. Hinko Vinković, koji je objelodanio već cio niz važnoga kulturno-historijskog iverja napomenutog temata.

Hinko Vinković je ograničio svoj interes poimence na pomenuti njemački teatar u Zagrebu, t. j. na najranije doba današnjega Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu. Taj je svoj interes zasvjedočio ovim publikacijama: Hundert Jahre Theatergebäude in Zagreb, 1834 — 4. Oktober — 1934. (Sonderabdruck aus dem »Morgenblatt«). Zagreb 1934 (16⁰ str. 34). Zatim: Des Burgschauspielers Ludwig Loewe Gastspiele in Zagreb. (Sonderabruck aus dem »Morgenblatt«) Zagreb 1935 (V 8 str. 14); »Des Hofschauspielers Nikolaus Heurter Zagreber Gastspiele in den Jahren 1832 und 1833 (Sonderabdruck aus dem »Morgenblatt«). Zagreb 1935 (V 8 str. 10); šire vremensko područje obuhvata manja publikacija »Goethe auf der Zagreber Bühne«. Zagreb 1932 (4⁰ str. 4). U svakoj od ovih Vinkovićevih publikacija imade vrlo vrijednih podataka, naročito bibliografijskih, koji će vrlo dobro doći povijesniku-sintetiku ove naše kulturne institucije.

Posebnu pažnju zaslužuje prva od spomenutih publikacija, koja je iznijela podataka o staroj kazališnoj zgradi na Markovu trgu, a među njima i zabavnu činjenicu, da je temelj ovoj našoj kulturnoj instituciji — jedna lutrijska sreća, odnosno dobiven lutrijski zgoditak od 30.000 dukata. Vrijedni zagrebački građanin, Kristofor Stanković, dobitnik ovog impozantnog lutrijskog zgoditka, u stvari je najvažnijim mecenom hrvatskog kazališta.

Iznoseći dalje niz jednako važnih i zanimljivih datuma i događaja iz povijesti ove zgrade i institucije, njeno oslobađanje od Nijemstva i privatnog vlasništva pisac slijedi njen borbeni, ali slavni curriculum vitae sve ovamo do otvorenja nove kazališne zgrade, današnjeg Hrv. nar. kazališta u Zagrebu na Trgu Kralja Aleksandra.

Kratka, zbijena publikacija, krcata lijepim podacima jednako kao i ostali pomenuti Vinkovićevi prilozi o ovome predmetu zaslužuju pažnju svakog historičara ove naše institucije. Prilikom proslave stote obljetnice Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu (1834—1934), koja je s interesom praćena nesamo sa strane hrvatske, nego i sa strane srpske kulturne javnosti (»Politika« od 4-5 X 1934), dobili su Vinkovićevi prilozi posebnu aktuelnost: u prilogu »Varoški teater. 100-obljetnica stare kazališne zgrade u Zagrebu« (»Obzor« 4 X 1934) krcatom zanimljivim podacima o ovoj našoj kulturnoj instituciji, bilježi i dr. Ivan Esih ovaj Vinkovićev rad s punim priznanjem.

Dr. Jos. Badalić

*

Franciszek Ilešić, Adama Mickiewicza paryskie »Wyklady« i serbskiego poety Simy Milutinovicia »Tragedja Obilić« 1827 (posebni otisak iz Izveštaja sa Sastanaka Varšavskog naučnog društva) Warszava 1934.

Slavista i polonista jugoslovenski prof. univ. g. dr. Fran Ilešić u ovoj svojoj raspravi, namenjenoj uglavnom poljskom naučnom svetu, raspravlja jedno značajno književno-istorisko pitanje. To pitanje, pored opštenaučnog interesa, za Poljake i Jugoslovene ima i posebnog značaja, jer se tiče jednog vrlo krupnog momenta iz uzajamnog interesovanja ovih dvaju slovenskih naroda za njihove kulturne tekovine. Prosvećenim krugovima našeg naroda je dobro poznato da je Poljak Adam Mickijević, kao prvi profesor na Collège de France u Parisu početkom četrdesetih godina prošlog stoljeća držao predavanja o srpskoj narodnoj poeziji i da je sud velikog slovenskog pesnika o našim narodnim pesmama bio vrlo pozitivan. Mnogo je manje poznato da je u istim pariskim predavanjima Mickijevic pored narodne pesme veličao i Tragediju Obilić, dramsko delo savremenog mu srpskog pesnika Sime Milutinovića. Mickijevićeva ocena srpske narodne poezije u osnovi je ista kao i kod drugih ocenjivača i odgovara njenoj pravnoj vrednosti. Međutim, sud Mickijevićev o Milutinovićevu delu, bar s današnjeg stanovišta potpuno je neosnovan, a s obzirom na Mickijevićevo mesto u književnosti, i sasvim nerazumljiv. Prof. Ilešić u svojoj raspravi je uzeo da razjasni zašto Mickijevic uz Puškinova Dimitrija i Nebožansku komediju Z. Kasinjskoga i Milutinovićeva »Obilića« smatra kao odveć značajno dramsko delo slovenskih književnosti.

Ovo je uistini ostalo književno-istoriska zagonetka, ne samo kod Poljaka, gde se posle Mickijevića niko nije bavio Milutinovićem, već i kod nas. U najpoznatijoj našoj studiji o Milutinoviću, kod Sv. Vulovića, za čudo, i ne govori se o Mickijevićevoj oceni Milutinoviceve tragedije Obilić. Od starijih književnih kritičara J. Bošković u jednoj uzgrednoj napomeni se divi kako je Mickijević mogao Milutinovićevu dramu ubrojiti među najznatnija dramska dela slovenska. Dr. M. Jovanović u raspravi: »Pogled na dramsku literaturu o Kosovu« (Glas Srpske kraljevske akademije, Beograd 1890) nasuprot kaže da je Mickijević dramu cenio kao znalac, a St. Pavlović (u raspravi »Sima Milutinović Sarajlija«, »Letopis Matice srpske« 1893) veli da je »samo veliki duh Mickijevićev mogao razumeti Simu«. Ovakva mišljenja su, razume se, i u vreme kad su napisana mnogima kod nas izgledala kao vrlo naivna, a zabluda o nekoj izuzetnoj veličini Sime Milutinovića već je odavna razbijena. Ali, mišljenje Mickievićevo o Tragediji Obilića ostalo je dosad

nerazjašnjeno, svakako najviše usled toga, što je ovo delo vrlo malo čitano, jer se teško moglo do njega doći.

I ovde se postavlja novo pitanje, zašto je ostalo retkošću delo koje je imalo onako veliku reklamu kao što je bio Mickijevićev sud i bilo napisano od pisca koji je čudnim sticajem okolnosti u svoje vreme smatran za odveć velikog pesnika. Pre nego će preći na ono što je uzeo kao glavni zadatak svoje rasprave, g. Ilešić odgovara na ovo pitanje i ističe da su ovome, i drugim nekim delima Milutinovićevim, činjene ogromne teškoće od Meternihove cenzure. Ta cenzura prvo nije dozvolila štampanje knjige u Beču, a zatim, posle njenog izlaska u Lajpcigu 1837, zabranjeno je bilo rasturanje knjige u Habsburškoj monarhiji i sprečavan njen prenos u Srbiju. Zato su se kod Južnih Slovena, prema obaveštenju g. Ilešića, sačuvala samo dva primerka knjige, jedan u Beogradskoj Narodnoj biblioteci, a drugi u privatnoj biblioteci prof. P. Popovića[1]). Za ovim g. Ilešić nabraja uzroke zbog kojih su se bečka i magjarska cenzura bile okomile na ovo delo, i nalazi da je to u prvom redu bila ideja dela o umorstvu suverena, zatim demokratski stav Milutinovićev, nepovoljan sud o Magjarima, koji su u delu prikazani kao savezници Turaka i gramzljivi pljačkaši, pa onda slobodno izražavanje o papi i uopšte jeretički stav Milutinovićev prema obema zvaničnim crkvama hrišćanskim, i najzad, pogrde upućene Turcima. Teško je, međutim, pretpostaviti da bi prvi uzrok mogao biti od presudnog značaja, jer ubici Milošu Murat nije suveren već neprijateljski car. Dalje, u odnosu vlastele prema svome gospodaru, caru Lazaru — nema ničega što bi odavalo neki demokratizam; taj odnos je, kako i gosp. Ilešić naglašava, sasvim patrijarhalan.

Demokratizam i slobodoumlje Milutinovićevo ogleda se jedino u njegovu religiskom shvatanju. Njemu su sve vere podjednako dobre; i g. Ilešić naročito ističe da Milutinović čak ni islam ne potcenjuje. Simino naglašavanje nekadašnjeg nesporazuma između srpskog cara Dušana i poglavara katoličke crkve nije sigurno ni za katolički Beč ništa značilo. Ali piščeve aluzije na izneveravanje ideala čistog hrišćanstva od strane visoke hijerarhije obeju hrišćanskih crkava (scene sa Pseudo-Petrom i Pseudo-Pavlom) same za sebe bile bi dovoljne da odluče o zloj sudbini knjige. Tako isto i grdnje Magjara, a još i više grdnje Turaka, s kojima je Habsburška monarhija često želela održavati dobre odnose. Milutinovićev stav protiv zvanične crkve, ovo takođe ističe g. Ilešić, izazvao je neraspoloženje naročito višeg pravoslavnog sveštenstva u Habsburškoj monarhiji, te je i ovo onemogućivalo širenje knjige u narodu i naročito njen prelaz u Srbiju.

Na slobodoumnijem Zapadu, u Nemačkoj, gde je knjiga štampana, i u Francuskoj, kamo je brzo po štampanju bez smetnji mogla dospeti — širenje knjige nije niko sprečavao, i Mickijević je nesumnjivo u Parizu lako do nje došao. Po mišljenju prof. Ilešića na Milutinovića mu je skrenulo pažnju delo »La Turquie d'Europe« Francuza Ami Bouéa, putnika geologa evropskog. U III-em tomu toga dela 1840 Boué govori o srpskoj literaturi, i Milutinovića, na kome se duže zadržava, naziva najvećim tadašnjim živim pesnikom srpskim. Da li je Mickijević bio pod uticajem Bouéova mišljenja o Milutinoviću i pod uticajem drugih visokih mišljenja o njemu, ili je potpuno poznavao Milutinovićevu dramu i o njoj govorio prema sopstvenom uverenju — to je glavno pitanje kojim se bavi Ilešićeva rasprava.

Prof. Ilešić je uveren da je Mickijević Milutinovićevu dramu imao, jer je u njegovim »Predavanjima« navedena sa svim bibliografskim pojedinostima. Dalje, Mickijević, nazivajući Milutinovića talentovanim stvaraocem i tvrdeći da mu je Tragedija Obilić stekla slavu u slovenskom svetu, kaže da ta drama sadrži čitava mesta iz narodne epopeje o Kosovu i misli da je pisac u njoj uspeo dati pored kolorita davnih vremena i ton prostote narodne. Ovakova karakteristika dela g. Ilešiću je dokaz da ga je Mickijević čitao i potpuno poznavao. Prvi deo mišljenja g. Ilešića je svakako tačan; Mickijević je dramu Milutinovićevu čitao, najverovatnije, kako i prof. Ilešić misli, uz pripomoć nekog Jugoslovena, kojih je u ono vreme bilo više u Parizu. No, i da je delo savršeno poznavao — to se već ne može reći, već je nesumnjivo tačno da Mickijević ni je razumeo, jer ona ne sadrži ni boju davnih vremena ni ton prostote narodne i zbog toga upravo i nema nikakve vrednosti. Da bi se dala boja nekog vremena moraju pre svega ličnosti iz tog vremena biti naslikane onakve kakve su bile ili bar kakve se zamišljaju da su bile. A ko je to još mogao zamisliti, recimo, glavnog junaka, cara Lazara onakvim kakav je u Milutinovićevoj drami. Slavni car Lazar, čestiti knez narodne pesme, junak i mučenik koji je zajedno sa svojom vojskom kao za odbranu svoje zemlje u Milutinovića je samo pobožni i bolesno uzbudljivi slabić koga teški momenti rasplakuju. On je tu jedno oruđe nadzemaljskih sila u čiju moć slepo veruje i ništa ne počinje bez kakvog predznaka s te strane, ili bar bez saveta živog i mrtvog patrijarha srpskog. Mickijević je u tome video ideal večnih osećanja hrišćanstva i spajanje

[1]) Prof. Ilešić zna za još samo jedan primerak u Javnoj biblioteci u Berlinu, ali pretpostavlja da bi se u Nemačkoj moglo naći i više primeraka ove knjige.

radnji zemaljskog sveta s nadzemaljskim. A prof. Ilešić s pravom primećuje da je ovo mešanje zemaljskog života sa svetom duhova u Milutinovića samo mehanično a ne spiritualno, onakvo kakvo je u znamenitom delu Mickijevićevu »Dziady« (Duše predaka).

Lazarevo pretpostavljanje herojske smrti pobedi oružja, — izbor carstva nebeskog, — što je Milutinović posredno uzeo iz narodne pesme, naročito je odgovaralo Mickijevićevu shvatanju dogmata specifično slovenskog. I pošto je Mickijević znao da je to ideja narodne pesme o Kosovu, on je držao da nikotkuda nije unesena već je proizvod narodnih slovenskih shvatanja religioznih. A tačno je nesumnjivo, kako misli i g. Ilešić, da je ideja o pretpostavljanju nebeskog carstva carstvu zemaljskom prvobitno unesena u narodnu legendu od crkvenih ljudi, pa se tek kasnije prilagodila narodnoj epopeji, koja je, kako je Mickijević govorio, cela istorija teških poraza i nesreća. Ovu ideju je, po mome mišljenju, narodni pevač, kad mu je ponuđena, prihvatio kao jedinu utehu za tešku narodnu katastrofu, koju je nečim trebalo pravdati i zato je ta ideja nametnuta kosovskim junacima, koji su carstvo nebesko zaslužili tek herojskom smrću svojom.

Pored ove ideje koju je našao u Milutinovićevoj drami Mickijeviću je to delo bilo značajno i po tome što mu je sadržina »zahvaćena iz narodne pesme«. Međutim, g. Ilešić tačno kaže da je pored Lazareva opredeljenja za carstvo nebesko iz narodne pesme uzeta još samo međusobna svađa Lazarevih ćerki i akt umorstva Muratova, a da je veći deo sadržine, sva ona čuda, naime, i sve što se dešava u patrijarhovoj rezidenciji u Peći, dodao sam pisac. Što su ličnosti iz narodnih pesama, što je delo napisano u desetercu, što u njemu ima i celih stihova iz narodne pesme, što srpska carica i princeze predu, kuvaju i vezu kao gdekad u narodnim pesmama — to još ne mora biti nikakva pozitivna osobina Milutinovićeve drame. U takvom jednom delu tražilo bi se da se pogodi duh vremena u kome se desila velika narodna katastrofa i da se nađu istinski uzroci te katastrofe, a ne da se, kao kod Milutinovića, za neposredan povod uzima ništavan razlog — zahtev starije sestre da joj mlađa sestra pre učini posetu. U svakom slučaju su se prilike, ljudi i shvatanja morali prikazati u slici osećanja narodnih, a to Milutinović nije učinio i tu je najveći nedostatak njegove drame. Da se vidi koliko je ovo delo bez ma kakve književne vrednosti biće potrebno i ovde navesti nedostatke koje je g. Ilešić istakao pri kraju svoje rasprave kao dokaz nemanja delikatnosti i plemenite visine osećanja, kao znak trivijalnosti i neukusnosti. U jednoj uzvišenoj sceni car caricu zove »svojom polovinom«, za patrijarha na samrti se kaže da mu je »dušt u nosu«, carsko veličanstvo drema u crkvi za vreme molitve, car koji se opredeljuje za carstvo nebesko »po srpskom običaju« na tajnoj kosovskoj večeri nudi goste šljivovicom, a herojska družina careva »krka« na toj večeri, junak i džentlemen Miloš prve noći po svadbi napušta mladu da bi otišao u lov, uz izjavu da »to voće (misli na svoju nevestu) može brat' kad hoće«, i taj isti dostojanstveni heroj svađenim sestrama, svojoj ženi i svastici, preti da će im u slučaju nove svađe »jezike iščupati«. Kao persiflaža na ugled tragedije i na dostojanstvo carske krune g. Ilešiću zvuči molba caričina caru da joj ustupi sjajnu krunu kako bi pored njenog sjaja vezla sa svojom ćerkom da ne kvare oči pored sveće.

Nedostatak scenske tehnike i epski karakter drame, g. Ilešić kaže, Mickijeviću nisu smetali vrednosti Tragedije Obilić, jer je, veli, scenska tehnika za Mickijevića bila pitanje daleke budućnosti, a mešanje raznih rodova poezije u umetnosti slovenskoj — neka vrsta njenog svojstva. Što g. Ilešić misli da se ova tragedija nije mogla pretstavljati usled nedostatka tragičnosti njenom glavnom junaku Milošu, ja se s gosp. profesorom tu ne bih mogao složiti, jer smetnja prikazivanju na sceni neke drame nije u karakteru ove ili one ličnosti već u dramskoj radnji, u dramskoj tehnici. A sem toga Miloš i nije glavno lice ove drame iako ona nosi njegovo ime. Glavno lice je nesumnjivo Lazar. To tvrdi i g. Ilešić, kao što naglašava i Lazarevu tragičnost i tragičnost izdajnika Vuka Brankovića.

Po nabrajanju ovde navedenih i drugih nekih manjih nedostataka Milutinovićeva dela, g. Ilešić na završetku svoje rasprave tvrdi, da bi se pri svakom pažljivom čitanju ove drame morale uočiti mnoge nelogičnosti i nedoslednosti u njoj. Samom ovom tvrdnjom on je razrešio zagonetku zašto je Mickijević precenio Milutinovićevu dramu. Ja smatram da se određenije a i tačnije moglo reći da je onakov sud Mickijevićev o njoj posledica njegova nedovoljnog poznavanja, bolje reći nedovoljnog osećanja sredine i krupnog događaja koje je Milutinović uzeo da prikaže u svome delu. No to niukoliko ne umanjuje vrednost rasprave prof. Ilešića, koja je potpuno razvetlila jedno važno a dosad i nedodirnuto književno i korisno pitanje.

M. Stevanović

*

Pavao Tijan, Senj. (Kulturno-historijska šetnja gradom po priloženom tlocrtu. Izdao »Senjski klub« u Zagrebu. Zagreb 1931).

Uobičajeno je, da se samo o velikim i po mogućnosti debelim publikacijama podaju referati, dok se o sitnežu nerado govori, ma da ovakove na oko sitne stvari imadu redovno daleko veći publicitet i veći učinak

od onih, koje su i velike i valjane, pa opet su stegnute tek na vrlo uski krug čitača i iskorištavača. Ovaj put ću se baš pozabaviti sitnom radnjom, koja je k tomu već prije dulje vremena objelodanjena, te određena za široki krug ljudi iz sviju slojeva. A takove će radove moći dobro samo onakovi napisati, koji i te kako vladaju predmetom, te su sposobni, da i veliku monografiju o tim pitanjima napišu.

Mi i onako nemamo mnogo dobrih i lako pristupačnih monografija o pojedinim mjestima. Najstarija je svakako Ebnerova monografija Varaždina, koja nam prikazuje biedermajerski Varaždin godine 1827. tako da ta knjiga nije ni do danas izgubila svoju zanimljivost, ma da su se vremena stubokom izmijenila. Iz kasnijih dana imademo S o p p r o n o v u monografiju Zemuna (Monographie von Semlin und Umgebung, 1890.), pa monografiju Ortnerovu o Krapini (1899.), Noršićevu o Samoboru (Samobor, 1919.), a o Zagrebu postoji cio niz većih manjih monografija, nu glavno je ipak učinio pok. Ivša Tkalčić, koji je priredio materijal za cio niz budućih monografija u najtemeljitijoj obradbi. Ali time bismo svršili nabrajanje takovih prikaza, da spomenemo još Tkalčićevu Sumporne toplice kod Varaždina u Hrvatskoj (Zagreb 1869.) i Kukuljevićevu o Varaždinu (Zagreb 1857.).

Zasluga je »Senjskog kluba« u Zagrebu, da je došlo do izdanja monografije o Senju, koju je napisao prof. Pavao Tijan u lormi šetnje tim znamenitim gradom. A tu je pomoglo g. Tijanu troje: prvo, što je rođen u Senju, drugo, što voli taj svoj rodni grad svom dušom svojom i treće, što ima stečeno golemo znanje, pa čežnju za istraživanjem. Mislim, da nema ni kamena ni kutića u Senju koji on ne bi poznavao! Genius loci vodio mu je pero, kad je jasno i zbijeno pokazao povijest i važnost toga prastaroga grada, osjetio je duh stoljeća, koji i danas tamo u onim kućama i onim zidovima živi i čeka onako s potaje, da dođu i Senju opet bolja vremena... Vodi u antikno doba, kad Rimljanin stupa tu prvi put na Balkansko tlo, gradi sebi grad po svom načinu s kupkama i mozaicima, od kojih su tragovi do sada ostali, gradi teške ceste, kojima i danas manji promet prolazi u koliko nisu te ceste postale dijelovima kasnijih drumova, sve tamo do dalekog Siska! I nestaje svega toga velikoga carstva u buri vremena, pa je opet Senj tu na svom mjestu, zadržavši i svoje prastaro ime iz bog-zna kojih vremenskih daljina... I stoljeća prolaze, u Senju zagospoduju »vječni potestati« Frankapani, koji mu podaju bolje dane, podaju život trgovini i gradu. Ali ne traje to dugo, tek nešto preko dva stoljeća, kad silni Matija Korvin uzimlje grad, postavlja svoje kapitane, ostavlja kao jedini spomen svoj grb, kad se već javlja ono strahotno, što će izmijeniti lice i sastav Evrope do danas: Turci! Pred nama se kreću tu sada tuđinske čete, ženijalni pogled Lenkovića, određuje položaj Nehajgrada, koji je ostao nepobijeđen i nepobjediv do dana današnjega: simbol neoborivoga Senja! Vizijom si domamljujemo slike venecijanskih galija, uskočkih šajka, vječne borbe s vlastohlepnom sinjorijom, Rabate i Dominisa, toga do danas neosvijetljenoga čovjeka, biskupa, heretika, učenjaka itd. I tako dalje diljem vremena: krajiški grad, vojnička organizacija, veliki trgovački polet, silne gradnje cesta i luke itd., sve do časa, kad Senj postaje opet kr. slobodni grad, ali mu željeznica podgriza životnu snagu... A pred našim očima nestaje staroga doba, nestaje trabakula, brigantina, škunara itd., a para još više odaletuje Senj od zasluženoga mjesta. I ljudska nedotupavost!

Na nekoliko stranica svoje knjižice donosi Tijan sve te reminscencije, vodajući nas krivudastim sokacima pod boltama i balaturama u Senj, Senj prošlosti i sadašnjosti; dozivlje u pamet važne ljude, koji su značili mnogo svojim radom za svoj grad, a nikada ne zapostavlja sadašnjost prošlosti. Prolazimo crkvama, velika stolna crkva i mornarska zavjetna tamo na Artu, nekada fratarska, pa ona sv. Ambroza uz molo. Stoje veliki magazini. Prekrasni Vukasovićev dvor i njihov magazin sačuvali uspomenu na ime te familije, koja je stvorila graditelja Luzinske ceste. A sve to ovijaju stare zidine i kule, od kojih je jednu dao čak papa sazidati, jer je bolje, da se njihova koža čuva i brani na tuđem, dalekom tlu. Pa ništa ne prolazi neopaženo u tom gradiću Vjenceslava Novaka i Silvija Kranjčevića, ne zaboravlja se nijedna ličnost, ni jedna familija senjska, već ih prati sve tamo do senjskog groblja! Dà, još je g. Tijan smogao mjesta za prilično iscrpnu bibliografiju radova o Senju i donio čak i popis ljudi, rođenih u Senju i onih, koji su tamo djelovali. Sve to može u jednu cjelinu sastaviti samo čovjek, koji temeljito pozna i prošlost i sadašnjost Senja.

Gjuro Szabo

*

Dr. France M e s e s n e l, O h r i d, v a r o š i j e z e r o — s t a r i n e, o k o l i n a, sa 44 slike i 2 nacrta Skoplje, 1934, 88 str. 16.⁰

U izdanju turističkog društva Jug izišla je knjižica Dr. F. Mesesnela o Ohridu i okolini. Autor, kao istoričar umetnosti, obratio je najveću pažnju starim istorijskim i umetničkim spomenicima. Iako je knjižica namenjena široj čitalačkoj publici ima u njoj dragocenih novih podataka o ohridskim starinama. Na svakoj strani vidi se da je veoma dobro upoznat sa predmetom o kome piše; svi najnoviji naučni rezultati izneseni su na lak i pristupačan način. Ova knjižica može služiti kao uzor kako bi trebalo da rade sva naša društva za unapređivanje prometa stranaca.

Posle kraćeg uvoda o geografskom položaju i o stanovništvu stare varoši autor iznosi veoma pregledno napisanu istoriju Ohrida (str. 16—22). Spomenuta su i arheološka otkopavanja kod Trebeništa, odnosno kod sela Gorenaca, gde su Bugari za vreme rata počeli istraživanje bogate nekropole, koju je posle prof. N. Vulić definitivno proučio. Isto tako opisani su i arheološki radovi kod Sv. Erazma (str. 17, 63—66). U knjižici je — u glavnom — izneseno skoro sve što se zna o antičkom Ohridu — Lihnidosu. S pravom je nešto opširnije prikazana starija istorija srednjevekovnog Ohrida. Na obalama Belog jezera, kako su stari Sloveni preveli grčki naziv jezera (*λυχνίδια λίνμη*), počeo je da se razvija prvi i najstariji verski centar Južnih Slovena. Sudbina kasnije ohridske patrijaršije prikazana je sasvim letimično; posebni detaljni podatci o crkvenoj istoriji Ohrida navedeni su uz opise crkvenih starina. Burna politička istorija ove bogate i kulturne varoši opisana je vešto, u najkraćim potezima — toliko koliko je potrebno za razumevanje očuvanih ohridskih spomenika.

Najzanimljivije poglavlje knjige nosi natpis: Opis Ohrida i ohridskih starina (str. 22—52). Odmah prvi opis crkve Sv. Nikole Bolničkog pokazuje veliku spretnost autora da u sažetom obliku da karakteristiku spomenika i da upozori na najvažnije detalje. Sv. Nikolu Bolničkog je i inače autor već jednom iscrpno obradio (**Фр. Месеснел, Средњевековни споменици у Охриду. 1. Црква св. Николе Болничког и њене портретне фреске.** Гласник Скопског научног друштва, књ. XII, 1933, 157—180); dalje seređaju opisi ostalih crkava: Sv. Bogorodice Bolničke (XIV stol.); Sv. Nikole kod doma staraca i naročito uspeo prikaz najstarije i najveće ohridske crkve Sv. Sofije. Komplikovana pitanja oko živopisa Sv. Sofije za sada nisu se ni mogla raspraviti u knjizi koja je namenjena široj publici; to će se moći učiniti tek kad se unutrašnjost crkve očisti. Već i skromni napori pojedinaca stručnjaka pokazuju kako bi bilo korisno da se što pre pristupi čišćenju. Arhitekta Đ. Bošković očistio je zagonetne portrete na stepeništu i pokazalo se da je na fresci prikazan despot Oliver sa porodicom i s arhiepiskopom Nikolom; otkriveni natpisi rešili su zagonetku koja je mnoge zanimala.

U sledećim odeljcima ovog poglavlja opisane su crkve: Sv. Bogorodica Kamenska, Sv. Dimitrije, Sv. Kliment, sa detaljnim prikazom dragocenih starina u njemu, Sv. Konstantin i Jelena, Mali sv. Vrači, Sv. Nikola (u ulici Sv. Klimenta), sa uzidanim fragmentima antičkih spomenika, Sv. Bogorodica Čelnica, Stari sv. Kliment i Sv. Nikola Arbanaški.

Najimpozantniji spomenik profane arhitekture u Ohridu, stari utvrđeni grad, opisan je u četvrtom odeljku (str. 48—50), zajedno sa crkvama Sv. Jovana i Svetih Vračeva.

I crkve iz ohridske okolice opisane su u ovom vodiču koji na mnogim mestima pruža sasvim nov naučni materijal. Tako su i za stručnjake veoma dragoceni podatci autora o crkvama Vaznesenja u Lesnovcu i o Sv. Petki nedaleko od spomenutog sela.

U zasebnom poglavlju opisan je manastir Sv. Nauma i starine na putu između Ohrida i manastira (Sv. Stefan i Sv. Bogorodica Zahumska). U knjizi nisu izostavljeni ni najskromniji ostatci crkvenih starina. Tako je spomenut i Sv. Erazmo sa jako oštećenim živopisom iz druge polovine XIV-og stoleća. U poslednjem poglavlju opisana je varošica Struga s okolinom i njenim crkvicama i manastirima.

Ova zanimljiva i ukusno opremljena knjižica poslužiće svakako korisno turistima, no ona po svom kvalitetu izlazi iz okvira obične turističke literature. Dr. F. Mesesnel dao je u ovom svom radu iscrpan topografski pregled umetničkih starina ohridskog kraja. Slični radovi autora o spomenicima J. Srbije, na primer: **Топографске белешке о некким црквеним споменицима у Пореч**у (Гласник скопског научног друштва, књ. XIII, 1934, 171—183), treba da posluže kao primer kako da se organizuje rad na proučavanju umetničke topografije u krajevima koji su, pored Dalmacije, najbogatija riznica antičkih i srednjevekovnih spomenika u našoj državi.

S. Radojčić

*

П е т а р Д. Ш е р о в и ћ, М а н а с т и р П р а с к в и ц а. Народни универзитет Боке Которске, бр. 5. Котор, 1935, 8⁰, стр. 15.

O manastiru Praskvici (u Paštrovićima), koji je osnovao Balša III po svoj prilici 1413 god., g. Petar D. Šerović dao je, u popularnom obliku, sva potrebna obaveštenja. Radovi ovakve vrste, i kad nisu pisani s dubljim poznavanjem stvari, korisni su za nauku, jer gotovo uvek sadrže i novih podataka, naročito o skorijoj prošlosti. Sam pisac dosad je mnogim svojim prilozima znao za istorijske probleme zainteresovati veoma široke krugove koji se zanimaju za narodne starine.

Gj. S. R.

*

T u r k o v i ć e v i p r i n o s i p o v i j e s t i K u t j e v a.

Milan Turković, koji je nekada izučio trgovačku i nautičku akademiju u Trstu i na jedrilicama svoga oca Vjenceslava putovao do Odese i preko Atlantika, o čemu je god. 1930. izdao u Zagrebu brošuru »Iz Londona do Filadelfije« i god. 1934. u Kloster-

neuburgu brošuru »Der Werdegang der Schiffahrt«, počeo se zanimati prošlošću Kutjeva kod Slavonske Požege onoga dana, kad su Turkovići od hrvatske vlade god. 1882. kupili kutjevačko vlastelinstvo. Premda je interes Milana Turkovića u zrelijim godinama prešao na gospodarska pitanja, ipak je pored toga marljivo sakupljao podatke i vijesti o povijesti kutjevačkoga dobra i požeške doline, pa je već god. 1906. tiskom Dioničke tiskare u Zagrebu izašla njegova monografija »Vlastelinstvo Kutjevo«, a i sada pod stare dane sređuje silan materijal i u vlastitoj nakladi šalje u svijet brošuru za brošurom: »Prehistorija podgorja Krndije«, »Požeška dolina u povijesno doba do XIII vijeka«, »Opatija B. Dj. Marije de Gotho« (preštampano iz »Bogoslovske smotre« 1934.), »Prošlost opatije B. Dj. Marije vallis honesta de Gotho seu Kuttyeva 1232—1773.«, »Povijest dobra Kutjevo za vrijeme njegova pripadanja naukovnoj zakladi 1774—1882.« i »Das Résumé der Historie von der Domäne Kutjevo 1232—1882«. Već je iz monografije od 1906. jasno, da je Turković ispravno uočio ove odsjeke kutjevačke prošlosti: prehistoriju, tamno povjesno doba do XIII vijeka, cistercitsko (opatija od 1232 do 1537), tursko do 1686, onda doba kanonika Babića 1689—1698, isusovaca 1698—1773, naukovne zaklade (fundus studiorum) 1774—1882 i napokon najnovije doba od 1882 do danas, kad je kutjevačko vlastelinstvo u posjedu obitelji Turković. To je već gotovo sve u spomenutim radnjama obrađeno i publicirano, ali se iz njih vidi, da pisac još imade u rukopisu više radnja, koje njegov glavni predmet upotpunjuju. Sijedi starac na Sušaku ima pun ormar sastavaka, koje su malne gotove za tisak, a među njima je »Povijest cistercita u Hrvatskoj«, onda »Povijest grada Senja«, odakle Turkovići potječu, i »Povijest hrvatskih šuma«, kojima je Milan u muževnim godinama posvetio mnogo trgovačkog interesa. Razumije se samo sobom, da ove radnje nisu pisane strogo naučnom metodom, ali je istina i to, da će i stručnjak naći u njima gotovih podataka, koje ne treba poslije Turkovića tražiti i sabirati. Ovo je efektivna korist od Turkovićeve energije, pa je vrijedno pohvaliti je i u ovome časopisu. Od prve monografije o Kutjevu god. 1906. do posljednje brošure o povijesti dobra Kutjeva god. 1935. na pameti mu je Englez Buckle, koji u svojoj History of civilisation kaže, da »jedini napredak, koji je u istinu efektivan, ne stoji do bogatstva prirode nego do energije čovjeka« . *N. Žic*

Митар С. Влаховић, Лов у Колашину. (Етнографски музеј у Београду. Посебна издања, свеска 3). Београд 1933. 8⁰, 71.

Etnografski muzej u Beogradu nastavlja svoje publikacije posebnih izdanja, te ovom prilikom daje knjižicu pod gornjim naslovom. M. Vlahović je dao u ovoj knjižici obilatu građu o lovu i jasnu sliku o toj veoma interesantnoj privrednoj grani u Kolašinu. U početku se sasma kratko osvrće na predeo; zatim govori o lovcima. Ističe da ima profesionalnih lovaca, ali da je lov većinom uzgredno zanimanje stanovništva. U poglavlju »kad se lovi« saopštava podelu lova po godišnjim dobima. Nakon toga prelazi na poglavlje »boravišta i skloništa« gde govori o načinu života divljači i njihovim skloništima. Za ovim sledi odeljak »oružje i sprave« (sa četiri ilustracije). Spominjući najpre vatreno oružje, pisac nakon toga prelazi na sprave za lov koje su opštije i daje njihov detaljan opis. Najrasprostranjenija sprava je gvozdena kljusa, koja se upotrebljava za lov na raznu divljač. Za ovim daje opise sprava »tulca« i »sklopca«, koje služe za hvatanje kuna i lisica. Napokon sledi sprava »tor« koja se upotrebljava za lov na vukove i lisice. Za ovim dolazi poglavlje »kako se lovi« (sa četiri ilustracije). Tu M. Vlahović govori pojedinačno o lovu na svaku divljač. Nakon toga je kratak odeljak »strašila (plašila)« (sa dve ilustracije). Tu je reč, na koji se način divljač odgoni plašilima, da ne bi pričinjavala štetu ljudima. Za ovim sleduju veoma kratki odeljci: »zaštita divljači«, »raspoznavanje divljači po starosti i polu«, »životinje koje je grehota ubiti«, i duži odeljak »priče, verovanja i vračanja o životinjama koje se love«. Na kraju su odeljci: »običaji, verovanja i vračanja o lovu i divljači uopšte«, »imena životinja koje se love«, »divljač u narodnom lekarstvu«, »lovački kerovi«, »lovačka puška«, »podela lova« i pogovor piščev. *T. V.*

»Нумизматичар«. Часопис за антички и стари југословенски новац. Издавач и уредник др. Јозо Петровић. Бр. 1, 2. Београд 1934, 1935, 4⁰, 43 и 48 с.

Naš najstručniji i najiskusniji numizmatičar, g. Dr. Jozo Petrović, kustos muzeja Kneza Pavla u Beogradu, prihvatio se zadatka da sa revijom »Numizmatičar« utire put numizmatičkoj nauci kod nas. Razloga za takvo nastojanje i za rad u tome pravcu ima i previše. Na tlu Srbije i Južne Srbije otkrivaju se svake godine blaga antičkog i srednjevekovnog novca, kao što retko gde drugde u Evropi. Sakupljanje toga blaga prepušteno je do danas privatnoj inicijativi i privatnoj samovolji. Dok sve druge države zakonom zaštićuju interes nauke i nacionalne kulture prilikom takvih nalaza, kod nas je sve prepušteno samovolji čaršije i toga radi su se najlepši nalazi iz naše države raznosili širom sveta. Svojom okretnošću i umešnošću, koja mu je donela vrlo malo priznanja, ali zato mnogo zavisti sa strane zainteresovanih takmaca i t. d., uspeo je J. Petrović u zadnje vreme da u Narodnom muzeju i posle u Muzeju Kneza Pavla stvori branu protiv takova raznošenja i rasipanja i da bar najdragocenije nalaze sačuva za zbirke muzeja, gde su na raspolaganje naučnoj obradi. Isto tako je proučavanje našeg numizmatičkog blaga bilo nesistematsko i samo od slučaja do slučaja upuštali su se naši i strani naučnici (od stranaca najviše nas je zadužio Stockert) u raspravljanje pojedinih pitanja naše numizmatike i antičke numizmatike, ukoliko ta na jedan ili drugi način stoji u vezi sa našim teritorijem.

»Numizmatičar« dr. Joze Petrovića postavio je sebi zadatak da u širim redovima inteligencije pobuđuje smisao za numizmatiku i da skoncentriše rad na numizmatičkoj nauci kod nas. Prve dve sveske donose zaista obilje priloga i obzirom na deskripciju novonađenih ili malo poznatih novaca, i obzirom na tretiranje pojedinih naučnih problema iz oblasti numizmatike. Iz naše numizmatike treba osobito upozoriti na članke samog dr.. Joze Petrovića »Đurađ Branković u svetlu numizmatike« (br. 1 s. 10 sl.) i na njegove »Numizmatičke novosti« (br. 2 s. 27 sl. sa opisom olovnog pečata Stefana Nemanje!), a iz antičke numizmatike bečkog profesora Karla Finka »Die Exagia solidi« (br. 2 s. 13) i Georga Elmera »Exkurs über die römischen Goldbarren aus Sirmium und ihre Datierung« (br. 2 s. 17).

»Numizmatičaru«, kao plodu najidealističkijih pobuda na polju najrealističkije nauke, želimo što više uspeha, ali se bojimo da će bez izdašne pomoći merodavnih faktora Petrovićev idealizam svršiti onim što je po prirodnom zakonu svršetak svakog idealizma — gorkim razočaranjem.

Dr. Gregor Čremošnik

*

»Numismatika«. Vjesnik Numismatičkog društva u Zagrebu. Uredio Benko Horvat. Godina 1933. Zagreb (1934), 4⁰, s. + II. table.

Sa istim zadatkom, kao što dr. Joze Petrovića »Numizmatičar« stupa pred javnost i »Numismatika«, organ »Numismatičkog društva«, osnovanog godine 1927 u Zagrebu. Šteta je što u pogledu rada na numizmatičkoj nauci nije došlo do kolaboracije, odnosno stapanja obih revija. Princip staroga Moltkea »getrennt marschieren« neće biti koristan, naše snage su još preslabe, da bi se to moglo.

Sem nekoliko priloga za antičku numizmatiku revija sadrži lepih priloga upoznavanju našeg srednjevekovnog novca. Prof. M. Rešetar opisuje jedan do sada nepoznati dubrovački folar, a A. Makanec četiri bosanska unikata njegove zbirke. Dr. Držislav Švob iznosi mišljenje da novci, koje su numizmatičari do sada pripisivali srpskome kralju Stefanu Radoslavu, potiču uistinu od tesalskog sevastokratora Stefana Gavrilopula (1318—1333), ali razlozi za ovo mišljenje nisu sasvim ubedljivi. Ceo problem bi trebalo pretresti mnogo opširnije i nayesti više paralela obzirom na tip novca, da bi se moglo obzirom na ove zanimljive komade čisto vizantijskog tipa reći nešto pouzdanije. Dr. Anton Mayer u vrlo objektivnom članku iznosi svoje zamerke na moje tumačenje imena »Brskovo« iz »Briscowe« t. j. današnji Breisgau. Jedan dio prigovora je tako opravdan, da otpada svaki odgovor, a o drugome delu ću opširnije raspravljati, čim mi se ukaže mogućnost da celo pitanje toga zanimljivog imena obradim na široj bazi. Među sitnim vestima »Numismatike« osobitu pažnju zaslužuje vest o falsifikatima antičkih grčkih novaca iz Makedonije.

Dr. Gregor Čremošnik

*

»Revue international des etudes balcaniques«. Dir. P. Skok et M. Budimir. Annè I tome 1, 2. Beograd, Institut balcanique, 1934, 1935, 4⁰.

Nekoliko godina pre prošlog velikog svetskog rata nikla je u Sarajevu ideja da se osnuje Balkanski institut. U delo ju je priveo C. Patsch, tada kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sada profesor universiteta u Beču. Cilj toga sarajevskog »Instituta za ispitivanje Balkana« bejaše dvojak. Na jednoj strani da stvori biblioteku i zbirke (rukopisa, slika, fotografija i t. d.), koje će obuhvatiti celi Balkan, a koje će služiti naučnom osoblju instituta, na drugoj strani da u kolo svojih izdanja okupi po mogućnosti sve naučne radnike i sa Balkana i one iz Evrope koji se bave naučnim pitanjima Balkana. Iz malih početaka C. Patsch je njemu svojstvenom energijom i žilavošću uspeo da stvori ustanovu, koja je vremenom počela sticati glas u naučnim krugovima sveta. Institutska izdanja »Zur Kunde der Balkanhalbinsel« uživala su svuda lepu reputaciju. U početku su se zbirke množile samo pomoću izdašnih priloga privatnih mecena, kasnije je institut postao državna ustanova i kao takva radio do sloma Habsburške Monarhije g. 1918. Sarajevski institut imao je jednu negativnu stranu. Ma da je osnivač C. Patsch bio strogo objektivan naučni radnik, koji je zavoleo svoju novu domovinu, ma da je tražio dodir i saradnju s domaćim naučnim krugovima, ipak je javnost u institutu gledala eksponenta nemačkog »kulturträgerstva« i nemačkog »Drang-a nach Osten«, jer su sva izdanja izlazila isključivo na nemačkom jeziku. Radi toga je Narodna vlada 1918 ukinula sarajevski institut odmah posle oslobođenja i spojila njegove zbirke sa

Zemaljskim muzejom u Sarajevu. Tom prilikom sam pisao u »Hrvatskoj Njivi« da je Jugoslavija doduše umela da preuzme stare kasarne i topove i iskoristi u svoje vlastite svrhe, ali da nije umela da preuzme i duhovno oružje koje je pripremila Austrija, a koje se je moglo bolje i efikasnije upotrebiti u našu korist, nego li stare zgrade i oružje. Kako je to bilo tačno dokazuje najbolje činjenica da se samo 15 godina posle ukidanja austrijskog instituta u Sarajevu osniva, pod Najvišim pokroviteljstvom dalekovidnog pokojnog Kralja-viteza, novi jugoslovenski Balkanski institut u Beogradu. Naučni ciljevi jednog i drugog instituta su identični. Ako je sarajevski institut, sem naučnih ciljeva, prećutno mogao biti izraz afirmacije nemačkih koncepcija i jedan razlog za njegovu političku vlast na jugu, to su jugoslovenskom institutu takvi ciljevi strani. Karakteru države i mentalitetu stanovništva odgovara težnja za proučavanjem i upoznavanjem, ali bez otvorene ili sakrivene oštrice ofenzivne ekspanzivnosti, svojstvene germanskom i romanskom mentalitetu.

Pod takvim auspicijima i u takvom smeru počeo je Balkanski institut u Beogradu, osnovan od Ratka Parežanina, da razvija svoju naučnu aktivnost. Plod toga su do sada dve knjige od 631 strane kvarta, a sa 51 prilogom domaćih i stranih naučnih radnika. Među stranima nalazimo najistaknutija imena svetske nauke, Meilleta, Jorgu, Strzygowskog, Zielinskog, Kretschmera, Zeillera, Dölgera i t. d., a i od domaćih naučnih radnika odazvali su se najpozvaniji za saradnju. Nemoguće je, ma i ukratko, nabrojati najvažnije naučne radove, objavljene u dosadašnjim sveskama revije. Istoričar nalazi u njima isto tako važnih priloga, kao što lingvista ili etnolog, čak i narodno gospodarstvo je zastupano. Prema programu koji kao uvod iznose urednici P. Skok i M. Budimir, revija će gajiti sve grane nove nauke »balkanologije«, proučavati sve momente i pojave koje razdvajaju geografsko jedinstveni Balkan u individualne čestice, isto tako i sve momente i pojave ujedinjavanja tih individualnih čestica u skupinu narodâ, kojima je zajedničko »balkanstvo« udarilo zajedničke pečate u toku vekovnog razvoja.

Dr. Gregor Čremošnik

BILJEŠKE

* Lične i uredničke vijesti. G. dr. Božidar Širola, od 7. XI. 1933. kustos Etnografskog muzeja u Zagrebu, koji je 4. XII. iste godine postavljen za vršioca dužnosti upravnika toga muzeja a 15. XII. 1934. postao upravnik i 21. I. 1935. kao takav unapređen u viši stepen — smijenjen je sa položaja 10. II. 1935., dok je na njegovo mjesto postavljen g. Ivo T. Franić, dotad u činovničkom staležu umirovljeni pomoćnik direktora željezničke direkcije u Zagrebu. Ovo je imenovanje izazvalo izvjesnu reakciju i polemiku iz koje se moglo saznati da je novi direktor Etnografskog muzeja u Zagrebu u vrijeme svoje mirovine inače studirao u zagrebačkom sveučilištu u Filosofskom fakultetu XXV. grupu predmeta (glavni je predmet: historija umjetnosti i kulture te onda pomoćni: klasična arheologija, narodna historija, opća historija i njemački jezik) iz koje je grupe predmeta i diplomirao, no uz to je slušao i 4 semestra uporedo i predavanja iz etnologije... Pošto je nova uprava Etnografskog muzeja u Zagrebu odlučila izdavati posebno svoje glasilo ipso facto je »Narodna Starina« prestala biti organom toga muzeja.

»Narodna Starina« prestala je također u to vrijeme biti i glasilom Grafičke zbirke u Zagrebu.

Slučaj našega glavnoga urednika dr. Josipa Matasovića, redovnoga profesora universiteta za opću historiju novoga vijeka u Filosofskom fakultetu u Skoplju, bio je 5. II. 1935. u vezi i s mogućnošću prenosa uredništva »Narodne Starine« iz Skoplja u Zagreb a vremenski se podudara s napred ciitranim događajima. Iz posve pojmljivih razloga nije nam moguće da ga sada zabilježimo na ovome mjestu, niti kroničarski. U svoje vrijeme svakako će se na to osvrnuti jedna povijest ličnih odnosa koji danas vladaju. Prema tome urednički odnosi našeg časopisa ostaju dalje kao i do sada, osim gore navedenih promjena, dakako.

*

* G. dr. Filaret Granić, profesor teološkog fakulteta Universiteta u Beogradu, izabran je za dopisnog člana Srpske Kr. Akademije Nauka. Novi akademik po struci je vizantiolog, a i u »Narodnoj Starini« surađivao je u 7. i 9. sv.

*

* Istorisko-Umetnički Muzej u Beogradu (Ulica Miloša Velikog) i Muzej savremene umetnosti u Beogradu (Konak Kneginje Ljubice) spojeni su ministarskom uredbom u jedan muzej, koji će nositi ime »Muzej Kneza Pavla«. Dosadašnji broj činovničkog osoblja smanjen je: otsad će u muzeju biti: upravnik (sa doktoratom iz historije umjetnosti), tri kustosa, dva preparatora, jedan administrator i 10 službenika.

Dvorac Lobor

*

* Beogradska »Politika« javlja iz Sarajeva (dne 2. svibnja): »Iz groba Mustafa Nuridina koji je pre više od sto godina poginuo od janičarske ruke, ukradene su dve istoriske ploče. Na njima je bila ispisana opomena janičarima da poštuju Sultanove zapovesti. Ova opomena bila je dugo godina izložena na ulazu u Sarajevo, a docnije je zakopana u grob Mustafa Nuridina. Sada su nepoznati kradljivci izvadili iz groba obe ploče. Veruje se da je krađa izvršena po nalogu nekog lica koje odlično poznaje istoriju Bosne«.

*

* O sudbini Keglevićeva Lobor-grada napisao je g. M. Glojnarić u »Hrvatskoj Straži« VI:295) nekoliko misli, datuma i predloga a dijelom prema podacima, koje mu je ustupio vel. g. župnik V. Boroša. Zaključujući svoj članak navodi pisac ovo: »Od g. 1921. stanovali su u tom dvorcu Rusi-liječnici, ali su morali seliti, jer to nisu vlasti dozvolile. Od te godine je dvor prazan i sadašnji vlasnik Stj. Kovačić ne može naći nikakvog kupca za ovaj grad premda bi bilo od historijske važnosti sačuvati centar sastajališta bivše hrvatske gospode. G. Kovačić namjerava ovaj grad srušiti i rasprodati građevni materijal, jer ne može naći kupca za cijeli grad. To bi bila velika šteta, pa bi bilo potrebno nešto učiniti, da se spasi ova starina, grad, koji je star preko 700 godina. Park oko grada je počeo g. Kovačić planirati, jer mu se ne isplati držati zapremljeno zemljište. Na tom planiranom zemljištu svake je godine posijan kukuruz. Ove godine će vjerojatno isplanirati i ostali dio parka. Grad je vrlo podesan za bolnicu ili sanatorij, jer je po prostoru dosta velik, a svježi gorski zrak, koji dopire iz Ivančice bio bi nadasve pogodan za bolesnike. Država je htjela kupiti ovaj grad za žandarsku kasarnu, ali g. Kovačić previše traži, pa se odustalo od kupnje. Za 20 jutara zemlje i za grad traži g. Kovačić 1,200.000 din. Nedavno je pregovarao s upravom Zavoda za umobolne u Stenjevcu, ali su i ti pregovori propali, jer g. Kovačić previše traži. Ako ne bude dvorac za kratko vrijeme renoviran, postoji opasnost, da se počne rušiti, a onda se ne bi moglo ništa učiniti bez velikih materijalnih žrtava. Nadamo se, da će se nešto učiniti, da se spasi jedan spomenik važne historijske vrijednosti za ovaj kraj i za cijeli Hrvatski narod«.

*

* U Sarajevo je još u jesen pr. god. doputovao Gj. L., bivši trgovac iz Bara, da s dozvolom Ministarstva prosvjete kopa stare gradine u mjestu i po Bosni, tražeći zakopano blago. Zanimljivo je, da je i on našao preduzimljive i susretljive financijere... Kopajući u Hadžijamakovića ul. iznad Vratnika naišao je na neki svod, a zatim na još jedan svod, u stvari ostatke starog mosta za vodovodne cijevi. Vodovod je zacijelo odvodio vodu iz Ramića u bivšu Firuz-pašinu banju na Baščaršiji od koje i danas

postoje ostaci. Razočarani Gj. L. nije klonuo, nego nastavio kopanjem u Lipama na Trebeviću tražeći prema narodnoj predaji neku ploču ispod koje da se krije, i opet, zakopano blago. Ploču nije našao, ali je izjavio, da će kasnije preći na kopanje u Ilidži.

*

* Svečanu sjednicu u spomen biskupa Strossmayera održala je 4. veljače Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Predsjednik akademije g. dr. A. Bazala, prof. univ., izrekao je značajan govor »o jugoslavenskoj misli«. M. o. predavač je naglasio, da je »sloboda iskren, intiman odah života, po duši, srcu — bez računa... Čuvati Jugoslaviju znači brinuti se da joj ne ponestane živa daha, slobode, pravde, ravnopravnosti, uzajamnog povjerenja i međusobne snošljivosti, kako bi se postigla punoća života za kojom se težilo, i što je bio san i nada prošlosti za sadašnjost je velika dužnost i moralna obveza. Ako stvarnost valjano izvidimo, može da bude na korist svima...«

*

* U 295. br. VI. godišta zagrebačkog dnevnika »Hrvatska Straža« objavljen je veoma instruktivan članak g. Aleksandra Peteka pod naslovom »Samostanski muzeji«. »... Danas radi krize u duhovnom životu mnogi su samostani gotovo prazni ili se jedva nađu po 2 redovnika, koji čuvaju samostan da se sasvim ne poruši... No, ako se danas radi krize moralne i materijalne ne može ništa nova učiniti, današnji bi redovnici trebali barem spasiti od propasti ono, što su im njihove pređi namrli... Mnogo je vrijednih stvari propalo baš radi toga, što ih nitko nije nikuda spremao. Poglavar je jednoga samostana ljubomorno čuvao 300-godišnju povijest samostana. Njegov nasljednik nema danas ni pojma gdje je ta dragocjena knjiga. U drugom samostanu vidio sam još ja važnu povelju na pergameni, a danas joj nema ni traga. U trećem samostanu nalazio se mali misal i kalež s kojima je fratar za vrijeme Turaka obilazio sela. Misala je već nestalo, a izgubit će se i kalež, ako se bolje ne spremi. A što da se stavi u samostanski muzej? Tu imademo stare oltare, koji su više puta izvanredne vrijednosti, stara svetohraništa, kipove, slike, lustere, svijećnjake, kanonske pločice, stalke za misale, crkvene klupe, na kojima imade katkada lijepih rezbarija, stare misale, obredne knjige, molitvenike, kaleže, koji više nisu za upotrebu, pokaznice. relikvijare. Kartuzijanci u Pleterju imadu veliku dvoranu samo za relikvijare, misne ampulice, tace, stare stolice, ormare, brave, ključeve. U jednom slavonskom samostanu postoji ključ og vrata za koji kaže bravar, da ga je dotični fratar izrađivao mjesec... Franjevci u Požegi imadu »nebo«, koje su nekoć dva građana držala nad svećenikom, koji je nosio sv. pričest bolesniku. Imademo nadalje crkvene »ladice«, škrinje za crkvenu blagajnu, misna odijela. Franjevci na Trsatu imadu misno odijelo, koje je navodno Marija Terezija sama izradila, a franjevci u Cerniku imadu lijepu kasulu od kože. Ne smiju se zanemariti ni velumi, »škrebetaljke« za veliki tjedan, križevi i križići, starinske krunice, tintarnice i drugi pribor... Nadalje neka se u samostanski muzej stave razne iskopine pronađene na samostanskom teritoriju ili inače skupljene. U vinogradu jednog slavonskog samostana iskopali su orla, za kojega dotični gvardijan tvrdi, da potiče od Rimljana. U požeškom samostanu vidio sam do nedavno lijepih rimskih starina, a ove ih godine više nisam vidio. (? Op. ur . N. S.). Ne znam, kuda su nestale. Ili možda koji član provincije ima pasiju sakupljat te stvari po provinciji, a da ih sam nije u red stavio. Imale su te starine svoje prostorije pa su mogle tamo ostati. U samostanski muzej neka se stave umjetnički radovi samostanskih majstora. N. pr. u samostanu Pleterje (Slovenija) jedan je kartuzijanac načinio uru, koja pokazuje koliko je u isto vrijeme sati u Zagrebu, Tokiju, Bombaju, Pekingu, Londonu, u Australiji, jednom riječju na cijelom svijetu. Ta ista ura po noći pokazuje i kretanje zvijezda. Drugi samostan imade stroj iz srednjega (!) vijeka za mjerenje zemlje. Samostanski muzej u Košljunu imade Ptolemejev atlas na pergameni, za koji su se Englezi otimali. Vrlo bi bilo interesantno pripćiti povijest toga atlasa! U samostanski muzej može doći zbirka ruda, bilja (herbarij) iz okolice samostana. U Muzej samostana pristaju lijepe narodne nošnje, narodno vezivo, pokrivači stolova, kreveta, peškiri, (ručnici), rupčići, sagovi, ručne torbice, jastučnice. Tu mogu naći mjesto ručni radovi: frule, rogovi, zdjelice, kolovrati, preslice, čaše čobana, štapovi, klinčanice, okviri, stolice, škrinjice (kasete), noževi, posudice za sol, vodijeri, čuture, šefovi (teglice za vino), doze, cigarluci, kutije za žigice, svijećnjaci, tamburice, gusle, lirice, gajde. Ne smijemo mimoići ni naše tikvice pa pisanice (uskrsna jaja), košarice, razne predmete iz slame, trstike, lešnjaka, iz kore drveta. Sve ove stvarčice mogle bi se smjestiti u par soba samostana, pa ako samostan za sad i nema sredstava da načini ormare za dotične predmete ili nema stručnog osoblja za vođenje muzeja, glavno je, da se barem crkvene stvari, kojih ima dosta po tavanu i raznim »ropotarnicama« stave na jedno mjesto (kao što je to načinio o. Felix Grečl, gvardijan u Hrvatskoj Kostajnici) i da se tako spasu od propasti. A kasnije, kada se nađe

dovoljno sredstava i samostanac, koji imade smisla za umjetnost, za narod i njegovu prošlost može se lijep muzej urediti, pa će posjetioci tog muzeja s oduševljenjem promatrati, kako su se nekoć pa još i danas samostani bavili kulturom i lijepom umjetnošću. Moram spomenuti i to, da bi samostanske muzeje valjalo urediti izvan klausure, da budu pristupačni široj publici i da bi ih valjalo snabdjeti knjigom upisnicom posjetilaca, a svaki bi posjetilac muzeja morao biti toliko uvidjavan, da podijeli čednu svoticu »za trinkgeld« ne fratru, koji žrtvuje svoje vrijeme za posjetnika, nego za uzdržavanje muzeja. U muzeju platnene, vunene stvari moraju se posipati naftalinom, prostorije treba čistiti, proširiti, kakvu novu stvar nabaviti, sve to stoji novaca. Na koncu je i taj muzej narodno blago, ogledalo narodne duše, pa neka narod nešto žrtvuje i za nj«.

*

* Kaptol splitske metropolitanske crkve stoljećima je čuvao dragocjene umjetnine, ali dosad nije bila uređena posebna riznica. Na inicijativu preuzvišenoga gospodina biskupa dr. Bonefačića uspjelo je urediti jednu prostoriju nad kaptolskom vijećnicom kao riznicu. Riznicu je uredio don Niko Žiška. Da li je riznica pristupačna javnosti i u opće naučne svrhe našem je uredništvu nepoznato.

*

* Muzej Južne Srbije u Skoplju nedavno se uselio u najgornje prostorije palače Privrednog doma u koje se dolazi na 80 stepenica, a dosad se nalazio u slabo osvijetljenoj glavnoj dvorani Trgovačke akademije magazinirano, budući da još uvijek nije bilo moguće sazidati ni jedan jedini muzejski paviljon. U novim prostorijama sad se naročto ističe apartna galerija kopija fresaka, starih srpskih zadužbinskih fresaka kao i modelâ pojedinih crkava. Postoji i etnografsko pa i numizmatičko odjeljenje a predvidjena je i galerija modernog slikarstva. U Kuršumli-hanu ostao je antički lapidarium Preuređenjem su ravnali muzejski upravnik g. dr. Radoslav M. Grujić, prof. univ., i g. dr. Fr. Mesesnel, kustos muzeja.

*

* Gradski muzej u Mostaru biće smješten u dvije sada još zapuštene kule iz osmanlijskoga doba. Osigurana su sretstva i za adaptaciju tih ruševnih gradina kao i za sam muzejski uređaj.

*

* »Tehnički odjeljak« u Sisku dao je stručno ispitati arhitektoniku stare sisačke tvrđave o kojoj je u »Narodnoj Starini« (22. sv.) 1930. pisao g. Marin Somborac (Stari sisački grad, IX. knj. str. 213.). Istraživanjem su utvrđene zanimljive pojedinosti u kulama. U kuli zvanoj »pekarna« uzidana je grobnica na II. katu. Do sada nije bilo poznato da iz te kule vodi tajni hodnik (zazidan) do polovine razmaka prema suprotnoj kuli pa se zatim gubi pod tvrđavu ispod korita rijeke Kupe u pravcu Petrinje. Danas su zatrpane grede i svod hodnika u kojem su bile položene debele olovne cijevi vodovoda. U drugoj kuli prema Savi kucanjem se naišlo na uzidane ormare. U podzemlju kule bile su prostorije za mučenje i navodno se nalaze još neke sprave. Predmnijeva se da u zidovima ima još neistraženih šupljina, a u podzemlju ima tragova danas zatrpanih tajnih prolaza. Zdenac usred dvorišta tvrđava izgrađen je iz rimskih opeka, a dubok je 18 m i pô. U njem su nađene različne stvari i novci. Navodno je bilo isprva pet kula, ali petoj danas nema ni traga.

*

* U Sremskoj Mitrovici, drevnom Syrmiumu, treba da se osnuje gradski muzej i smjesti u Šetalištu vojvode Mišića. Oko g. 1883. sabirač Havliček je mnoge starine iz mjesta slao u Prag, a i zagrebački arheološki muzej eksploatirao je na terrainu brojni materijal. Poslije Havlička sabirao je mjesne starine svećenik Pavao Müller, a učitelj Jung izradio je jedan topografijski nacrt, koji se sada nalazi navodno u Zagrebu, budući da je općinski odbor odbio otkup. Zatim se istaknuo arheološkim istraživanjem i gradski župnik dr. F. Rački. Na njegovu ponuku votirala je hrv. slav. dalm. vlada u Zagrebu sredstva za iskapanja, ali je Svjetski rat sprečio radove. Da li će se ovaj muzejski pokret u Sremskoj Mitrovici i produžiti ili će ostati samo pri dobroj volji?!

*

* U »Brkinoj pećini« nedaleko Lovinca u Lici naišli su seljaci na predhistorijska grobišta za koja se međutim poslije niko nije zainteresovao.

*

* Već je bilo bilježaka o arheološkoj akciji u Nišu (isp. N. S. knj. XII., str. 144. i 301.). Sada u Nišu postoji Muzejsko društvo (osnovano 1933.) kao i Gradski Muzej (od 1934.). U okolini su vršena iskapanja. Tako su Jagodini (mahali) nađene ruševine hramova iz poznorimskog i vizantinskog doba, grobnice. Vršena su iskapanja kod sela Brzog Broda (4 km od Niša, na putu za Niška Banju). Nađeni su ostaci luksuznih kupališta i ljetnikovaca, a i tragovi jedne tvrđave, a i Mithrasova kulta. Lokalni muzej uvelike se obogatio svim tim nahođajima. A u dolini

Morave vršena su opet predhistorijska istraživanja.

*

* Staroj drvenoj crkvi u Takovu (crkvi-brvnari) pred kojom su zakleli i pričestili potonjeg kneza Miloša Obrenovića prijeti sada opasnost da propadne, jer je

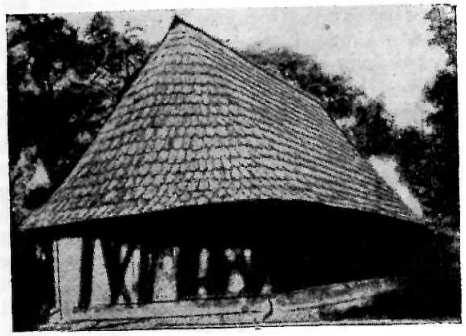

krov načet od truleži te prokišava u unutrašnjost. Za svog života kralj Aleksandar I. Karagjorgjević kao veliki zaštitnik starinâ mnogo se zanimao za ovu crkvu i darivao je. Sada postoji namjera da se stari krov skine.

*

* Gosp. Jos. Butorac u članku »Nećemo zaboraviti!« (Katolički List« teč. 85., str. 311.) najavio je izdanje knjige »Povjesni pregled župa zagrebačke nadbiskupije« uz obećanu suradnju odličnih stručnjaka crkvene povijesti gg. Barlè-a, Noršića, Brdarića i dr. te m. o. veli s mnogo opravdana razloga: »Svakako, redakcija knjige ne će biti brzo gotova...«

*

* U Petrovgradu (Velikom Bečkereku) održana je početkom lipnja o. g. VII. godišnja skupština Istoriskog društva iz Novog Sada. Petrovgrad je iza Novog Sada pokazao najveću aktivnost u širenju društvenih izdanja i broji mnogo pasioniranih sabirača različnih starina. Umjesto oboljelog predsjednika univ. prof. g. dr. St. Stanojevića (iz Beograda) skupštinu je otvorio univ. prof. g. dr. Aleksa Ivić (iz Subotice). Društvo je osnovano 1927. i uživa obilnu pomoć Dunavske banovine. Uprava namjerava izdati »Album portreta Karlovačke Mitropolije« i započeti arheološka ispitivanja u okolini Sremske Mitrovice, Petrovca i Čerevića. Prošlogodišnji je prihod blagajne iznosio 107.690 Din. i 70 para a u novu godinu društvo je stupilo sa suviškom Din. 22.755 i 13 para. Društveno je glasilo »Glasnik I. D. u N. S.« o kojemu će biti prilikom riječi i u ovom časopisu.

*

* Još prošle godine izišao je u »Novostima« (XXVIII : 260) dopis »Oko popravka samoborskog starog grada« i tu se m. o. kaže: Od uvijek Samoborci sa naročitom ljubavi paze na svoj stari grad. Nastoji se bilo kojim načinom, da se on što više sačuva od raspadanja. Poduzimane su razne akcije, stvarala su se dapače i društva samo sa svrhom očuvanja starog grada. Ali sve te akcije ne daju pravi rezultat, jer nikad nema dovoljno novaca... Za tu akciju zanima se i Konservatorski ured u Zagrebu i taj je podnio Banskoj upravi jedan dopis sa svojim mišljenjem, koje je zatim redovnim putem dostavljen samoborcima. Savjeti, koji se daju, stručni su i dobronamjerni, no Konservatorski ured shvaća stvar suviše akademski i teoretski. U najgorem slučaju, preporuča Konservatorski ured, »da je bolje, da se pusti gradina onakova kakva jest i ne usporava njeno propadanje, nego da se još u zamiranju upropasti i ponovno nagrdi«. Mi Samoborci nismo toga mišljenja. Mi nastojimo na svaki način da si grad sačuvamo. A nismo toliko neoprezni da bi ga »nagrdjivali ili upropaštavali«. Ako su planinari namjeravali da u gradu otvore malu bezalkoholnu restauraciju, išlo se je samo za tim, da se sakupe sredstva za popravak grada. Međutim od toga se odustalo...« Iza toga je ove godine izišao u »Samoborskom Listu« (XXXII : 4) članak gosp. N. B. »Čuvajmo naše starine!« : »Naš kraj ne obiluje starinama. Stari grad, pa još dvije ruševine u okolini, nešto crkva i kapelica — i to je sve. O starom pokućstvu, staklu i sličnim stvarima nije vrijedno govoriti. Nešto je tih stvari ostalo u privatnom posjedu u samome mjestu a većina je pokupovana i odnesena u Zagreb da tamo resi razne salone... U drugim zemljama se i najmanja historijska građevina čuva i brani od propasti. Starina se ne renovira već konservira. Mi imademo malo toga, ali to bi trebali da sačuvamo! Navesti ćemo samo neke misli. Pred crkvom Sv. Mihajla leže tri stare nadgrobne ploče. Jedna iz XVI. a jedna iz XVIII. stoljeća. Komadi ovih ploča leže u raci. Treća ploča veoma izrabljena... Nadgrobna ploča utemeljitelja Sv. Lenarda grofa Erdödija leži još danas u crkvenom podu nad rakom... Kod većine naših crkava su ulazni portali kameni, ali neukusno oličeni bojom i krečom. Uklesane godine i zapisi uopće se ne vide. Kod Sv. Mihajla je lijepi gotski (gotički! op. ur. N. S.!) dovratnik premazan debelom naslagom kreča tako da se izradba kamena ni ne vidi. O našem starom gradu trebalo bi mnogo pisati. Ali ukratko, smreke pred gradom sakrivaju pogled na grad. One drže vlagu i štete gradski zid. Treba ih posjeći. Naprotiv treba da se borom pošumi pješčana padina između ruševina i piramide. Za nekoliko decenija ocrtavala bi se silhouette grada na tamnoj pozadini... Stari kameni zid, koji podržava brežuljak na kojemu je građen Sv. Mihalj imade u jednom kamenu uklesanu godinu 1710. To će biti godina kad je taj zid građen. Taj kamen je sakriven grmljem. Trebalo bi ga izvaditi i uzidati na strani do ceste da bude vidljiv, a uklesanu godinu izvući crnom bojom... Općinski arhiv je potpuno zapušten i neuređen. Ima u njemu važnih historijskih dokumenata i spisa. Stare samoborske cehovske ladice, njih nekoliko, nalaze se u privatnim rukama. Taj arhiv i dokumente trebalo bi srediti, dobiti od privatnika cehovske ladice i zastave i u dvorani vijećnice trebalo bi sav taj materijal u posebnim ormarima sa staklom pohraniti. Tamo bismo dobili malu reprezentativnu gradsku dvoranu, koju bismo s ponosom mogli zgodimice da pokažemo kojemu strancu. Kip Sv. Nikole u Rudarskoj dragi nagrđen je željeznom ogradom i limenim krovom. Pokvarena je harmonija one stare pećine i kipa, doduše u dobroj namjeri, ali ipak moralo bi se ukloniti. Kod takovih radova treba pitati nekoga tko se razumije u starinu. Sigurni smo da bi nam profesor Szabó rado bio pri ruci, kad bismo se dali na stvarno konserviranje onoga, što nam je još preostalo...«

*

* Prošle godine u srpnju pronađen je ispod novije žbuke na ugaonoj kući u današnjoj Habdelićevoj ulici u Zagrebu koja spaja

Opatičku ulicu sa Jezuitskim trgom stari natpis ulice pod imenom »Jesuichka Vulicza — Jesuiten Gasse« (isp. »Jutarnji List« XXIII, broj 8063).

*

* U arhivu Kotarskog suda u Krku nađena su 452 komada starih glagolskih spisa. Rijetkom kulturnom uvidjavnošću starješina toga ureda g. dr. Roki, daleko od birokratizma, posredovao je te su ovi spisi XVIII. i XIX. stoljeća, većinom notarski, sada deponovani u Kr. Državnom arhivu u Zagrebu. Ovo je sam po sebi vrijedan materijal za proučavanje pravnih, ekonomskih te familijsko- genealogijskih kao i folklorskih običaja a ukupni dokumenat da se glagolica održala na Krku sve do u drugi decenij XIX. stoljeća.

*

* Neki učenik pučke škole u općini Podporanj (srez Vršac) upozorio je kustosa Gradskog muzeja u Vršcu g. Felixa Milleckera na iskopine iz neolitikuma. Nalaz je tolik da predstavlja jedno cijelo muzejsko odjeljenje.

*

* Dnevne slike iz sarajevskog muzeja iz pera g. M. Borojevića priopćuju zagrebačke »Novosti« u svom 62. broju. To su mahom »smješice« iz pozadine muzejskoga života, kako ih često doživljuje svaka slična institucija u dodiru s m. p. laicima, ambicioznim diletantima, s uvaženom Publikom, koja obiluje m. o. i /s naivnim spekulantima, na pretek. Dopisnik je priopćio niz pisama, koji su stigli muzeju.

»Poštovani gospodine direktore! Veliki sam ljubitelj arheologije, pa sam na svoju ruku kopao jedan brežuljak u blizini M. na Dravi i pronašao sam u jednom velikom grobu čizmu ogromnih dimenzija. Ta čizma, kako sam mogao na temelju nepobitnih dokaza konstatovati, pripadala je divu, kad su oni na zemlji nastavani bili. Tražim za nju 10.000 Din da je ustupim Vašem cijenjenom muzeju«. Povedenim je izvidima konstatovano, da je ta čizma služila za reklamu jednoj cipelarskoj radnji, pa pošto je otslužila svoje vlasnik ju je uputio na smetlište.

Jedan Posavac nudio je stari automobil, koji bi resio muzej, a buduće generacije imale bi pojma o »prvom automobilu«. Cijena 6.000 Din. Bio je stari nekakav Ford, u taj mah vrijedan toliko koliko je imao kg. staroga gvožđa.

Rimsko je odjeljenje muzeja uputilo velik broj pisama, u kojima pita istaknute i pismene ljude, koji žive po zabitima naših planina, da li se nalazi u njihovoj okolici kakva stara rimska cesta. Pri tome je kustos jasno rastumačio po čemu će se jasno znati ima li je ili nema. Jedna gđica piše ovako:

»P. n. upravi muzeja. Čast mi je izvijestiti vas, da u selu gdje vršim zvanje učiteljice nema ostataka rimske ceste, ali novi banovinski put još nije gotov«.

Novo jedno pismo: »Gospodinu ravnatelju. Molim bi li bi Vas zanimalo, napisach »Die 6.000 järige Kultur der hervatischen Bauern, welche sie derzeit üben«. U ovoj arheološnoj radni iznosim iz sarajevskog muzeja tako zvani Idol der vorzeit, a ovaj idol je slaven-

ski bog sunca — Svehovit. Zatim i četiri dvojnic Frule na kojih su sa desne 4 a na lijevoj 3 rupe. Ove 7 rupe čine 7 glavnih glasova i to: c, d, e, f, g, a, h, — u pjevanju i sviranju, što su pra i pra svećenici utvrdili kod službu bogova Suncu. 4 rupe oznace tako zvani Sonnenlauf Kreuz Onws, a rupe trojice sunce, mjesec i danica večernjica. Trojstvo, koje su pra, pra, pra ljudi obozavali, što uresi na ovih dvoje potvrđuje?....«

Zatim ulazi suhonjav, visok željezničar. Nakon dužeg okolišavanja on se na kraju iz svoje tajanstvenosti izvlači kao puž i saopćava da on posjeduje jedan stari dokument iz koga pozitivno zna gdje se nalazi zakopana cjelokupna turska blagajna, u kojoj je bilo 20 tovara samih dukata, pa moli, da na kom skrovitom mjestu (da ga niko ne vidi) pogleda u stari plan grada Sarajeva. On onda crta razne starinske mahale i traži čuvena dva oraha u blizini Kršle.

Samo što je ovaj posjetilac otišao, ulazi drugi, nizak čičica, pensioner, u fesu bez kićanke i autoritativnim glasom traži od sekretara da mu razjasni, zašto sarajevski muzej ne će da mu dade dozvolu za arheološka istraživanja u okolici grada. Taj čičica obratio se ministarstvu molbom, da smije kopati po okolici Sarajeva. Ministarstvo je tražilo mišljenje muzeja. Muzej je odgovorio negativno, ali stari se nije tim zadovoljio. Kr. Banska uprava ga je saslušala, pak se ispostavilo, da je on još kao dječak iskopao na svome imanju grob, a njemu je našao jednu »bocu«,kako to on kaže, a u boci se nalazio »papyrus na kome da je pisalo e da su to »suze ucviljene porodice«. On sada ima »neosporne dokumente« iz kojih se vidi da je turska blagajna zakopana na Hodidjedu; oko njega je hodnik od 30 m duljine a u nj može stati hiljadu ljudi. U tom je hodniku jedan grob! Na osnovi ovog saslušanja Ministarstvo je na to dalo pensioneru dozvolu da vrši arheološka iskopavanja. A »neosporni dokazi« i vrela iz kojih on saznaje gdje se nalaze zakopana blaga jesu iskazi jedne — gatare! Ona gleda u nekakvu kuglu od stakla i proriče pensioneru gdje će moći naći zakopana blaga. Nadalje on i spiritizira te je od duhova saznao, da u Južnoj Srbiji ima hodnik, koji vodi u naročiti podzemni svijet. Ali bi trebalo saznati lozinku, no on to dotad još nije bio uspio. Čičica je našao i finansijera koji će omogućiti pensionerova iskapanja. Iz muzeja su ga odvraćali da to ne čini, ali on nije poslušao, jer vjeruje pomenutom čičici.

*

* U srbijanskom selu Ostri pojavila se od prošle jeseni kod seljaka zlatna groznica s vjerom da su blizu otkrovenju tajne tvrđave Sokolice u čijoj unutrašnjosti mora po njihovu domišljanju da leži basnoslovno blago i »akcija« teče i dalje. Ispod Sokolice protiče hučna i vijugava Ostrovica te se uliva u Zapadnu Moravu. Još prije prošlog velikog Svjetskog Rata pronađene su ruševine i neke olovne cijevi. Seljaci su kasnije čuli za knjigu »Rajko od Rasine«. Jedan zemljodelac toliko se zanio da je sam ratio dane, tražeći ulaz u tvrđavu i ka — »blagu«. Kad nije uspio, toliko se zaboravio da je prodao i posljednje volove iz jarma i unajmio dvadesetak radnika. Rad je na otkopavanju trajao dokle i novac od prodanih volova. Iza Rata pred svoju smrt ostavio je kao amanet sinu savjet da produži naporno djelo. Milan B. je radio, ali bez uspjeha pak se odrekao traganja. Naslijedio ga je u poslu Tadija K. iz Vujetinaca, noćivajući čak u Sokolici, pa je ipak naišao na — jedan bakarni buzdovan i neka koplja (navodno danas u izvjesnog fotografa u G. Milanovcu). Potom se opet našao na poprištu rečeni Milan B. i našao na jednoj pobočnoj stijeni urezan krst na koji su ga navele, čisto demonski, njegove koze. A uostalom, u knjizi »Rajko od Rasine« jasno stoji: »....Kada čovjek nađe ovaj krst urezan na steni, on je malo nagnut i pravo gleda u otvor, kroz koji se može čovjek pognut provući do kamena »stanovnika«... Ovaj se kamen nalazi pričvršćen na jednoj gvozdenoj osovini. I kada se on otvori, pravo se nailazi u odeljenje u kome se nalaze olovni kovčezi, gde su smešteni ostatci gospode koja su tu živela. Zatim se u drugom odelenju nalaze kipovi cara Dušana sa zlatnom krunom na glavi i kipovi despota Đurđa Smederevca sa svoja dva oslepljena sina (Grgur i Stevan) s guslama u rukama. Zatim se iz ovoga odelenja ulazi u jednu crkvu čiji je ikonostas sagrađen od zlata i sav ukrašen dragim kamenjem a odatle se ulazi u druga odelenja u kojima je smešteno blago cara Dušana. Tu je smestio sav svoj imetak i despot Đurđe Smederevac kada su mu njegovi sinovi prorekli propast njegova despostva«. Zanešeni seljaci iz Ostre sad su organizovali i »društvo« koje će prionuti da ostvari snovidjenje »Rajka od Rasine« i na svjetlo dana iznese basnoslovno blago o kojem uvijek sanjaju, kao i svi ostali seljaci, kada god pomisle na neku staru gradinu...

*

* Prošle godine je na ostrvu Starčevu u Skadarskom jezeru počinio neki 19-godišnji mladić neobični zločin razbivši kamenu nadgrobnu ploču na grobu Božidara Vukovića, jednoga od prvih srpskih štampara. U Podgorici je osnovan fond pod imenom Božidara Vukovića za čuvanje historijskih spomenika, a organizovan je i odbor u tu svrhu. Dokle će trajati ova

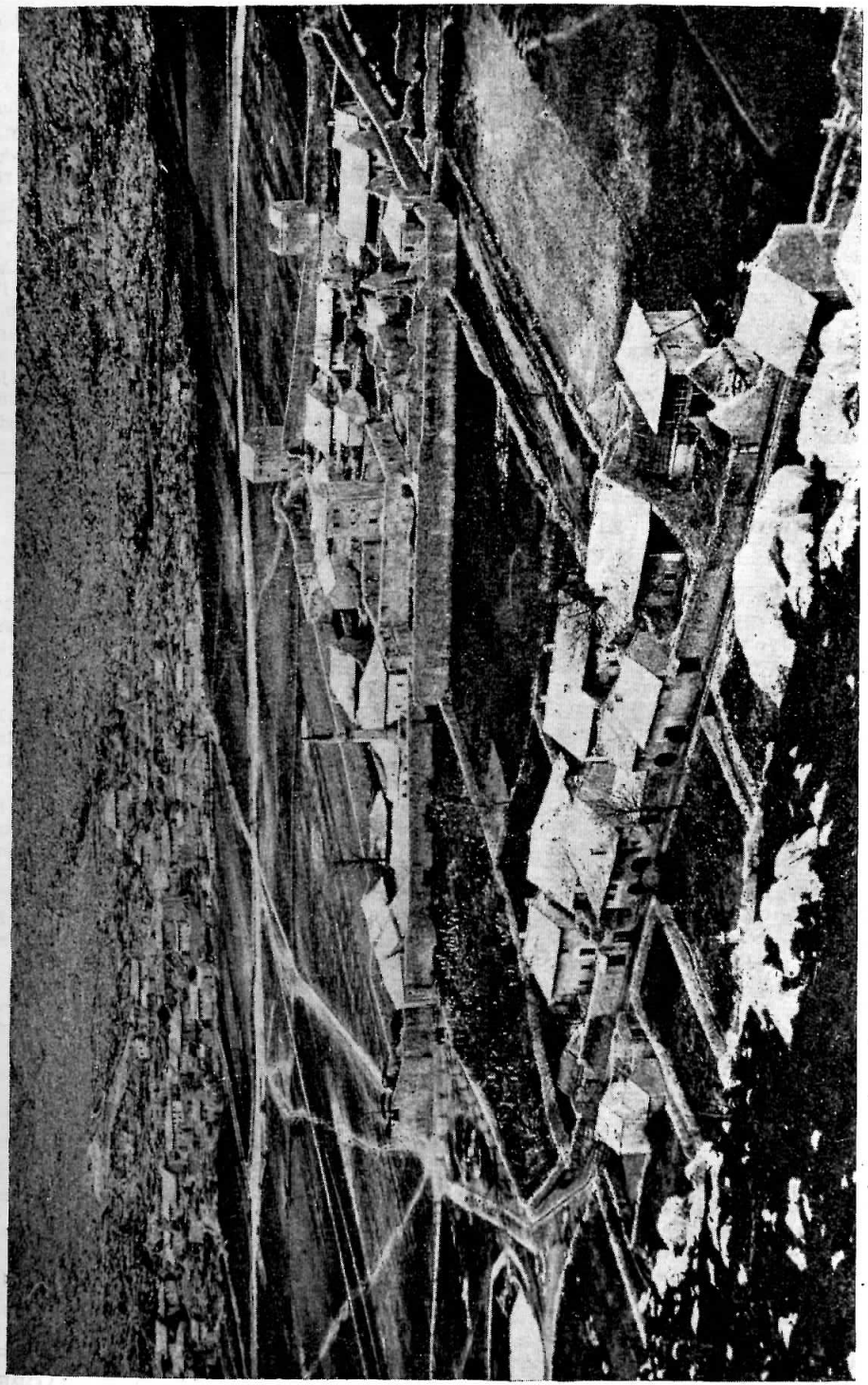

Ljubinje u Hercegovini 1878.

pohvalna akcija nije nam dakako, poznato, kao ni rok, kada će izići zakon za čuvanje starinâ na terrainu.

*

* Lokalni patrioti u Osijeku nastoje da arhiv bivše virovitičke županije ostane u mjestu i da se spoji s osječkim arhivom. No, upravo slučaj sa starim osječkim gradskim arhivom upućuje da je najbolje da se sve arhivalije hrvatskog područja koncentriraju u zagrebačkom državnom arhivu gdje bi bile i trebale biti najpristupačnije naučnom istraživanju i stručno čuvane.

*

* Ako drugi faktori pomognu adaptaciju dvorane za galeriju slika u prizemlju zgrade samostana sv. Lovre u Šibeniku, uprava samostana bila bi voljna da zbirku slika (među ostalim i portrait Napoleonov, što no ga je darovao maršal Marmont) ustupi za razgledavanje i široj publici.

*

* Agilno »Društvo za proučavanje istorije Crne Gore« (u Beogradu), kojemu je prošle godine blagopokojni Kralj Aleksandar I. podijelio 5.000 Din. pripomoći, produžuje sastanke na kojima iznosi slike iz junačke prošlosti toga kraja Jugoslavije. Društvo je raspisalo nagradu od 10000 Din za temu »Nedostatci istorije Crne Gore u udžbenicima osnovne, srednje i više nastave i predlozi a isto o izmjenama i dopunama u tom pogledu«, a u tom smislu se obratilo i Glavnom Prosvjetnom Savjetu Ministarstva prosvjete, Vojnoj akademiji i Klubu narodnih poslanika Zetske banovine. Samo nam nije poznato, kakvi bi to bili »Udžbenici« za »višu nastavu«?

DAROVI MUZEJU ZA UMJETNOST I UMJETNIČKI OBRT U ZAGREBU U PRVOJ POLOVICI 1935 GODINE.

Od posljednje objave darovala su zbirci ovoga muzeja slijedeće p. n. ustanove i gg.:

Državna obrtna škola u Zagrebu, 1 vazu i 1 pladanj od kamenine izrađene oko 1890 g. u negdašnjoj keramičkoj radionici obrtne škole u Zagrebu. Keramičke predmete vaze i zdjele, svega 12 komada izrađene u keramičkom odjelenju Državne obrtne škole u Zagrebu, tečajem školske g. 1934/35.

Vladimir Simić, odvjetnik, Zagreb, 1 veliki i 6 malih tanjurića od porculana, 1 tanjur kamenine engleske provenijencije, te 1 razglednicu od drva iz g. 1888.

Sabljak Anastazija, učiteljica građanske škole u Zagrebu, 1 čipku na batiće iz Lepoglave.

Marija pl. Reizer, Zagreb, 1 molitvenik iz 1779 g. štampan u Osijeku.

Mira Longhino, supruga kr. javnog bilježnika u Karlovcu, 1 kliješta za pravljenje hostija od željeza.

Mihalić pl. Zora, Zagreb, diplomu Društva pisarničkih namještenika predanu u znak zahvalnosti pok. g. dru Adolfu pl. Mihaliću šefu otsjeka za trgovinu, obrt i industriju Pokrajinske uprave u Zagrebu, a izrađenu od A. Posilovića.

Kr. banska uprava Savske banovine u Zagreb, raznovrsne umjetničko-obrtne predmete nabavljene iz ostavštine pok. S. Bergera 126 komada.

»Zagrebački Zbor«, Zagreb, plakate za X Zagrebački Zbor g. 1928.

Marija Tkalčić, rodj. Kavić Zagreb, 1 tintarnicu od kamenine iz sredine XIX. stoljeća, 1 kutiju (etui) za jedaći pribor iz sredine XIX. stoljeća, 1 lisnicu od kože iz sredine XIX stoljeća, 1 križić od sedefa iz prve polovine XIX. stoljeća, te 1 korice od baršuna i svile za posjetnice iz sredine XIX. stoljeća.

Pankrac Marija rodj. Novotny, Pešćenica p. p. Lekenik, 1 lončić od porculana iz tvornice u Schlaggenwaldu iz sredine XIX. stoljeća.

Iskra Josip Karlo, župnik u Pešćenici-Lekeniku, 1 akvarel od pok. slikara Milana Sunka i 1 litografijski portret istog slikara.

Prof. Većeslav Heneberg, kustos Muzeja za umjetnost i umjetnički obrt u Zagrebu, 1 fragment pokrivača za kalež od svilenog brokata iz konca XVIII. stoljeća.

Heneberg Većeslav, general u miru, Zagreb, 1 vrč i 2 čaše za pivo iz negdašnje tvornice stakla u Daruvaru iz g. 1907.

Lederer Hinko, Zagreb, 1 vrčić od kositra iz XVIII. stoljeća, 2 škare za svijeću, 1 krunu od pozlaćenog mjedenog lima iz XVIII. stoljeća za kip Bogorodice.

Uprava Muzeja izriče darovateljima i ovim putem svoju najtopliju hvalu.

„NARODNA STARINA" sv. 35., XIV. knj., 1-2. br.
U ZAGREBU, 30. VI. 1935.
VLASNIK, GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:
Dr. JOSIP MATASOVIĆ
PROF. UNIV. U SKOPLJU.

TISAK »TIPOGRAFIJA« D. D., ZAGREB.

GLASOVI ŠTAMPE

»Obzor« (Zagreb, LXXIX br. 16.: »... »Narodna Starina« ne izlazi redovno na štetu naše kulture... Druga je pak činjenica, i to veoma žalosna, da se u nas jedva može održati časopis tako stručno i ozbiljno uređivan, kakva je »Narodna Starina«...«

Koliko smo mogli zapaziti, to je u posljednje vrijeme uopće i jedini javni osvrt na izlaženje »Narodne Starine«, dok ne možemo ni ovdje poreći da iz ličnih odnosa imamo već dugo i dugo mnogo neprijatelja. Kako je pak inače s našim starinarstvom »Obzor« je veoma umjesno upravo o. g. primjetio jednom drugom prilikom (isp. br. 21. god. LXXIX.): »... Naša javnost, a osobito imućni pojedinci nisu do sada pokazali dovoljno shvaćanja... (treba n. pr. samo znati n. pr. broj primalaca našeg časopisa! opaska uz N. S.)... To je dokaz, da žalibože ima još uvijek među nama ljudi, koji zaboravljaju, da bez prošlosti nema kontinuiteta narodnog života, pa prema tome ni sigurne budućnosti. Kod nas se lako zaboravlja, što znači tradicija u narodnom životu... Najveći, najbogatiji i najkulturniji narodi u svijetu ljubomorno njeguju svoje tradicije, ulažu velike napore i troše goleme svote, da što bolje prouče svoju drevnu prošlost i o tome dobiju što više opipljivih dokaza. Koliko bi se dakle morali više brinuti mali narodi, da što temeljitije prouče svoju prošlost... Mi međutim na tom polju pokazujemo mnogo nehaja. Veli se, siromašni smo, nemamo novaca... Sigurno je, da nijesmo narod multimilijonera, pa ni milijunera i da kod nas ima mnogo siromaštva. Ali u najbogatijim sredinama ima ne samo siromaštva, već i bijede. Nikada pak ni jedan narod nije tako siromašan a da ne bi mogao ako hoće, dati što je potrebno, da se prouči temeljito njegova prošlost, posebno kad to nije posao, koji iziskuje neke osobito velike izdatke. Kod nas uz to ima relativno mnogo bogatih ljudi, imućnih ljudi, koji bi mogli mnogo više davati za opće narodne svrhe, nego što daju, ako uopće išta danas za to doprinose. Ima žalibože velik broj imućnih ljudi, koji zaboravljaćju da pomažu i čisto kulturne akcije. Što više izgleda, da je baš naša posebna pojava, da se stanoviti broj naših imućnih ljudi uopće desinteresira od bilo kojeg narodnog problema, ali će spremno dati svoj doprinos za druge stvari. Ti ljudi kao da žive izvan kruga svog naroda. Nikakva grana narodne djelatnosti ne pobuđuje njihov interes, a još manje da bi ih potakla, da dadu svoj prilog... Međutim ovi pojedinci znaju veoma često uzeti stav mentora i kritizirati desno i lijevo, zaboravljajući, da nema pravo kritike onaj, koji ništa ne daje, premda može dati, za opće narodne ciljeve. Ovakove su pojave gotovo nepojmljive te izgleda, da su naša osebina. Među Slovencima, a posebno među Srbima ne ćete naći ovakovih pojava. Osobito Srbi prednjače u pomaganju svake svoje narodne aktivnosti. Srpski trgovci i drugi imućni ljudi uopće davno prije rata davali su bogate priloge ne samo u političke, već i u kulturne i druge narodne svrhe. Ta je svijest kod Srba duboka i razgranjena.

Kod nas je bijela vrana onaj, koji se sjeti većim darom naših kulturnih i inih narodnih ustanova. Uz to, što je još žalosnije, vrlo je malen broj naših imućnih ljudi, koji daju redovito prema svojim prilikama pomoć našim kulturnim i inim ustanovama. Treba međutim imati na umu, da bez žrtava nema napretka, a svakako je najmanje što se danas može od imućnih ljudi tražiti, da dadu svoj prilog za naše opće kulturne potrebe. Nehaj za našu prošlost, za naše kulturne potrebe mora se osvetiti prije ili kasnije«. Ovim misaonim izvodima »Obzora« nemamo što dodati!

Ima pretplatnika, doduše, rijetkih, koji se zgražaju nad nehajem publike prema »Narodnoj Starini«. Piše nam jedan višegodišnji abonent: »Bogu je plakati što naša inteligencija nema smisla za svoju historiju. Od duše, od čista srca želim da istrajete u ovako neblagodarnom poslu«. Drugi jedan dodaje iza izlaska 33. sveska: »Broj (33. sv.) me je veoma obradovao, te mogu samo reći, da je vrlo žalostno kraj toliko vikača što ovakav list mora propadati«.

Napokon nam piše još jedan pretplatnik ovo: »Inače naši sugrađani za publikacije kao što je »Narodna Starina« nemaju smisla; za njih je važno samo ono što nazivaju »dnevni život«, najrazličnije zabave, kartanje, sport, kino, boksanje, cirkus, i sl. Za knjigu ne će ni da čuju, a kamo li da bi je htjeli plaćati ili — čitati...« I uistinu za to su najbolji primjeri broj i stanje gradskih i malovaroških javnih knjižnica kod nas.

I ovo mjesto upotrebljavamo sa napomenom cijenjenim čitaocima »Narodne Starine« da su dvije najpreče stvari za bolji prosperitet ovoga časopisa: 1. povećanje broja pretplatnika i 2. akcija da se uzmognu izdati zaostali svesci 9., 11., 12., 13. i 15.

Uprava »Narodne Starine«

TIPOGRAFIJA D. D. ZAGREB